T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMADA DİNDARLIĞIN ROLÜ

Yüksek Lisans Tezi

ŞULE ÇİÇEK

İstanbul, 2021

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI

ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMADA DİNDARLIĞIN ROLÜ

Yüksek Lisans Tezi

ŞULE ÇİÇEK

Danışman: PROF. DR. ALİ AYTEN

İstanbul, 2021

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Şule Çiçek

Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

Programı : Din Psikolojisi

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ali AYTEN

Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans-2021

Anahtar Kelimeler : Çevre, Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma, Dindarlık, Psikoloji

ÖZET

ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMADA DİNDARLIĞIN ROLÜ

Çevreye duyarlı ürünler, diğer ürünlerin aksine dünyayı kirletmeyen, doğal kaynakların tükenmesine sebep olmayan ve geri dönüştürülebilen veya değeri korunabilen ürünlerdir. Bu ürünler, artık basit bir sorundan öte ciddi bir kriz haline dönüşen çevre sorunlarının sebeplerinden olan çevreye zararlı tüketim anlayışına karşı, etkili bir çözüm olarak karşımıza çıkmakta, kullanım alanı ve yaygınlığı her geçen gün artmaktadır. Öyle ki, ileriki dönemlerde daha da ciddileşmesi beklenen çevre sorunlarına karşı yalnızca bu ürünlerin üretileceğine yönelik iddialar vardır.

Bu çalışmada, çevreye duyarlı ürün satın alma sürecinde dindarlığın etkisi incelenmektedir. Çevreye duyarlı ürün satın alma ve dindarlık ile cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, yaşanılan sosyal çevre ve ekonomik durum gibi demografik değişkenler, çevreye karşı yönelim, çevre bilinci ilişkisi ise, ayrıca ele alınmaktadır. Araştırma, Türkiye'de 18 yaş üzeri 618 kişi ile yapılmıştır. Araştırmada anket tekniği kullanılmış, uygulama 2020'nin Ekim ve Kasım ayları arasında, Google Drive aracılığıyla online olarak gerçekleştirilmiştir. Anket formunda, Kişisel Bilgi Formu,

Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi Ölçeği, Çevre Bilinci Soruları, Dindarlık Ölçeği ve Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Ölçeğine yer verilmiştir.

Bulgular, dindarlık ile çevreye duyarlı ürün satın alma ve çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında olumlu ve anlamlı; dindarlık ile çevre bilinci arasında ise olumsuz ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte araştırmada, çevreye karşı sahip olma yöneliminin çevreye duyarlı ürün satın alma ve çevreyle ilgili gelişmeleri takip etme, çevre sorunlarını ciddiye alma ve bu sorunlardan dolayı endişe duyma ile gösterilecek bireysel çabaların önemli olabileceğini düşünme üzerinde olumsuz fakat etkili bir faktör olduğu bulgulanmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Şule Çiçek

Field : Philosophy and Religious Sciences

Programme : Psychology of Religion

Supervisor : Professor Ali AYTEN

Degree Awarded and Date : Master – 2021

Keywords : Environment, Purchasing Environmentally-Friendly Products, Religiosity, Psychology

ABSTRACT

THE ROLE OF RELIGIOSITY IN PURCHASING ENVIRONMENTALLY-FRIENDLY PRODUCT

Environmentally-friendly products are products that don't pollute the environment, cause depletion of the natural sources and are recyclable in contrast to other products. These products offer an alternative to harmful products which are one of the causes of environmental issues that have turned into crisis recently. Usage area and penetration of environmentally-friendly products are expanding each passing day by virtue of the concern comes along with increasing environmental consciousness. So much so that, there are a lot of claims aimed at only these products will be produced because of environmental issues that are expected to become serious in the years ahead.

The main aim of the present study is to examine the role of religiosity in purchasing environmentally-friendly products. A further aim of the study is to analyze the relationship of purchasing environmentally-friendly products and religiosity with environmental orientation, environmental awareness and socio-demographic variables such as gender, age, marital status, education level, social environment, economic

situation. This study was conducted in Turkey. The sample covers 618 people ranging from ages 18 to 84. The questionnaire technique are used online through Google Drive for research. “Personal Information Form”, “Environmental Orientation of Possesion Scale”, “Questions of Environmental Awareness” and “Religiosity Scale” and “Purchasing of Environmentally-Products” measures are applied.

The findings indicate that religiosity has a positive effect on “purchasing of environmentally-friendly products” and “environmental orientation of possesion”; and that it has a negative impact on “environmental awareness”. Besides, environmental orientation of possesion has a negative impact on purchasing environmentally-friendly products and keeping abreast of environmental developments, taking environmental issues seriously and being concerned about these issues, striving for the environmental issues.

ÖN SÖZ

İnsanoğlunun kendisinden bağımsız olarak yaşayamayacağı çevrenin yine bizzat onun tarafından tabiri caizse "sömürülmesi", oldukça ilginç bir vakıadır. Peki insanoğlu bunu neden yapmaktadır? Bu soruya cevap niteliğinde pek çok tez ileri sürülmüş ve araştırma yapılmıştır. Kimisi çevre sorunlarının kökenini insanların birbiri üzerinde tahakküm kurma arzusunda, kimisi de toplumsal cinsiyet eşitsizliğinde aramıştır. Fakat ünlü tarihçi Lynn White'ın 1967 yılında yazdığı ve çevre sorunlarının temelini Yahudi-Hristiyan dinî geleneğine dayandırdığı "The Historical Roots of Our Ecological Crisis" isimli makalesi oldukça dikkat çekmiş ve tartışılmıştır. Böylelikle makale, çevre-din ve insan ilişkisinin araştırılmasına kapı aralamıştır. Bu tezin de konusu olan ve kapitalist ekonomik sistemin hâkim olduğu modern dünyada önemli çevreci davranışlardan birini teşkil eden çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı, bilhassa Batı'da yine White'ın tezinden hareketle incelenmiştir. Fakat yapılan araştırmalar hem White'ın tezini referans aldıklarından Yahudi ve Hristiyan örneklemle yapılmış, hem de çoğu kez White'ın tezinin aksi sonuç vermiştir. Bu sebeple Müslüman örneklem ile yapılacak araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışma, alandaki bu eksikliği gidermek amacıyla, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı ile dindarlık ilişkisini ele almakta ve konuyu teorik ve empirik düzlemde incelemektedir.

Araştırma giriş, kavramsal çerçeve, yöntem, bulgular-yorumlar ve sonuç olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusuna, amacı ve önemine yer verilmiş; birinci bölümde çevre, çevre sorunları, çevreci satın alma davranışı, din ve dindarlık, din ve çevre başlıklarına ve son olarak çevreye duyarlı ürün satın alma ve dindarlık ilişkisinin literatürdeki yerine değinilmiş, böylelikle kavramsal bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise, araştırmanın modeli, kullanılan ölçekler, katılımcılara ilişkin bilgiler ve veri toplama süreci konusunda bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde, araştırma bulguları ve bu bulguların yorumları sunulmakta, daha önce yapılan araştırmalarla karşılaştırılmaktadır. Sonuç bölümünde ise, araştırma sonucunda elde edilen tüm bulgular özetlenmiş ve ileride yapılan çalışmalar için öneride bulunulmuştur.

Bu çalışma boyunca akademik desteklerini benden esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Ali AYTEN'E; psikolojik olarak yorulduğumu hissettiğim zaman kıymetli vaktini ayırarak derdimi dinleyen ve beni çalışmam konusunda teşvik eden Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu'na; lisans eğitimim boyunca bana kattıklarıyla her zaman kendisine minnettar olduğum, ilmiyle örnek olan, ufkumu genişleten hocam Prof. Dr. İlhan Kutluer'e; hayatımda olduğu için kendimi şanslı addettiğim, sayesinde çok şey öğrendiğim, derdime ortak olan, bu tezi yazma sürecinde de kendi teziymişçesine benimle birlikte emek sarf eden Sermin Çetinaloğlu ve ailesine; yüksek lisans sürecimi güzelleştiren arkadaşlarım Sonnur Yazkan, Ayşenur Eroğlu ve Tuba Ayyıldız'a; dostum Rümeysa Serhuş'a; tezle alakalı her soruma yılmadan tüm nezaketiyle cevap veren Fatma Sümeyye HARDAL'a; her daim arkamda olduklarını hissettiğim, tökezlediğimde kaldıran, tereddüt ettiğimde bana güç verip yoluma devam etmemi sağlayan, haklarını hiçbir şekilde ödeyemeyeceğim canım anneciğim Kadriye ÇİÇEK ve babacığım Mehmet ÇİÇEK'e ve son olarak evimizin neşe kaynakları, kardeşlerim, kıymetlilerim Yunus ÇİÇEK ve Yusufcan ÇİÇEK'e teşekkürü borç bilirim.

Şule ÇİÇEK

İstanbul 2021

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET ..... **i**

ABSTRACT ..... **iii**

ÖN SÖZ ..... **v**

İÇİNDEKİLER ..... **vii**

TABLOLAR LİSTESİ ..... **i**

ŞEKİL LİSTESİ ..... **iv**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **v**

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

GİRİŞ 2

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMLERİ 3

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ 4

3. HİPOTEZLER 5

4. VARSAYIMLAR VE SINIRLILIKLAR 11

4.1. Varsayımlar 11

4.2. Sınırlılıklar 11

İKİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. ÇEVRE 14

1.1. Çevre Kavramı 14
1.2. Çevre Sorunları ve Sebepleri 15
1.3. Çevre Kirliliği 19
1.3.1. Su Kirliliği 20
1.3.2. Toprak Kirliliği 22
1.3.3. Hava Kirliliği 23
2. ÇEVRECİ SATIN ALMA DAVRANIŞI 26
2.1. Çevreye Duyarlı Tüketici 30
2.2. Çevreye Duyarlı Ürün 31
3. DİN VE DİNDARLIK 33
3.1. Din Kavramı 33
3.2. Dindarlık ve Dindarlık Boyutları 35
4. DİN VE ÇEVRE 38
4.1. Hint Dinleri ve Çevre 41
4.2. Yahudilik ve Çevre 43
4.3. Hristiyanlık ve Çevre 45
4.4. İslamiyet ve Çevre 46
5. ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMA VE DİNDARLIK İLE İLGİLİ LİTERATÜR 51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMA MODELİ 61
2. ARAŞTIRMAYA KATILANLAR VE NİTELİKLERİ 62
3. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI 65
3.1. Kişisel Bilgi Formu 65
3.2. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Ölçeği ve Puanlaması 65
3.3. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi Ölçeği ve Puanlaması 66

3.4. Çevre Bilinci Soruları ve Puanlaması 67
3.5. Dindarlık Ölçeği ve Puanlaması 67

4. VERİLERİN TOPLANMASI VE İSTATİKSEL ANALİZİ 68

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

BULGULAR VE YORUMLAR 71

1. ÖLÇEKLERLE İLGİLİ BULGULAR 71

2. ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMA, ÇEVREYE KARŞI SAHİP OLMA YÖNELİMİ, ÇEVRE BİLİNCİ SORULARI VE DİNDARLIK GENEL PROFİL 74
2.1. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma 74
2.2. Çevre Karşı Sahip Olma Yönelimi 75
2.3. Çevre Bilinci Soruları 76
2.4. Dindarlık 77

3. ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMA, ÇEVREYE KARŞI SAHİP OLMA YÖNELİMİ, ÇEVRE BİLİNCİ, DİNDARLIK VE DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER ……78
3.1. ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMA VE DEMOGRAFİK İLİŞKİLER …….. 79
3.1.1. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Cinsiyet 79
3.1.2. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Yaş 80
3.1.3. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Medeni Durum 81
3.1.4. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Eğitim Düzeyi 82
3.1.5. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Sosyal Çevre 83
3.1.6. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Ekonomik Durum..... 84
3.2. ÇEVREYE KARŞI SAHİP OLMA YÖNELİMİ VE DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER..... 86
3.2.1. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Cinsiyet 86
3.2.2. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Yaş 87

3.2.3. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Medeni Durum 88
3.2.4. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Eğitim Düzeyi 89
3.2.5. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Sosyal Çevre 90
3.2.6. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Ekonomik Durum 91
3.3. ÇEVRE BİLİNCİ SORULARI VE DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER ... 92
3.3.1. Çevre Bilinci Soruları ve Cinsiyet 92
3.3.2. Çevre Bilinci Soruları ve Yaş 94
3.3.3. Çevre Bilinci Soruları ve Medeni Durum 97
3.3.4. Çevre Bilinci Soruları ve Eğitim Düzeyi 99
3.3.5. Çevre Bilinci Soruları ve Sosyal Çevre 101
3.3.6. Çevre Bilinci Soruları ve Ekonomik Durum 103
3.4. DİNDARLIK VE DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER 105
3.4.1. Dindarlık ve Cinsiyet 105
3.4.2. Dindarlık ve Yaş 107
3.4.3. Dindarlık ve Medeni Durum 108
3.4.4. Dindarlık ve Eğitim Düzeyi 110
3.4.5. Dindarlık ve Sosyal Çevre 111
3.4.6. Dindarlık ve Ekonomik Durum 112
4. ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMA, ÇEVREYE KARŞI SAHİP OLMA YÖNELİMİ, ÇEVRE BİLİNCİ SORULARI VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ 114
4.1. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi İlişkisi …… 114
4.2. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Çevre Bilinci Soruları İlişkisi 115
4.3. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Dindarlık İlişkisi 117
4.4. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Çevre Bilinci Soruları İlişkisi . 119
4.5. Dindarlık ve Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi 121
4.6. Dindarlık ve Çevre Bilinci Soruları 123
SONUÇ VE ÖNERİLER 126
KAYNAKÇA..... 132
EKLER 164

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa No

Tablo 1: Gelir Durumu Ortalaması 65
Tablo 2: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Ölçeği Aritmetik Ortalama 72
Tablo 3: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları 73
Tablo 4: Dindarlık Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları 74
Tablo 5: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Genel Profil 75
Tablo 6: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi Genel Profil 76
Tablo 7: Çevre Bilinci Soruları Genel Profil 76
Tablo 8: Dindarlık ve Alt Boyutları Genel Profil 78
Tablo 9: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Cinsiyet Arasındaki İlişki (t-test) 79
Tablo 10: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Yaş Dönemleri Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi) 80
Tablo 11: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Medeni Durum Arasındaki İlişki (t-test) 82
Tablo 12: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Eğitim Düzeyi Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi) 83
Tablo 13: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Sosyal Çevre Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi) 84
Tablo 14: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Ekonomik Durum Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi) 85
Tablo 15: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Yaş Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi) 87
Tablo 16: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Medeni Durum Arasındaki İlişki (t-test) 88
Tablo 17: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Eğitim Düzeyi Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi) 89
Tablo 18: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Sosyal Çevre Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi) 91

Tablo 19: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Ekonomik Durum Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)..... 92
Tablo 20: Çevre Bilinci ve Cinsiyet Arasındaki İlişki (t-test)..... 93
Tablo 21: Çevre Bilinci Soruları ve Yaş Dönemleri Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)..... 96
Tablo 22: Çevre Bilinci Soruları ve Medeni Durum Arasındaki İlişki (t-test)..... 98
Tablo 23: Çevre Bilinci Soruları ve Eğitim Düzeyi Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)..... 100
Tablo 24: Çevre Bilinci Soruları ve Sosyal Çevre Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)..... 102
Tablo 25: Çevre Bilinci Soruları ve Ekonomik Durum Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)..... 104
Tablo 26: Dindarlık ve Cinsiyet Arasındaki İlişkiler (t-test)..... 106
Tablo 27: Dindarlık ve Yaş Dönemleri Arasındaki İlişki (Anova, Scheffe ve LSD Testi) 107
Tablo 28: Dindarlık ve Medeni Durum Arasındaki İlişki (t-test)..... 109
Tablo 29: Dindarlık ve Eğitim Düzeyi Arasındaki İlişki (Anova Testi) 110
Tablo 30: Dindarlık ve Sosyal Çevre Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)..... 112
Tablo 31: Dindarlık ve Ekonomik Durum Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi) 113
Tablo 32: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ile Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)..... 114
Tablo 33: Çevre Bilinci Soruları ile Çevreye Duyarlı Satın Alma Arasındaki İlişkiler (Çoklu Regresyon-Stepwise Metot) 116
Tablo 34: Dindarlık ve Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)..... 118
Tablo 35: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Çevre Bilinci Soruları Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi) 120
Tablo 36: Dindarlık ve Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)..... 122
Tablo 37: Çevre Bilinci Soruları ile Dindarlık ve Boyutları Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)..... 124

GRAFİK LİSTESİ

Sayfa No

Grafik 1: Cinsiyete Göre Dağılım ……..…62

Grafik 2: Yaş Dönemlerine Göre Dağılım ……..63

Grafik 3: Sosyal Çevreye Göre Dağılım …….63

Grafik 4: Eğitim Düzeyine Göre Dağılım …….....64

Grafik 5: Medeni Duruma Göre Dağılım …….....64

Grafik 6: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Cinsiyet Arasındaki İlişki (t-test) ...86

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Araştırma Modeli 61

KISALTMALAR LİSTESİ

ANOVA: Analyses of Varience

Bkz.: Bakınız

BM: Birleşmiş Milletler

C.: Cilt

CCES: Cooperative Congressional Election Study

Çev.: Çeviri

Ç.Ü.: Çukurova Üniversitesi

der.: Derleyen

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

EC: Environmental Concern

ECCB: Ecologically Conscious Consumer Behaviors

Ed.: Editör

G.Ü.: Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi

ICANAS: International Conference On Advances in Natural And Applied Science

İ.İ.B.F.: İktisadi ve İdari İlimler Fakültesi

Haz.: Hazırlayan

KMÜ: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

LSD: Least Significant Difference

***M*:** Ortalama puan

MIT: Massachusetts Institute of Technology

N: Katılımcı Sayısı

***p*:** Anlamlılık Düzeyi

r: Korelasyon Katsayısı

s.: Sayfa

SD.: Standart Sapma

SEFAD: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi

SÜ İİBF: Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

TDV: Türk Diyanet Vakfı

TSK: Türk Silahlı Kuvvetleri

UNEP: United Nations Environment Programme

vd.: ve diğerler

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

GİRİŞ

Çevre, insanın bizatihi içerisinde yaşamını sürdürdüğü ve varlığının ayrılmaz bir parçası olan fiziksel ortama denmektedir. İnsan, çevreye bağımlı bir varlık olmakla birlikte, diğer canlılardan farklı olarak onu dönüştürebilmekte ve bunun sonucunda kendisi de dönüşmektedir. Bu anlamda, insanın çevreye karşı olan tutum ve davranışları onun ve bütün canlıların geleceğini tayin etmektedir. Buna mukabil, insanoğlunun çevreyi sömürmeye yönelik tahrip edici fiilleri her dönemde kendini göstermiştir. Bilhassa sanayi devrimiyle birlikte, daha önce görülmemiş bir hızla değişen yaşam düzeni, başta toplumsal, siyasî ve ekonomik olmak üzere pek çok alanda sayısız problemi beraberinde getirmiş, yaşanan değişimlerin çevre üzerindeki yansımaları acı olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasındaki ekonomik ve teknolojik gelişmeler ise çevre sorunlarının had safhaya ulaşmasına ve günümüzde bir sorundan öte krize dönüşmesine sebep olmuştur (Evkuran, 2008, s. 36).

Doğada onulmaz tahribatların meydana geldiği ve iklim değişiklikleri, kirlilik, doğal kaynakların tükenmesi gibi çevre sorunlarının kolayca gözlenebilir olduğu 1970'li yıllardan itibaren konuyla ilgili yapılan araştırmalar ve kamuoyunun da etkisiyle insanlar çevreye karşı daha duyarlı ve sorumluluk alma konusunda bilinçli hale gelmeye başlamıştır. Bu sayede insanlar tarafından çevreyi korumak için israf etmeme, ihtiyaç fazlası satın almama, tasarruf, geri dönüşüm gibi çevreye duyarlı davranışlara daha fazla özen gösterildiği gözlemlenmektedir (Roberts, 1996, s. 217; Straughan & Roberts, 1999, s. 558). Diğer taraftan gösterilen çabaların yeterli olmadığı ve üretim-tüketim faaliyetlerinin bilhassa üretim aşamasında çevreye verilen büyük zararlar toplumda infial yaratmış, devlet baskısının da devreye girmesiyle işletmeler, gerekli tedbirlerin alınması noktasında harekete geçmiştir. Böylelikle çevreye mümkün olduğunca az zarar veren ürünler üretilmeye başlamıştır (Polonsky & Rosenberger, 2001, s. 23; Polonsky, 1994, s. 390; Duru & Şua, 2013, s. 130). Çevreye duyarlı ürün veya yeşil ürün olarak kavramlaştırılan bu ürünler, üretimi, kullanımı ve kullanım sonrası çevreye olan zararlar minimuma indirilmeye çalışılarak üretilmekte ve bu anlamda çevre sorunlarına karşı etkili bir çözüm olarak karşımıza çıkmaktadır (Özcan & Özgül, 2019, s. 7-8). Bu ürünler, hem çevreye sağladığı katkı hem de insan sağlığı açısından daha az tehlikeli olmaları

sebebiyle gün geçtikçe daha bilinir ve tercih edilir hale gelmektedir. Böylelikle, piyasada önemli güce sahip markalarca da üretimine önem verilmekte ve daha geniş skalada ürün çeşitliliği için adımlar atılmaktadır (Yücel & Ekmekçiler, 2008, s. 325). Yapılan araştırmalarda da zaman içerisinde çevreye duyarlı/yeşil ürün taleplerinin artacağı öngörülmektedir.

Çevreye duyarlı ürünlerin diğer ürünlerden farklı olarak, birtakım hassasiyet ve değerler üzerine kurulu olduğu malumdur (Mazar & Zhong, 2010, s. 495-496; Lin & Huang, 2012, s. 11). Nitekim diğer ürünlere nazaran daha pahalı olmaları, bu ürünleri satın alma sürecinde çevre sorunları, tasarruf ve sağlık gibi meselelere karşı duyarlılıkların baskın geldiği anlamına gelmektedir. Bu noktada, dinlerin çevre ile uyum içerisinde ve ona zarar vermeden yaşamaya yönelik emir ve tavsiyeleri göz önünde bulundurulduğunda (Harris, 2012, s. 12), bu ürünlerin satın alınmasında dindarlığın etkili olabileceği beklenmektedir. Nitekim yapılan araştırmalar, dinin çevreye karşı tutumu şekillendirme ve ekolojik dengenin korunması konusunda bilinç oluşturmada oldukça önemli bir role sahip olduğunu göstermektedir (Kaynak & Ekşi, 2011, s. 36). Çevreye duyarlı ürün satın alma ile dindarlık ilişkisini konu edinen araştırmalarda ise, yine dindarlığın bu ürünlerin satın alınmasında teşvik edici bir güç olduğuna işaret edilmektedir. Buradan hareketle bu araştırmada, bireylerin dindarlık düzeylerine bağlı olarak çevreye olan yönelimleri, çevre konusundaki bilinçlilik düzeyleri ve satın alma sürecinde çevre faktörünü ne denli göz önünde bulundurdukları incelenmektedir.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMLERİ

Bu araştırmanın konusunu, çevreye duyarlı ürün satın almada dindarlığın rolü oluşturmaktadır. Çevreye duyarlı ürünler, "yerküreyi kirletmeyen, doğal kaynakları tüketmeyen, geri dönüştürülebilen ya da korunabilen ürünlerdir" (Aylan, 2019, s. 45). Çevreye duyarlı ürünler, hem çevreyi hem de canlıların sağlığını tehdit etmeyen zararsız ürünlerdir. Bu bakımdan, çevre ve sağlık gibi konularda hassasiyete sahip bireyler için oldukça cazip ve tercih edilesi görünmektedir (Karaca, 2013, s. 104). Diğer yandan çevreye duyarlı ürünlerin üretimi, diğer ürünlere nazaran daha meşakkatli olduğundan, yüksek fiyatla piyasaya sürülmektedir. Dolayısıyla çevreye duyarlı ürünler tüketicilerin bütçesini zorlamakla birlikte, güçlü motivasyonlar sonucu satın alınmaktadır. Dinlerin ve

ahlâkî sistemlerin çevre konusundaki emir ve tavsiyeleri dikkate alındığında dindarlığın, bireyleri çevre dostu ürün satın almaya yönlendiren çevreye karşı olumlu yönelim, çevre bilinçliliği gibi güçlü motivasyonlara kaynak teşkil edeceği ve böylelikle bu ürünlerin satın alınmasında katalizör görevi göreceği düşünülmektedir. Bu öngörüden hareketle araştırmada, "çevreye duyarlı ürün satın alma ile dindarlık arasında bir ilişki var mı?" sorusu temel problem olarak kabul edilmekte ve genel olarak şu sorulara cevap aranmaktadır:

a. Cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, yaşanılan sosyal çevre, ekonomik durum ile çevreye duyarlı ürün satın alma, çevreye karşı sahip olma yönelimi, çevre bilinci ve dindarlık arasında bir ilişki var mıdır?
b. Çevre bilinci ile çevreye duyarlı ürün satın alma ve dindarlık arasında bir ilişki var mıdır?
c. Çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevreye duyarlı ürün satın alma ve dindarlık arasındaki ilişki nasıldır?
d. Çevreye duyarlı ürün satın alma ve dindarlık arasındaki ilişki nasıldır?

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırma, çevre sorunlarına karşı çözüm olarak geliştirilen davranışlar içerisinde yer alan çevreye duyarlı satın alma davranışında dindarlığın etkili olup olmadığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Literatür, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını üç farklı perspektiften ele almaktadır. Bunlardan birincisi; demografik ve sosyo-ekonomik değişkenlerin, ikincisi; bireylerin çevre ve çevre sorunları konusundaki bilgi düzeylerinin, üçüncüsü ise; kişilik özellikleri, tutumlar, değerler, inançlar gibi psikografik değişkenlerin dikkate alındığı çalışmalardır. Fakat çoğunlukla sosyo-demografik özelliklerin, çevreye duyarlı ürün satın almaya yönelik niyet ve tutumun araştırma konusu yapıldığı görülmektedir (Woodrum & Hoban, 1994; Roberts, 1996; Straughan & Roberts, 1999; Çabuk, Nakıboğlu, & Keleş, 2008; Hussein & Cankül, 2010; Alnıaçık, 2010; Ghazali vd., 2018). Bu araştırmaların sonucunda, çevreye duyarlı tüketicilerin genellikle kadın, genç, iyi eğitimli ve yüksek gelirli bireyler oldukları belirlenmiştir. Diğer yandan satın alma gibi psikolojik ve sosyolojik birçok faktörün etkili olduğu girift bir davranışın sadece demografik faktörler bakımından incelenmesi yeterli

olmamaktadır. Nitekim elde edilen bulgular, demografik faktörlerin etkili fakat istikrarlı öncüller olmadığını; inançlar ve değerler gibi psikososyal ve manevi faktörlerin de etkisinin olup olmadığının araştırılması gerektiğini ortaya koymaktadır (Alnıaçık, 2010, s. 526). Bu ihtiyaca yönelik yapılan az sayıdaki araştırmaların sonuçlarına bakıldığında, umut verici bulgular elde edildiği görülmektedir. Fakat konuyla ilgili olarak daha fazla çalışma yapılmasına ve çevreye duyarlı ürün satın alma ile dindarlık arasında herhangi bir ilişkinin olup olmadığının, varsa ne yönde olduğunun incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle araştırma, sözü edilen boşluğun doldurulmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

3. HİPOTEZLER

Çevreye karşı sahip olma yönelimi, çevre bilinci soruları, dindarlık ve çevreye duyarlı ürün satın alma ile demografik değişkenler arasındaki ilişkiye yönelik ileri sürülen hipotezler şu şekildedir:

Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Demografik Değişkenlerle İlgili Hipotezler

H1: Kadınlar, erkeklere oranla çevreye duyarlı ürünleri daha fazla satın almaktadır.

H2: Son yetişkinlik ile orta yetişkinlik dönemindeki bireyler, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere kıyasla daha fazla çevreye duyarlı ürün satın almaktadır.

H3: Evliler, bekârlara göre daha fazla çevreye duyarlı ürün satın almaktadır.

H4: Lisans ve lisansüstü mezunu bireyler, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere nazaran daha fazla çevreye duyarlı ürün satın almaktadır.

H5: İlde yaşayan bireyler, çevreyi duyarlı ürünleri köy/kasaba ve ilçe sakinlerine kıyasla daha fazla satın almaktadır.

H6: Gelir düzeyinin artmasıyla birlikte çevreye duyarlı ürünleri satın alma davranışı da artacaktır.

Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Demografik Değişkenlerle İlgili Hipotezler

H7: Erkeklerin çevreye karşı sahip olma yönelimleri kadınlarınkinden fazladır.

H8: Ergenlik ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylerin çevreye karşı sahip olma yönelimleri, orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindekilerden daha fazladır.

H9: Evlilerin, bekârlara nazaran çevreye karşı sahip olma yönelimleri daha zayıftır.

H10: Lisans ve lisansüstü mezunu bireylerin ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere nazaran çevreye karşı sahip olma yönelimleri daha azdır.

H11: Hayatının çoğunu ilçe, köy-kasabada geçiren bireyler şehirde geçiren bireylere nazaran daha olumlu bir çevre yönelimine sahiptir.

H12: Bireylerin ekonomik düzeyi arttıkça çevreye karşı sahip olma yönelimleri de artacaktır.

Çevre Bilinci Soruları ve Demografik Değişkenlerle İlgili Hipotezler

$H13_a$: Kadınlar, çevre ile ilgili meseleleri erkeklerden daha fazla takip etmektedir.

$H13_b$: Kadınlar, çevre sorunlarını erkeklerden daha fazla ciddiye almaktadır.

$H13_c$: Kadınlar, erkeklere kıyasla çevre sorunlarından dolayı daha fazla endişe duymaktadır.

$H13_d$: Kadınlar, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına, erkeklerden daha fazla inanmaktadır.

$H14_a$: Orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireyler, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere nazaran çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip etmektedirler.

$H14_b$: Orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireyler, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye almaktadır.

$H14_c$: Orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireyler, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere kıyasla çevre sorunlarından dolayı daha fazla endişe duymaktadır.

$H14_d$: Orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireyler, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere nazaran daha fazla inanmaktadır.

$H15_a$: Evliler, bekârlara nazaran çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip etmektedirler.

$H15_b$: Evliler, bekârlara kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye almaktadır.

$H15_c$: Evliler, bekârlara kıyasla çevre sorunlarından dolayı daha fazla endişe duymaktadır.

$H15_d$: Evliler, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına bekârlara nazaran daha fazla inanmaktadır.

$H16_a$: Üniversite ve lisansüstü mezunu bireyler, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere nazaran çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip etmektedirler.

$H16_b$: Üniversite ve lisansüstü mezunu bireyler, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye almaktadır.

$H16_c$: Üniversite ve lisansüstü mezunu bireyler, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere kıyasla çevre sorunları karşısında daha fazla endişe duymaktadır.

$H16_d$: Üniversite ve lisansüstü mezunu bireyler, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere nazaran daha fazla inanmaktadır.

$H17_a$: İlde yaşayan bireyler, ilçe ve köy/kasaba sakinlerine kıyasla çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip etmektedirler.

$H17_b$: İlde yaşayan bireyler, ilçe ve köy/kasaba sakinlerine kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye almaktadır.

$H17_c$: İlde yaşayan bireyler, ilçe ve köy/kasaba sakinlerine kıyasla çevre sorunları karşısında daha fazla endişe duymaktadır.

$H17_d$: İlde yaşayan bireyler, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına köy/kasaba sakinlerine nazaran daha fazla inanmaktadır.

$H18_a$: Gelir düzeyi yüksek bireyler, çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip etmektedirler.

$H18_b$: Gelir düzeyi arttıkça çevre sorunlarının abartılmadığına ve aksine bu sorunların ciddi bir kriz olduğuna dair inanç da artmaktadır.

$H18_c$: Gelir düzeyi arttıkça çevre sorunlarından endişe duyma düzeyi de artmaktadır.

$H18_d$: Gelir düzeyi arttıkça çevre sorunlarına karşı çevreci davranışlarda bulunmanın etkili olacağına yönelik inanç da artmaktadır.

Dindarlık ve Demografik Değişkenlerle İlgili Hipotezler

H19: Kadınlar erkeklere nazaran daha dindardırlar.

H20: Son yetişkinlik dönemindeki bireyler, yaşça küçük olan bireylerden daha dindardırlar.

H21: Evliler, bekârlara kıyasla daha dindardırlar.

H22: İlkokul-ortaokul ve lise mezunlarının üniversite ve lisansüstü mezunlarına nazaran daha dindardırlar.

H23: Hayatının çoğunu kırsal bölgede geçirmiş bireyler, kenttekilere nazaran daha dindardırlar.

H24: Gelir düzeyi arttıkça dindarlık azalmaktadır.

Çevreye duyarlı ürün satın alma, çevreye karşı sahip olma yönelimi, çevre bilinci soruları ve dindarlık ilişkisiyle ilgili geliştirilen hipotezler şu şekildedir:

Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Çevre Karşı Sahip Olma Yönelimiyle İlgili Hipotezler

H25: Çevreye karşı sahip olma yönelimi arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı azalmaktadır.

Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Çevre Bilinci Sorularıyla İlgili Hipotezler

$H26_a$: Çevreyle ilgili gelişmeleri takip etme, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını arttırmaktadır.

$H26_b$: Çevre sorunlarının abartıldığını düşünme, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını azalmaktadır.

$H26_c$: Çevre sorunlarından dolayı endişe duyma, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını artmaktadır.

$H26_d$: Çevre sorunları karşısında ahlâkî sorumluluk alma eğilimi arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı artmaktadır.

Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Dindarlık İlişkisine Yönelik Hipotezler

H27: Bireylerin dindarlık düzeyi arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma davranışları da artacaktır.

$H27_a$: Dindarlığın inanç-etki boyutu ile çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki vardır.

$H27_b$: Dindarlığın bilgi-ibadet boyutu ile çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki vardır.

Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Çevre Bilinci Sorularıyla İlgili Hipotezler

$H28_a$: Çevreye karşı sahip olma yönelimi fazla olan bireyler, çevreyle ilgili gelişmeleri daha az takip etmektedir.

$H28_b$: Çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevre sorunlarının abartıldığını düşünme eğilimi arasında, pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

$H28_c$: Çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevre sorunlarından endişe duyma arasında negatif ve anlamlı bir ilişki vardır.

$H28_d$: Çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevre sorunları karşısında gösterilen bireysel çabanın yetersiz kalacağını düşünme arasında, pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

Dindarlık ve Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi, Çevre Bilinci Sorularıyla İlgili Hipotezler

H29: Bireylerin dindarlık düzeyi arttıkça çevreye karşı sahip olma yönelimleri azalacaktır.

$H29_a$: Dindarlığın inanç-etki boyutu ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında olumsuz ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki vardır.

$H29_b$: Dindarlığın bilgi-ibadet boyutu ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında olumsuz ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki vardır.

$H30_a$: Dindarlık ve alt boyutları ile çevreyle ilgili gelişmeleri takip etme arasında olumlu ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki vardır.

$H30_b$: Dindarlık ve alt boyutları ile çevre sorunlarının abartıldığını düşünme eğilimi arasında olumsuz ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki vardır.

$H30_c$: Dindarlık ve alt boyutları ile çevre sorunlarından dolayı endişe duyma eğilimi arasında olumlu ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki vardır.

$H30_d$: Dindarlık ve alt boyutları ile çevre sorunlarına karşı gösterilen bireysel gayretin etkili olacağını düşünme arasında olumlu ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki vardır.

4. VARSAYIMLAR VE SINIRLILIKLAR

4.1. Varsayımlar

Çevreye duyarlı ürün satın alma ile dindarlık arasında bir ilişki ve etkileşimin olduğu kabul edilmektedir.

Araştırmada kullanılan Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelim Ölçeği, Çevre Bilinci Soruları, Dindarlık Ölçeği ve Çevreye Duyarlı Ürün Kullanımı Ölçeğinin gerekli verileri ölçmek için geçerli ve güvenilir olduğu kabul edilmektedir.

Araştırma grubunu oluşturan 618 katılımcının ankette istenilen soruları içtenlikle ve doğru olarak cevapladıkları varsayılmaktadır.

Araştırma grubunun evreni temsil ettiği varsayılmaktadır.

4.2. Sınırlılıklar

Araştırma, 18 yaş ve üstü bireylerle sınırlıdır.

Araştırma, 618 kişilik bir örneklem grubu ile sınırlıdır.

Araştırma, kesitsel olup belli bir zaman diliminde yapılmıştır. Dolayısıyla araştırma yapıldığı zaman ile sınırlıdır.

Araştırma sonucunda ortaya konulan bulgular, kullanılan ölçeklerin maddeleri ve ölçme kapasiteleri ile sınırlıdır.

Araştırma anketinin Google Drive aracılığıyla online olarak uygulanması araştırmanın kısıtıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. ÇEVRE

1.1. Çevre Kavramı

Çevre, içinde birçok varlığın yaşam sürdüğü ve bu varlıkların birbirleriyle olan ilişkilerinin tanımlandığı oldukça geniş kapsamlı bir kavramdır. Bu sebeple, çevre kavramının tanımını yapmak yani sınırlarını çizmek zor olmaktadır. Nitekim her disiplin çevreye kendi perspektifleri doğrultusunda bakmış ve buna uygun tanımlar yapmışlardır. Böylelikle birbirinden farklı pek çok çevre tanımı ortaya çıkmıştır (Kocataş, 2014, s. 59). Bununla birlikte genellikle çevre, "canlının dışındaki her şey" (Güler, 2013, s. 264), "bir organizmanın yaşama ve gelişmesini etkileyen tüm dış faktörler toplamı" (Özdemir & Yükselmiş, 1995, s. 33), "bir canlının ya da canlılar toplumunun yaşamını sağlayan ve onu devamlı olarak etkisi altında bulunduran süreçler, enerjiler ve maddesel varlıkların bütünlüğü" (Kocataş, 2014, s. 59), "insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen ya da uzunca bir süre içinde dolaylı veya dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamı" (Keleş, Hamamcı, & Çoban, 2012, s. 25) olarak tanımlanmaktadır.

Tanımlarda da ifade edildiği üzere, çevre varlıkları fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal olmak üzere her veçheden kuşatan çok boyutlu ve kompleks bir sistemdir. Bu nedenle çevreyi daha iyi tahlil edebilmek amacıyla onu niteliklerine göre tasnif etmek gerekmektedir. Bu doğrultuda çevre, doğal çevre, beşerî çevre ve sosyo-ekonomik çevre (yapay) olmak üzere üç kısımda ele alınmaktadır. Doğal çevre, hava, su, toprak gibi yeryüzünün fiziki özelliklerini ifade etmektedir. Beşerî çevre, insanın doğal çevrenin özelliklerinden de istifade ederek tamamen kendisinin oluşturduğu ve içinde yaşadığı çevredir. Kent, köy, kasaba beşerî çevreye örnek olarak verilebilir. Sosyo-ekonomik çevre ise, temelde insanların birbiriyle olan ilişkileri baz alarak oluşturulan, hukuk, ticaret, eğitim gibi çok yönlü kurum, kuruluş ve sistemleri içeren çevredir (Özey, 2009, s. 8). Birbirlerinden farklı nitelik arz eden doğal, beşerî ve sosyo-ekonomik çevre aslen birbirine sıkı sıkıya bağlı ve bir bütünün parçalarını teşkil etmektedir. Nitekim, doğal çevrenin sunduğu imkanlar olmaksızın, insanın yaşamak için kendine ait bir çevre inşa etmesi mümkün değildir. Aynı şekilde, beşerî bir çevrenin yokluğunda da insanlar,

toplumlar veya nesiller arasındaki etkileşimi sağlayacak kurum, kuruluş ve değerlerin kendinden bir varlığı söz konusu olmamaktadır.

Çevrenin farklı boyutları arasındaki bu ilişki, çevre ile içinde yaşayan canlı-cansız bütün varlıklar arasında da görülmektedir. Öyle ki çevre, bu varlıklar sayesinde dinamik bir şekilde işleyişini sürdürmekte, aynı zamanda bu varlıkların barınması için de fiziksel bir mekân görevi görmektedir. Kısacası çevre, bu varlıklar tarafından meydana getirilmekle birlikte, onların yaşamına etki etmekte yani yön vermektedir. Çevre-insan ilişkisi ise, diğer varlıklardan biraz daha farklı bir yapı arz etmekte ve söz konusu insanoğlu olduğunda, çevre kavramı daha karmaşık bir hal almaktadır. Çünkü insan, diğer varlıklar gibi çevreden etkilenmekle birlikte aynı zamanda onu şekillendirebilmektedir. Nitekim, beşerî çevre ve sosyo-ekonomik çevre yukarıda da belirtildiği üzere, hali hazırda insanlar tarafından oluşturulan bir nevi yapay çevreyi ifade etmektedir. Bununla birlikte, insanların etki alanı doğal çevreyi de içine almaktadır. Öyle ki, onun çevreye olan hâkim bakış açısı, çevrenin belli oranda kaderini de tayin etmektedir. Diğer yandan, adeta zincirin halkaları gibi birbirine sıkı sıkıya bağlı bu yapının iyi veya kötü gidişatından kendisi de kaçamamaktadır. Bu anlamda insan, kendi yarattığı sosyal çevrenin olduğu kadar fiziksel çevresinin de ürünüdür (Evkuran, 2008, s. 35; Akyüz, 2020, s. 31).

1.2. Çevre Sorunları ve Sebepleri

Çevrenin tahribi günümüz dünyasının en önemli ve çözülmeyi bekleyen sorunlarından birini teşkil etmektedir. Her geçen gün daha kötüye giden ve artık ıslah edilemez bozulmaların yaşandığı bir sürece girilmiştir (Çepni & Aksoy, 2016, s. 19-20). Öyle ki, ozon tabakası incelmiş ve neredeyse delinme noktasına gelmiştir. Aynı şekilde iklim değişikliği sebebiyle buzullar erimeye başlamış ve birçok kara parçası sular altında kalmıştır (Özey, 2009, s. 20).

Çevre sorunlarını, çevreyi oluşturan unsurların olumsuz yönde değişikliğe uğraması, diğer bir deyişle niteliğinin bozulması olarak tanımlamak mümkündür (Çepni & Aksoy, 2016, s. 23). Hızlı nüfus artışı, çarpık kentleşme, kirlilik, iklim değişikliği, küresel ısınma, sağlıksız sanayileşme, mevcut ekonomik sistemden kaynaklanan dengesiz gelir durumu ve buna bağlı olarak gelişen eğitim, enerji, beslenme yetersizliği,

bitki ve hayvan türlerinin yok olması en önemli çevre sorunlarını teşkil etmektedir (Özey, 2009, s. 19). Görüldüğü üzere, çevre sorunları büyük oranda beşerî faaliyetler neticesinde meydana gelmektedir. Hatta, insanoğlunun tarih sahnesinde belirmesiyle doğadaki tahribatın başladığı bilinmektedir (Menteşe, 2017, s. 282). Nitekim, toplayıcılık ve avcılık dönemlerinde yalnızca elde edebildiği kadarıyla yetinmek zorunda kalan ve doğa karşısında güçsüz bir vaziyette olan insan, ateşin bulunmasıyla doğaya ilk tahribatını vermiştir. Böylece ormanlık alanların çok önemli bir bölümü yok olmuştur (Karabıçak & Armağan, 2004, s. 204). Avcı toplayıcılıktan tarım toplumuna geçişle birlikte, yerleşik düzen başlamış ve hayat biçimi değişmiştir. Nitekim, tarımın uzun süre yiyecek garantisi vermesi, nüfus artışını da beraberinde getirmiştir (Alagöz, 2007, s. 44). Buna rağmen, bugüne oranla nüfusun az olması ve teknik açıdan yetersizlik sebebiyle üretimin hızlı ve fazla olmaması, doğadaki tahribatın ciddi boyutlara ulaşarak tüm dengenin bozulmasının önüne geçmiştir. 1765 yılında James Watt'ın buharlı makineyi bulmasıyla başlayan Endüstri Devri'ne gelindiğinde ise, teknik ilerlemeyle her alanda değişim ve dönüşüm yaşanmıştır (Stiglitz, 1981, s. 263; Karabıçak & Armağan, 2004, s. 204-205). Bu yeni düzenin olumsuz etkileri acı bir şekilde doğa üzerinde kendini göstermiştir.

Çevre sorunlarının önemli sebeplerinden olan nüfusun hızlı bir şekilde artması, kentleşme ve kapitalist ekonomik sistemin devamlı teşvik ettiği aşırı üretim-tüketim gibi sorunlar sanayi çağıyla birlikte insanlık gündemine girmiştir. Bilhassa, tıpta yaşanan gelişmelerle pek çok hastalığın tedavi imkânının bulunması ve teknoloji ile endüstri alanındaki ilerlemeler sayesinde refah seviyesinin yükselmesi, nüfusun artmasının yolunu açmıştır (Erer, 1990, s. 21-23). Henüz erken dönemlerden itibaren nüfustaki bu artış bazılarını korkutmuş, artan nüfusun hammadde yetersizliğine sebebiyet vereceğine ve bundan dolayı savaşlar yaşanacağına ilişkin teoriler ileri sürülmüştür. Bu teorilerden biri, İngiliz nüfus bilimci Thomas Malthus'a aittir. Malthus, yazdığı bir kitapta nüfus artış oranı ile besin kapasitesinin aynı doğrultuda artmadığını, nüfusun geometrik olarak artarken, besin maddelerinde aritmetik bir artışın olduğunu ortaya koymuştur (Hun, 2016, s. 52). İleri sürülen bu teori, nüfus artışının katlanarak devam etmesi ve kapitalist ekonomiden kaynaklı aşırı üretim-tüketim faaliyetleri çerçevesinde ele alındığında, durumun vahameti daha iyi anlaşılmaktadır. Nitekim, dünya nüfusunun artık doğal kaynakların mevcut kapasitesini aştığı söylenmektedir (Harris, 2012, s. 4).

Nüfus artışının yanı sıra, teknolojinin gelişmesiyle makineleşmenin artması ve tarımda iş gücüne ihtiyacın azalması, buna mukabil, sanayinin getirdiği iş olanakları ile tıbbî ve ilmî olanakların daha fazla olması gibi etmenler şehirlere göçü arttırmıştır. Göç hareketlerinin düzenli ve sistemli bir şekilde gerçekleşmemesi, çarpık kentleşme ve yerleşim yeri ihtiyacından ötürü yeşil alanların yok edilmesi sorununu ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, kentlerde yoğunlaşan endüstriyel kuruluşların sebep olduğu pis hava, enerji, su ve endüstriyel atıklar ile doğa tahrip edilmiş ve önü alınamaz problemleri beraberinde getirmiştir (Alagöz, 2007, s. 47).

Bütün bu gelişmelere rağmen çevre sorunları, endüstriyel atıkların kirlettiği doğal kaynaklara bağlı ölümlerin yaşanması, İkinci Dünya Savaşı sonrasında nükleer savaş tehdidi, hızlı ekonomik büyümenin beraberinde getirdiği aşırı üretim-tüketim ve bu olaylar doğrultusunda şekillenen fikrî yapının da etkisiyle 1960'lı yıllarda ancak gündeme gelebilmiştir (Yalçın, 2017, s. 91). En başta çevre sorunlarının çarpık kentleşme ve sanayileşme sonucu oluştuğu düşüncesinin hâkim olduğu görülmektedir (Alagöz, 2007, s. 46). Dolayısıyla insanlar bu sorunların çözümüyle çevrenin tahribatının kolayca önüne geçileceğine yönelik bir inanca sahiplerdi. Fakat 1967 yılında Lynn White'ın yazdığı "The Historical Roots of Our Ecological Crisis" başlıklı makale sayesinde çevre sorunları, teknolojik ve endüstriyel problemlerin ötesinde felsefî, dinî, ekonomik ve bilimsel olmak üzere birçok açıdan ciddi bir şekilde tartışılmaya ve çevre sorunlarının kökenine inilmeye başlanmıştır (Özdemir, 1998, s. 69). Böylelikle, çevre sorunlarının temel sebeplerinden birinin, insanın çevreye karşı olan olumsuz bakış açısı ile kendini onun içerisinde yanlış konumlandırışı olduğu anlaşılmış, ancak insan-doğa ilişkisinin doğru olarak kurulabilmesi ile çevre sorunlarının önlenebileceği belirtilmiştir.

Başlangıçta tabiat karşısında güçsüz ve çaresiz kalan insanoğlu, çevresiyle uyumlu bir yaşam sürmek zorunda kalmış, kendinden güçlü olan bu varlığa saygı duymuştur. Hatta, bu dönemde çevrenin tanrısal bir nitelik taşıdığına inanılmıştır. Tarımla birlikte, yerleşik düzene geçen insan, artık çevresini kontrol altına almaya başlamış, doğayla olan ilişkisi ise doğayı kendi faydası doğrultusunda kullanma şeklinde başka bir yöne evrilmiştir. Yine de çevre, tanrısal olanla ilişkili bir biçimde ele alınmış ve insan bütünüyle hâkim güç olarak görülmemiştir (Capra, 1992, s. 61; Babaoğlu, 2002,

s. 13-14; Erdem, 2016, s. 75; Ocak, 2016, s. 63-64). Aydınlanma çağına gelindiğinde ise, yaşanan köklü zihinsel dönüşüme paralel olarak, 16. yüzyılda F. Bacon'ın doğaya egemen olmak için insanın doğayı tanıması gerektiğini söylemesi ile devam eden yıllarda Newton ve Descartes'ın doğayı bir saat gibi işleyen mekanik bir varlık olarak nitelendirmeleri, doğanın Tanrı-insan ilişkisinin vuku bulduğu, doğaüstü olayların gerçekleştiği ve oldukça hassas bir dengeye sahip organik yapı olduğu şeklindeki geleneksel düşüncenin değişmesine sebep olmuştur. Ayrıca, Orta Çağ'da hâkim Tanrı merkezli düşünce anlayışından farklı olarak merkeze insan yerleştirilmiş, insan dışındaki her şey ancak ona hizmet ettiği sürece kıymetli sayılmıştır (Akarsu, 1994, s. 28; Özdemir, 1998, s. 79-80; Özel, 2007, s. 221; Ocak, 2016, s. 64). Böylelikle sanayi devrimiyle teknik anlamda gelişen insanoğlunun doğayı acımasızca ve kolayca sömürmesinin yolu açılmıştır (Akarsu, 1994, s. 28).

Çevre sorunlarının sebebine ilişkin farklı düşünceler ileri sürenleri de zikretmekte yarar vardır. Bu isimlerden ilki, Lynn White'tır. White, çevrenin tahrip edilmesinden Yahudi-Hristiyan dini geleneğinin insan-merkezli doğa anlayışını sorumlu tutmaktadır. Ona göre, "Tanrı'nın sûretinden yaratılan" insan, bir nevi yeryüzündeki Tanrı gibi hareket etmeye başlamış ve çevreyi istek ve arzularının tatmini için kullanıp tahrip etmiştir (White, 1967, s. 1205). Çevre sorunlarına dinî bir açıdan yaklaşan diğer bir isim Seyyid Hüseyin Nasr'dır. Nasr'a göre, çevre sorunları, insan ile Tanrı arasındaki uyumun bozulmasının bir sonucudur (Nasr, 1988, s. 18). Murray Bookchin ise çevre sorunlarının temeline toplumda var olan hiyerarşik sistemi yerleştirmektedir. Diğer bir deyişle, çevre sorunları toplumsal eşitsizliklerden kaynaklanmaktadır. İnsan bir diğeri üzerinde tahakküm kurabilmek amacıyla doğayı kullanmakta, kendi üstünlüğünü ancak bu sayede elde edebilmektedir. Bookchin'e göre, insanoğlu çevre sorunlarını sadece maddi yaşam koşullarında değil, ruhsal olarak da bu tahakküm duygusundan kurtularak yani özgürleşerek çözebilir (Bookchin, 1996, s. 76-77). Çevre sorunlarına ilişkin dikkat çekici bir diğer yorum da eko-feminist yaklaşımdan gelmektedir. Eko-feminizm, çevre sorunlarının kökenini, kadın-erkek eşitsizliğinde, toplumun iki cinsiyete atfettiği rollerde aramaktadır. Öyle ki, onlara göre patriarkal sistem erkeği özneleştirerek kadını nesneleştirmiş, böylece erkek kadın üzerinde tahakküm kurmaya başlamıştır. İşte doğanın

"özne" olan insan tarafından nesneleştirmesi yani edilgin bir vaziyete itilmesi ile kadın-erkek arasında kurulan bu egemenlik birbiriyle ilişkilidir (Maltaş, 2015, s. 6).

Görüldüğü üzere, çevre sorunları çok boyutlu girift bir sebepler zincirinden müteşekkildir. Fakat bu zincirin baş halkasında insan oturmaktadır. Çevre sorunları, insanın fiziksel ihtiyaçlarından değil, ruhsal doyumsuzluklarından kaynaklanmaktadır. Schumacher'in deyimiyle, modern insan kendisini çevrenin bir parçası olarak görmeyerek, onu domine etmeye çalışmaktadır. Oysa insan, doğayla savaşını kazansa dahi kaybeden tarafta olmaya mahkûm olacaktır (Schumacher, 1973, s. 11).

1.3. Çevre Kirliliği

Çevre sorunları büyük oranda çevre kirliliğinden dolayı meydana gelmektedir. Çevre kirliliği, "doğanın temel fiziksel unsurları olan, hava, su ve toprak üzerinde olumsuz etkilerin oluşması ile ortaya çıkan ve canlı öğelerin hayati aktivitelerini olumsuz yönde etkileyen cansız çevre öğeleri üzerinde yapısal zararlar meydana getiren ve niteliklerini bozan yabancı maddelerin hava, su ve toprağa yoğun bir şekilde karışması olayı" olarak tanımlanmaktadır (Özey, 2009, s. 22). Diğer bir deyişle kirlilik, zararlı maddelerin doğanın tabii temizleme kapasitesini aşacak kadar fazla olması ile meydana gelmektedir (Akyüz, 2020, s. 51). Böyle bir durumda doğa, kirleticilere yenik düşmekte yani kirlenmektedir. Çevrenin kirlenmesi ile doğayı oluşturan temel unsurların fiziksel, kimyasal ve biyolojik yapıları bozulmakta, diğer canlılar tarafından artık kullanılamadığı için bir nevi tükenmektedir.

Doğanın yapısının bozulması, aynı şekilde canlı-cansız tüm varlıkların yapısının bozulmasına yol açmaktadır. Çünkü hava, su ve toprak gibi kaynaklar hayatî bir nitelik arz etmektedir. Bu kaynaklar olmadan canlıların hayatını idame ettirebilmesi mümkün değildir. Böylelikle, kirlenmiş dahi olsa bu kaynaklara muhtaç olan canlılarda pek çok hastalık peyda olmakta, bazı bitki ve hayvan türlerinin soyu tükenmektedir. Sınırlı nitelikteki doğada kirlenme artmaya devam ettiği vakit insanoğlunun da yok olacağından korkulmaktadır. Nitekim geçmişte böyle vaki olmuş, gelecekte de olması imkânsız görünmemektedir (Alpagut, 2016).

Çevre kirliliği, daha önce de belirtildiği üzere, su, hava ve toprakta meydana gelmektedir. Bunlar aşağıda su kirliliği, toprak kirliliği ve hava kirliliği olarak detaylıca ele alınmakta olduğundan bu başlık altında ayrıca işlenmemektedir.

1.3.1. Su Kirliliği

Su, canlı ve cansız tüm varlıklar için hayatî önem taşıyan unsurların başında gelmektedir. Bizatihi bir besin maddesi olmasının ötesinde, canlıların yaşamını idame ettirmek için gereksinim duydukları pek çok şeye temel teşkil etmektedir. Öyle ki su, kayaların parçalanarak toprağa dönüşmesi ve toprakta bitkilerin ortaya çıkarak yetişmesi gibi cansız çevre üzerinde de aktif rol oynayan bir maddedir (Özsoy, 2009, s. 8). Diğer yandan, suyun tabiattaki yerinin haricinde ve yine onunla bağlantılı olarak tarih boyunca devletlerin ve medeniyetlerin teşekkülünde su faktörünün mühim bir yeri olduğu bilinmektedir. Nitekim Mısır, Mezopotamya, Çin medeniyetleri gibi köklü medeniyetlerin kurulmasında su kaynakları etkili olmuştur. Tarım ve hayvancılık ile geçinen insanların su olmayan yerlerde barınamadıklarını ve bu faaliyetleri sürdüremedikleri vakidir. Bu sebeple, insanoğlu suya yakın yerlere yerleşmiş ve bu yerleri elinde tutabilmek için savaşmıştır (Avcı, 2014, s. 490). Aynı şekilde, günümüzde şehire göç etmenin doğrudan olmasa da önemli sebeplerinden biri olduğu düşünüldüğünde, bu durumun pek de değişmediği görülmektedir.

Suyun hayatiyeti onun kutsiyetini de beraberinde getirmiştir. Nitekim arındırıcı, başlatıcı ve cezalandırıcı vasfıyla su motifine neredeyse her dinde, mitolojide ve efsanede rastlamak mümkündür (Bilgiç & Hosny, 2019, s. 62). Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, "Allah hareket eden her canlıyı bir sudan yarattı." (Nur/45) ve "İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi? Hala inanmayacaklar mı?" (Enbiya/30) buyurularak, tüm mahlûkatın sudan yaratıldığı bildirilmiştir. Aynı şekilde, Hinduizm'de Ganj, Mısır medeniyetindeki Nil ve Asurlulardaki Fırat nehrinde yıkanmanın beden temizliğinin yanı sıra günahlardan arınma yani ruh temizliğini de simgelemesi sebebiyle kutsal sayıldığı bilinmektedir (Avcı, 2014, s. 491-492). Öyleyse denilebilir ki, su insan hayatında yalnızca biyolojik bir gereksinim olmanın ötesinde kültürel, dini ve sosyal pek çok alanda etkisini hissettirmektedir ve bu sebepten ötürü oldukça kıymetlidir.

Günümüzde ise, çevre kirliliği ile birlikte su kaynaklarında da kirlenme baş göstermiş ve doğal kaynaklar içerisinde çevre kirliliğinden en fazla etkilenen su olmuştur (Menteşe, 2017, s. 385). Su kirliliği, "su kalitesinin fiziksel, kimyasal ve biyolojik özelliklerinin, herhangi bir kullanma şeklini engelleyecek derecede bozulması" şeklinde tanımlanmaktadır (Karpuzcu, 1991, s. 92). Su, kirlendiği vakit artık kullanımı mümkün olmamakta ve zararlı hale gelmektedir. Dünya'da her ne kadar suyun bol miktarda olduğu görülse de mevcut su kaynaklarının çok küçük bir kısmı içilebilir nitelikte olan tatlı sudur (Akın & Akın, 2007, s. 107). Suyun yerine ikamesi mümkün olmayan bir madde olduğu düşünüldüğünde ise su kirliliğinin ve buna paralel olarak dünya nüfusun artarak devam etmesiyle yakın zamanda ciddi su sorununun vuku bulacağı tahmin edilmektedir (Menteşe, 2017, s. 385).

Su kirliliğine sebep olan birçok faktör söz konusu olmaktadır. Bunlar; tarımda yapılan aşırı gübreleme, evsel atıklar, endüstriyel atık suları ve bunlarda bulunan kimyasallar, tankerlerden meydana gelen sızıntılar ve ısısal kirlenme olarak sıralanabilir (Erten, 2004, s. 1-2). Tarımda yapılan aşırı gübreleme ile toprakta biriken zararlı kimyasallar yağmur vb. yollarla su kaynaklarına karışmakta, bunun neticesinde denizde yaşayan canlılar ölmekte ve içme suları kirlenmektedir. Bununla birlikte, sulara aktarılan endüstriyel ve evsel atıkların sebep olduğu zararlı maddeler gün geçtikçe su kirliliğini arttırmaktadır (Yıldırım, 2019, s. 19-20-21). Fabrikalarda makinaların soğutulması için kullanılan suyun denizlere dökülmesi kirliliğe sebep olan başka bir faktördür. Diğerlerinden farklı olarak bu sular, kimyasal bir kirlenmeye sebep olmamakta, yalnızca döküldükleri suların ısısını değiştirmektedir. Fakat sıcaklık canlıların fizyolojik faaliyetlerini etkileyen önemli bir faktördür. Her canlının yaşayabilmesi için belli bir ısı seviyesi mevcuttur ve bu sağlanmadığında o canlının hayatta kalması mümkün değildir. Dolayısıyla deniz canlıları suyun ısı seviyesinin değişmesinden olumsuz etkilenmekte çoğu zaman toplu ölümlere sebep olmaktadır (İbadullayeva vd., 2019, s. 56-57). Görüldüğü üzere, su kirliliğine sebep olan tüm faaliyetler insan kaynaklıdır ve kirliliğin önüne geçilmesi de yalnızca insanlar sayesinde mümkün olacaktır.

1.3.2. Toprak Kirliliği

Toprak, "yer kürenin dışını ince bir tabaka halinde kaplayan, kayaların ve organik maddelerin ayrışma ürünlerinin karışımından meydana gelen, içerisinde ve üzerinde geniş bir canlılar alemi barındıran, bitkilere durak yeri ve besin kaynağı olan, belli oranlarda su ve hava kapsayan üç boyutlu canlı ve dinamik bir varlıktır." (Haktanır, 2016, s. 132). Toprak, yalnızca canlı ve cansız varlıkların beslendiği bir geçim kaynağı değil, aynı zamanda onlardan beslenen bir maddedir. Diğer bir deyişle, toprak ve diğer varlıklar arasında karşılıklı, döngüsel bir ilişki söz konusudur. Toprak bu ilişki sayesinde kendini yenilemekte ve canlı kalabilmektedir. Bununla birlikte, tahrip edildiği veya iyi bakılmadığı takdirde kısa sürede kaybedilebilmektedir (Sönmez N. , 2016, s. 102). Geri kazanılması ise, toprağın uzun yıllarda oluştuğu düşünüldüğünde çok zor görünmektedir. Dolayısıyla, toprak doğru işletilmeye ve iyi bakılmaya muhtaçtır. Nitekim tarih boyunca toprakla kurulamayan doğru ilişkinin pek çok devletin ve medeniyetin yıkılmasına sebep olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, günümüzde yaşanan çevre sorunlarından birini teşkil eden ve hızlı bir şekilde artan toprak kirliliği, insanın toprağa hak ettiği değeri hala vermediğini göstermektedir (Haktanır, 2016, s. 131). Öyle ki, endüstri çağından itibaren, bilhassa teknolojinin ve kimya sanayinin gelişmesiyle birlikte artan sanayi faaliyetleri neticesinde toprak kirliliği, giderek evrensel boyutta bir sorun teşkil etmeye ve tehlikeli bir seviyeye ulaşmaya başlamıştır. Diğer yandan nüfusta patlama yaşanması ve çarpık kentleşme gibi problemler toprak kirliliğini ya da toprağın kaybedilmesini iyiden iyiye tetiklemiştir (Menteşe, 2017, s. 384).

Toprak kirliliği, "insan etkinlikleri sonucunda, toprağın fiziksel, kimyasal, biyolojik ve jeolojik yapısının bozulması" (Karaca & Turgay, 2012, s. 15) olarak tanımlanmaktadır. Toprak kirliliğine genel olarak, asit yağmurları, aşırı gübreleme, kirli sular ve erozyon sebebiyet vermektedir. Asit yağmuru, ağır metallerin atmosferde birikerek yağış olarak toprağa düşmesidir. Asit yağmurları ile, zararlı kimyasallar toprağın derinlerine ulaşarak toprak asitliğine yol açmakta (Yücedağ & Kaya, 2016, s. 72) ve toprağın zenginleşmesini sağlayan organik maddeleri yok ederek toprağı kısırlaştırmaktadır (İlkılıç & Behçet, 2006, s. 69-70). Aşırı gübreleme ise, sürekli gübrelenmesi gereken tarım toprağında fazla gübre kullanmaktır. Bu durum toprakta

kirletici maddelerin birikmesine ve verimin düşmesine sebep olmaktadır. Diğer yandan, evsel ve endüstriyel atıkların ve kirli suların direkt olarak toprağa akıtılması, toprağın kimyasal yapısında olumsuz değişikliğe sebebiyet vermektedir (Güler & Çobanoğlu, 1997, s. 18-19). Aslen toprak, kuvvetli bir doğal ayrıştırıcıdır. Bünyesinde bulunan organik ve inorganik maddeleri ana bileşenlerine ayırarak meydana gelecek kirlenmeyi önlemektedir (Haktanır, 2016, s. 162). Fakat, plastik gibi atıkların toprak tarafından sindirilmesi uzun yıllar almakta, bununla birlikte kirletici maddelerin toprağın ayrıştırma kapasitesini aşması dolayısıyla toprağın kimyasal yapısı değişmeye başlamaktadır.

Toprak kirlenmesi haricinde toprağı tahrip eden ve verimsizleştiren erozyon faktörü, toprakla ilgili olarak ele alınması gereken mühim bir sorundur. Erozyon, çeşitli katmanları bulunan toprağın koruyucu görevi gören en dışındaki katmanının aşınarak başka yerlere taşınması olayıdır. Erozyon, normalde bir doğa afeti olarak bilinse de günümüzde daha çok insan kaynaklı meydana gelmektedir. İnsanların su, hava ve toprak arasındaki doğal dengeyi bozacak faaliyetleri neticesinde erozyon sıklıkla yaşanır olmuştur (Çepni & Aksoy, 2016, s. 41). Bilhassa nüfusun artmasıyla birlikte verimli tarım arazilerinin yerleşim yerlerine dönüştürülmesi ve bu amaçla ağaçların kesilmesi toprağı dış etkenlere karşı savunmasız bırakmaktadır. Bununla birlikte aşırı sulama ve aşırı otlatma gibi yanlış tarım ve hayvancılık faaliyetleri sonucunda toprağın su tutma kapasitesi azalmaktadır. Böylelikle toprak kaygan hale gelmekte, bu durum erozyona sebep olmaktadır (Karaer & Gürlük, 2003, s. 201). Erozyonla birlikte, toprağın üst kısmı -ki burası en verimli kısmıdır- kayarak barajlara, göl ve akarsu gibi su kaynaklarına dolarak buraları kirletmekte ve toprakta da ise çölleşme baş göstermektedir (Ceritli, 1997, s. 5).

1.3.3. Hava Kirliliği

Hava, azot, oksijen ve diğer gazların birleşiminden meydana gelen bir gaz kütlesidir (İlkılıç & Behçet, 2006). İnsan ve diğer canlılar için ise yaşamın devamını sağlayan hayatî bir unsuru teşkil etmektedir. Öyle ki, canlılar havanın olmadığı bir ortamda çok kısa süre hayatta kalabilmekte aksi takdirde yaşamlarını yitirmektedir. Buna rağmen, hava çok eski tarihlerden beri büyük oranda insan faaliyetlerine ve bilhassa enerji kullanımına bağlı olarak kirlenmektedir. Fosil kökenli yakıtların yoğun bir şekilde

kullanıldığı sanayi çağıyla birlikte ise, artık hava kirliliği günümüz dünyasının en önemli sorunlarından birini teşkil eder hale gelmiştir (Altıkat vd., 2011, s. 135). Öyle ki, yakın bir zamana kadar çevre kirliliği, hava kirliliğinden ibaret görülmüştür (Özsağır & Bayar, 2014, s. 621).

Hava kirliliğinin su ve toprak kirliliğine nazaran daha kısa sürede fark edilmesi (Menteşe, 2017, s. 385) ve sağlık problemlerine hatta toplu ölümlere neden olmasından ötürü, erken sayılabilecek yıllardan itibaren uluslararası bir sorun olarak ele alınarak dönemin şartlarına uygun olarak düzenlemeler yapıldığı görülmektedir (Altıkat vd., 2011, s. 135). Nitekim hava kirliliği ilk defa 1306 gündeme gelmiş ve kirliliği önlemek amacıyla yasalar çıkarılmıştır. Fakat o dönemde kirliliğin sağlık problemlerine zemin hazırlayan bir tehlike olarak algılanmadığı, yalnızca kokudan rahatsız olunduğu anlaşılmaktadır (Akdur, 2009, s. 151). Birkaç yüzyıl sonra sanayi devrimi ile birlikte endüstrileşmenin etkileri kendini belli etmeye başlamış ve hava kirliliğinden kaynaklı ilk ölüm vakası 1873'te Londra'da kayıtlara geçmiştir. Yaklaşık yarım asır sonra, 1911 yılında yine Londra'da 1150 kişi hava kirliliği yüzünden ölmüştür. Buna benzer vakalar artarak farklı ülkelerde görülmeye devam etmiştir (Altıkat vd., 2011, s. 135). Türkiye'de ise hava kirliliği, 1950'li yıllarda başta Ankara olmak üzere kentlerde hissedilmeye başlanmış ve alınacak önlemler tartışmaya açılmıştır. 1980'lere gelindiğinde ise, hava kirliliği ciddi bir tehlike olarak görülerek yasal düzenlemeler devreye sokulmuş ve evlerde ısınmak amacıyla kömür yerine doğalgaz kullanımı teşvik edilmiştir. Fakat hava kirliliği her geçen gün artarak devam etmiştir (Akdur, 2009, s. 152).

Hava kirliliği, "kükürt dioksit (SO_2), nitrojen oksitleri (NO_x) ve ozon (O_3) gibi kirletici gazlar ile partiküler maddenin (PM) atmosferde insan sağlığını ve canlıların hayatına zarar verebilecek veya onların yaşamaları için gerekli olan maddi nesnelerden yararlanılmasını engelleyecek miktarda bulunmasıdır (İlkılıç & Behçet, 2006, s. 66; Bayram vd., 2006, s. 106). Havanın kirlenmesine yol açan bu kirletici gazlar ve partiküler maddelerin ortaya çıkmasını tetikleyen pek çok etmen vardır. Bununla birlikte genellikle, evlerde ve sanayi kuruluşlarında ısı enerjisi üretmek için kullanılan yakıtlar ile otomobil ve uçak gibi motorlu taşıtlarda kullanılan benzin, mazot ve jet yakıtlar (Engin, 1989, s. 82) kirletici gazların; spray, duman ve imalathane gibi yerlerden çıkan ince tozlar ise

partiküler maddenin atmosfere salınmasına sebep olmaktadır (Yiğit, 2009, s. 152-153). Görüldüğü üzere, su ve toprak kirliliğinde olduğu gibi hava kirliliği de büyük oranda beşerî faaliyetler neticesinde meydana gelmektedir.

Karbon monoksit, renksiz, kokusuz ve zehirli olan bir gazdır. Karbon dioksit olarak atmosferin tabii yapısında bulunmaktadır. Kirlilik ise, bu gazın atmosferdeki oranının artması sonucu oluşmaktadır. Karbon monoksit, insan sağlığı için oldukça zararlı olan bir gazdır. Çok az miktarda da olsa solunduğu vakit direkt olarak kana karışmakta ve kansızlık sorunlarına sebep olmaktadır (Yiğit, 2009, s. 149). Bilhassa kentleşmeyle birlikte artan motorlu taşıt kullanımı, atmosfere bol miktarda karbon monoksit salınımına sebep olmaktadır. Dolayısıyla kentlerde yaşayan insanlar gün içerisinde çok fazla karbon monoksit solumakta ve bu sebeple sağlık problemleri yaşamaktadırlar. En etkili hava kirleticilerinden olan kükürt oksitler ise, fosilleşmiş bitkilerden çıkarılan petrol ve kömür gibi yakıtların yakılmasıyla oluşmaktadır. Yoğun bir şekilde atmosfere salınımı halinde, havayı kirletmektedir. Bu bakımdan, ısıtma amacıyla genellikle fosil yakıtların kullanıldığı sanayi tesislerinin hava kirliliğinde büyük rol oynadığı görülmektedir. Fosil yakıtlarının yanması sonucunda ortaya çıkan bir diğer gaz, azot oksitlerdir. Azot oksitlerin atmosfere salınımı büyük oranda tabii yollarla sağlanmaktadır. Bununla birlikte, sanayi bölgelerinde ve kentlerde kömür gibi fosil yakıtların kullanıma bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bölgelerdeki havayı kirletmekte ve asit yağmurlarına sebep olmaktadır (Yiğit, 2009, s. 146 vd.; Engin, 1989, s. 83-85). Bu gazların haricinde, atmosferi kirleten daha pek çok gaz mevcuttur. Bununla birlikte, hava, zehirli gazların yanı sıra, partikül olarak adlandırılan katı ve sıvı parçacıklar tarafından da kirletilmektedir (Şahin, 1989, s. 32). Bu parçacıklar, atmosferde asılı olarak bulunmakta ve ayrıca "aerosol" olarak bilinmektedir (Cavkaytar vd., 2013, s. 106). Partiküllerin çoğu, ısınma amacıyla kullanılan yakıtlardan çıkan dumanlardan meydana gelmektedir. Diğer yandan, otomobil gibi ulaşım araçlarından, sanayi tesislerinden ve atıkların imha etmek amacıyla yakılmasından dolayı ortaya çıkan duman atmosferdeki partiküllerin artmasına sebep olmaktadır (Şahin, 1989, s. 33).

Katı, sıvı ve gaz halinde bulunan tüm bu kirletici maddelerin ortak özelliği, hava kirliliğiyle birlikte, insan sağlığına son derece zararlı olmalarıdır. Yani bu maddeler

sadece havayı kirletmekle kalmayıp insan sağlığını da tehdit etmektedir. Nitekim, solunum sistemi, kardiyovasküler sistem ve nörolojik sistemin bozularak ölüm oranlarının her geçen gün yükselmesinde havayı kirleten zehirli gazların büyük etkisinin olduğu belirtilmektedir (İbadullayeva vd., 2019, s. 54-55).

2. ÇEVRECİ SATIN ALMA DAVRANIŞI

Çevreci satın alma davranışı, satın alma sürecinde çevre faktörünün göz önünde bulundurulması ve mümkün olduğunca çevreye az zarar verecek ürünlerin tercih edilmesidir (Moisander, 2007, s. 405). Çevre sorunlarının ciddi bir küresel krize evrilmeye başladığı son dönemlerde, insanlar bu konuda gün geçtikçe daha ilgili, duyarlı ve hassas bir hale gelmeye başlamışlardır. Çünkü çevre sorunları, artık kolaylıkla hissedilebilir ve gözlenebilir bir düzeye ulaşmıştır. Doğal kaynakların hızla tükenmesi sebebiyle gelecek nesillere yaşanabilir bir dünya bırakma konusunda endişeler artmıştır. İnsanların bu durum karşısında çevreci davranışlar sergilemeleri de kaçınılmaz olmaktadır. Nitekim satın alma faaliyetinin oldukça önemli olduğu modern dünyada insanların çevreci satın alma davranışına yöneldiği dikkati çekmektedir (Kalafatis vd., 1999, s. 441; Kim & Choi, 2005, s. 596). Bu anlamda çevre dostu ürünlerin kullanımı, çevre sorunlarına karşı geliştirilen önemli çözümlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çevreci satın alma davranışının daha iyi anlaşılabilmesi için çevre sorunlarına karşı yaklaşımın hangi evrelerden geçtiği ve nasıl şekillendiğini ele almakta fayda vardır.

Çevre sorunları, sanayi çağının başlangıcından itibaren süratli bir şekilde artsa da çevreci düşünceler 1960'lı yıllarda gündeme gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkeler arasındaki nükleer savaş tehdidi, hızlı ekonomik büyüme gibi gelişmeler doğal kaynakların tükenmesi, endüstriyel atıkların çevreyi kirletmesi ve bunun sonucunda sağlık problemlerinin baş göstermesine sebep olmuştur. Yaşanan bu olaylar dönemin fikrî yapısını şekillendirmiş (Yalçın, 2017, s. 91), doğanın tahribi dolayısıyla çevreci hareketler ortaya çıkmıştır. Dünyanın birçok yerinden insanlar, doğanın insanlar tarafından tahribata uğratıldığını ve bunun önüne geçilmesi gerektiğine dair çağrılarda bulunmuşlardır. Bunlardan Rachel Carson 1962'de "Silent Spring" ile 1968'de ise Paul Ehrlich, "Population Bomb" adlı eseriyle insanları çevre sorunları konusunda bilgilendirmeye çalışmıştır (Karabıçak & Armağan, 2004, s. 204-209; Torunoğlu, 2016,

s. 202). Ancak bu tepkilerin çoğunlukla hava kirliliği, DDT gibi tarımda kullanılan ve zehirli maddeler içeren ilaçların çevresel zararları, petrol rezervlerinin tükenmesi gibi fiziksel kirlenmeye ve kaynakların tükenmesi endişesine yönelik olduğu ve daha çok yerel bir sorun teşkil ettiği düşünülmüş, bu sebeple çevre sorunlarının ekonomik, siyasî, düşünsel olmak üzere geniş çapta ele alınmamıştır (Straughan & Roberts, 1999, s. 558; Çelik vd., 2019, s. 351; Alagöz, 2007, s. 46; Aslan, 2007, s. 20). Bu sebeple 1960'lı yıllar, çevre kirliliğine karşı bir uyanış ve bilinçlenme evresi olarak nitelendirilebilir (Aktaran: Ay & Ecevit, 2005, s. 239).

1970'li yıllar ise, artık insanların yavaş yavaş harekete geçmeye başladığı ve çevre kavramının küresel bir sorun haline geldiği görülmektedir (Menteşe, 2017, s. 384). Nitekim bu yıllardan itibaren çevre kirliliğiyle ilgili konferanslar düzenlenmiş, çevreci kurum ve kuruluşlar kurulmuştur. Çevre ile ilgili çalışmalarına halen devam eden uluslararası bir kuruluş olan Greenpeace bu dönemde (1971) kurulmuştur. 1972 yılında, Paris'te dünya kültürel ve doğal mirasların korunmasına yönelik bir sözleşme imzalanmış, Stockholm'de Birleşmiş Milletler çevre konferansı düzenlemiştir. Stockholm Konferansı'ndan bir yıl sonra ise, Avrupa Birliği Çevre Eylem Planı yürürlüğe sokulmuş, 1974'te Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) kurulmuştur. Fakat 1982 yılında Nairobi'de düzenlenen uluslararası toplantıda, geçen süreye rağmen herhangi bir ilerlemenin kaydedilememesi sebebiyle UNEP'e ciddi eleştiriler yöneltilmiştir (Karabıçak & Armağan, 2004, s. 56). Bu gelişmeler içerisinden Stockholm Konferansı'nı, birçok konuda ilk olması sebebiyle ayrıca zikretmek gerekmektedir. Stockholm'deki konferans bildirgesi, her insanın temiz ve iyi yaşama elverişli bir çevre hakkına sahip olduğunu ve çevre sorunlarının önüne geçebilmek için insanların bilgilendirilmesi gerektiğini belirtmesi bakımından oldukça önemlidir. Diğer yandan bu konferans, çevre sorunlarının küresel bir nitelik taşıdığını kabul etmesiyle daha sonra düzenlenecek pek çok konferans için de temel teşkil etmektedir. Bu yüzdendir ki, konferansın düzenlendiği 5 Haziran günü bütün dünyada "Çevre Günü" olarak kutlanmaktadır. Bunların yanı sıra Stockholm Konferansı, "sürdürülebilir kalkınma" ilkesini getirmesi bakımından da oldukça anlamlıdır (Sezer, 2007, s. 764-765). Öyle ki 70'li yıllar, sürdürülebilirlik düşüncesinin ekolojik tartışmaların merkezine alındığı yıllardır. Çevre sorunlarının başlıca sebeplerinden sürekli ve saldırgan kalkınma politikaları yerini, sürdürülebilir

kalkınma fikri ile birlikte daha az yıkıcı ve insanî kalkınma politikalarına bırakmaya başlamıştır (Bozloğan, 2005, s. 1017).

1980'lere gelindiğinde, çevrecilik faaliyetlerinin güçlenmesine ve çevre sorunlarına karşı farkındalığın artmasına rağmen, çevrenin kirlenmeye devam ettiği, hatta büyük facialarn yaşandığı görülmektedir. Nitekim, 1984 yılında çok büyük bir kimyasal felaket olan Bhopal felaketi, ozon tabakasının delinmeye başladığının tespit edilmesi ve Çernobil faciası gibi acı olaylar bu dönemde yaşanmıştır. Bu felaketler, birçok insanın ölmesine veya ölümcül hastalıklara yakalanmasına ve doğada onulmaz yaraların açılmasına sebep olmuştur. Küresel düzeyde etkili olan bu sorunlar toplumda büyük infial yaratmış, çevreci hareketler güçlenmeye devam etmiştir (Aktaran: Aylan, 2019, s. 29). Yaşanan felaketler ile birlikte, ekonomik büyümenin çevre sorunlarını tetiklediği düşüncesi bu dönemde de gündemde olmuş, böylelikle düzenlenen konferanslarda sürdürülebilirlik fikri tartışılmaya devam etmiştir. Bilhassa gelecek nesillere iyi ve yaşanabilir bir çevre bırakılması için hep birlikte harekete geçilmesi gerektiği, tüm ülkeler tarafından kabul edilmeye başlamıştır. Bu doğrultuda, 1987 yılında yayınlanan Ortak Geleceğimiz (Brundtland) Raporu ile sıklıkla gündeme gelen sürdürülebilir kalkınma, "bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların gereksinimlerini karşılama yeteneğinden ödün vermeden karşılama" olarak ilk defa tanımlanmıştır (Sezer, 2007, s. 762). Brundtland Raporu ile, ekonomik büyümede miktardan ziyade kalitenin ön plana çıkarılması ve büyümenin doğal kaynakların tükenmesi problemini göz ardı etmeden gerçekleşmesi gerektiği belirtilmiştir (Bozloğan, 2005, s. 1020). Diğer yandan, sürdürülebilir bir yaşam olgusunun toplumsal düzeyde de etkili olduğu, insanların tüketim alışkanlıklarının değişmeye başladığı görülmektedir. Bu dönemde insanların daha az satın alma, israf etmeme gibi tüketimi azaltmaya yönelik davranışlarda bulundukları dikkat çekmektedir. Bu açıdan 80'li yıllar, "hesaplı olma zamanı" mottosunun popüler olduğu ve tüketicilerin sorumluluk aldığı döneme tekabül etmektedir (Aktaran: Ay & Ecevit, 2005, s. 239).

1990'lar ise, sürdürülebilir kalkınma ve çevreci tüketim açısından önemli gelişmelerin yaşandığı yıllardır. Bu dönemde, sürdürülebilir kalkınmayla alakalı ikinci bir adım, Stockholm Konferansı'ndan 20 yıl sonra (1992) BM tarafından Rio'da "Çevre

ve Kalkınma Konferansı" adıyla düzenlenen konferans ile atılmıştır. İkinci büyük küresel çevre zirvesi olan bu zirveye, içerisinde Nobel ödüllü bilim adamlarının da yer aldığı pek çok uzman katılmıştır. Rio Konferansı'nda iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik gibi konular ele alınmış, "Çevre İklim Değişikliği Sözleşmesi" ile "Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi" imzalanmıştır. Zirvede sonraki dönemin "Sürdürülebilir Kalkınma Çağı" olacağı belirtilmiştir. 1994 yılında, Dünya Koruma Birliği (World Conservation Union) nesilleri tükenmekte olan türleri koruma altına almak için bir kırmızı liste hazırlamıştır. Aynı yıl içerisinde nüfus artışının önüne geçmek ve normal seyrine döndürmek amacıyla Kahire'de 183 ülkeden temsilcinin katıldığı bir konferans düzenlenmiştir. 1997 Dünya Zirvesi'nde ise Rio'da görüşülen konuların hiçbirinin çözüme kavuşturulamadığı ortaya çıkmıştır (Karabıçak & Armağan, 2004, s. 56; Sezer, 2007, s. 765).

Diğer yandan 90'lar, tüketicilerin sorumluluk almaya ve özellikle çevre sorunlarının birincil kaynağı olarak gördükleri satın alma faaliyetlerinde daha duyarlı davranmaya başladıkları dönemdir (McDaniel & Rylander, 1993, s. 4). Yaşanan sorunların kirlilikten fazlası olduğu ve daha az satın alma, israf etmeme gibi sadece tüketim kısmına yönelik çabaların yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Nitekim yapılan araştırmalar, üretim-tüketim faaliyetlerinde çevreye verilen tahribatın büyük çoğunluğunun üretim sırasında meydana geldiği tespit edilmiştir (Polonsky & Rosenberger, 2001, s. 23). Böylelikle üretim sürecinde çevre faktörünün göz önünde bulundurulması yönünde talepler artmıştır. Öyle ki, yapılan bir araştırma, tüketicilerin %84'ünün çevre sorunları konusuna ilgi duyduklarını ve bundan dolayı endişelendiklerini belirtmişlerdir. Yine bu kişiler, satın alma davranışlarının çevre konusundaki endişelerinden kaynaklı olarak değiştiğini söylemişlerdir (Schwepker & Cornwell, 1991, s. 80). Endüstriyel kuruluşlar yaşanan bu gelişmeler karşısında üzerlerinde baskı hissederek mümkün olduğunca çevreye daha az zararlı üretim yapmaya başlamışlardır (Polonsky, 1994, s. 390; Straughan & Roberts, 1999, s. 558). Bu anlamda, 90'lar, çevreci hareketlerin pazarda güçlendiği ve çevre dostu ürünlerin kullanımının artmaya başladığı dönem olarak nitelendirilmektedir. Daha sonraki dönemlerde de çevreye duyarlı ürünlere olan taleplerin artmasıyla birlikte, pek çok markanın bu yönde üretime önem vermeye başladığı ve ürün skalasını genişlettiği görülmektedir. Öyle ki, bu ürünler artık firmalar

arasında bir rekabet alanı haline gelmiştir (Yücel & Ekmekçiler, 2008, s. 325; Ghoshal, 2011; s. 83).

2.1. Çevreye Duyarlı Tüketici

Çevreye duyarlı tüketiciler kısaca, "mevcut yaşam standardımızı sürdürebilecek kadar yeterli kaynağa sahip miyiz?" sorusuna "hayır" cevabı veren kişidir (Zinkhan & Carlson, 1995, s. 2). Diğer bir deyişle çevreye duyarlı tüketiciler, çevre konusunda duyarlı olan ve çevreyi koruma işinin yalnızca hükümete, bilim adamlarına ve çevrecilere bırakılamayacağını düşünerek sorumluluk alabilen kişilerdir. Bunlar, satın alma faaliyetlerinde ürün tercihini çevreye en az zararlı olanlardan yana kullanarak çevreci düşüncelerini ayrıca davranışa dönüştürebilmektedirler (Aylan, 2019, s. 50).

Çevreye duyarlı tüketiciler yalnızca satın alma veya tüketme süreçleri ile değil, aynı zamanda ürünlerin üretilmesi süreciyle de ilgilenmektedirler (Zinkhan & Carlson, 1995, s. 2). Dolayısıyla üretimi sırasında su, toprak ve hava gibi kaynakları kirleten ve bu kaynakları aşırı miktarda kullanan, canlıların sağlığına zararlı ürünleri tercih etmemektedirler. Hatta, çevreye duyarlı ürünleri satın alabilmek için daha fazla ödemeye razı olmaktadırlar (Tsen vd., 2006, s. 45).

Çevreye duyarlı tüketicilerin hepsi aynı düzeyde çevreci satın alma davranışı sergilememekte ve çevre sorunlarıyla alakalı konularda aynı kanaati paylaşmamaktadırlar. Bu bakımdan tüketiciler beş grupta ele alınmaktadır (Ginsberg & Bloom, 2004, s. 80):

- Sadık Yeşiller (True Blue Greens): Sadık yeşiller, güçlü çevreci değerlere sahip ve çevre sorunları konusunda olumlu değişiklikler yaratacağına inanarak sorumluluk alabilen kişilerdir. Bunlar, çevre bilinci olmayan firmaların ürünlerini tercih etmezler.
- Dolar Yeşili Yeşiller (Greenback Greens): Bu gruptakiler, sadık yeşillerden politik olarak aktif olmama sebebiyle ayrılırlar. Fakat çevre dostu ürün satın almada ortalama tüketicilere nazaran daha isteklidirler.

- Yeni Yeşiller (Sprouts): Yeni yeşiller, çevre sorunlarına inanmakla birlikte, nadiren çevreci ürün satın almaktadırlar. Diğer yandan bu gruptakiler, uygun olduğu vakit çevre dostu ürün satın almaya ikna edilebilmektedirler.
- Şikayetçiler (Grousers): Şikayetçiler, çevre sorunları konusunda pek fazla bilgiye sahip olmayan ve davranışlarının çevreyi etkileyebileceği fikrine şüpheyle yaklaşan kişilerdir. Bu kişiler, çevreye duyarlı ürünlerin çok pahalı olduğunu düşünürler ve bu ürünlerden nadiren satın alırlar.
- Kahverengiler (Basic Brown): Bu gruptakiler, günlük hayatta yaşanan sıkıntılar sebebiyle çevre sorunlarını ve diğer sosyal sorunları umursamamaktadırlar.

2.2. Çevreye Duyarlı Ürün

Çevreye duyarlı ya da yeşil ürünler, "canlılara zarar vermeyen, yerküreyi kirletmeyen, doğal kaynakları tüketmeyen, geri dönüştürülebilen ya da korunabilen ürünlerdir" (Erbaşlar, 2012, s. 98; Aylan, 2019, s. 45). Bir ürünün çevreye duyarlı olarak nitelendirilebilmesi için birtakım özellikleri taşıması gerekmektedir. Çevreye duyarlı ürünler (Moisander, 2007, s. 405; Aktaran: Erbil & Babaoğlu, 2018, s. 185);

- Üretimi sırasında hiçbir canlının sağlığına zarar vermemelidir. Bu sebeple, bilhassa hayvanlar üzerinde deneyler yapılmamalıdır.
- Dayanıklı olmaları sebebiyle uzun süre kullanılabilir ve geri dönüştürülebilir olmalıdır.
- Üretimi, kullanımı ve kullanım sonrası süreçte aşırı miktarda enerji ve su gibi doğal kaynakları tüketmemelidir. Ayrıca, paketlemesinde gereksiz malzeme kullanılmamalı, kullanım sonrasında da fazla atığa sebep olmamalıdır.
- Üretimi sırasında çevreye zararlı maddeler kullanılmamalıdır.
- Tüketimi esnasında herhangi bir canlının sağlığına zarar verecek kimyasallar içermemelidir.
- İçerdiği kimyasallar, onaylanmış olmalıdır.

Çevreye duyarlı ürünleri literatürde yer aldığı üzere kısaca 4S formülü ile açıklamak mümkündür (Duru & Şua, 2013, s. 128).

- Tatmin (Satisfaction): Çevreye duyarlı ürünler, tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarının karşılayarak onları tatmin eden ürünlerdir.
- Sürdürülebilirlik (Sustainability): Bu ürünler, üretiminde kullanılan doğal kaynakların devamlılığını sağlamak amacı taşımaktadır.
- Sosyal Kabul (Social Acceptibility): Çevreye duyarlı ürünler, üretim ve tüketim süreçleri sırasında çevreye ve diğer canlılara zarar vermemesi bakımından kabul görmüş ürünlerdir.
- Güvenlik (Safety): Bu ürünler, tüketicilerin sağlığını tehlikeye atmayan, güvenilir ürünlerdir.

Çevreye duyarlı ürünler, çevreye verilen zarar minimuma indirilerek üretilmektedir. Bir ürünün üretilme süreci göz önünde bulundurulduğunda, pek çok aşamadan geçildiği malumdur. Çevreye duyarlı ürünler, mümkün olduğunca bu aşamaların tümünde çevre faktörü dikkate alınarak üretilmektedir. Öncelikle bu ürünler, üretim aşamasında doğal içerikli malzemelerin kullanılmasını gerektirmektedir. Bu sayede, zehir veya zararlı maddeler içermediğinden çevrenin yanı sıra, başta insanlar olmak üzere canlıların sağlığı için de daha az tehdit edici özelliktedir. Ayrıca, çevreye duyarlı ürünler uzun süre kullanımın hedeflendiği ürünlerdir. Bu sayede ihtiyaç fazlası ve sürekli tüketim davranışlarının önüne geçilmekte, böylelikle sürdürülebilir bir yaşam imkânı sunmaktadır. Diğer yandan bu ürünlerin ambalajlanmasında naylon veya poşet gibi doğada uzun süre çözünemeyen malzemeler yerine, bez torba gibi tekrar kullanılabilen ve geri dönüştürülebilen malzemeler tercih edilmektedir. Bu açıdan ambalaj, ürün tüketildikten sonra çöpe atılan bir atık olarak değil, başka amaçlarla da kullanılabilen değerli bir madde olarak görülmektedir (Erbil & Babaoğlu, 2018, s. 186). Böylelikle kullanım sonrasında toprak, su ve hava gibi doğal kaynakların tabii yapısının bozularak kirlenmesi problemi de en az seviyeye çekilmiş olmaktadır.

3. DİN VE DİNDARLIK

3.1. Din Kavramı

Din, insanlık tarihiyle birlikte var olmuş ve hayatın her anında dolaylı veya dolaysız bir şekilde karşımıza çıkan oldukça köklü ve güçlü bir fenomendir. Öyle ki, tarihte ilkel toplumlardan en gelişmiş toplumlara kadar dinsiz herhangi bir topluma rastlanmamıştır (Adam, 2018b, s. 19). Bu sebeple, din kökeniyle, işlevleriyle ve daha pek çok yönüyle araştırma konusu yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Buna rağmen dinin neliği konusunda halen kesin bir yargıya varılabilmiş değildir (Hökelekli, 1996, s. 69). Nitekim insanın bütün davranış, tecrübe ve duygu dünyasıyla olumlu veya olumsuz, bir şekilde ilişkili bulunan (Paloutzian & Park, 2013, s. 29) ve bu sebeple çok boyutlu bir olgu olan dinin sayısız tanımının olduğu görülmektedir. Mesela, psikologlar, dini bireysel perspektifte ele alırken, sosyologlar ise toplumsal açıdan tanımını yapmışlardır. Aynı şekilde diğer bilim dallarındaki araştırmacılar, dine kendi çalışma alanları doğrultusunda bakmış ve dolayısıyla dine ilişkin tek yönlü bir açıklama getirmişlerdir (Hökelekli, 1996, s. 69).

Din, Arapça "deyn" kökünden gelmekte ve "gidilen yol, ceza ve mükafat, gelenek, adet, itaat" anlamlarına gelmektedir (Tümer, 1994, s. 312). Din kelimesini ifade etmek için Batı dillerinin çoğunda, Latince'de saygı, tazim, titizlik manasına gelen "religio" kökünden türetilen "religion" kelimesi kullanılır (Adam, 2018a, s. 36). Aynı şekilde diğer dillerde din kelimesinin ifadesi için çeşitli kelimeler kullanılmıştır. Din kelimesinin karşılamak amacıyla kullanılan kelimelerin anlamlarına bakıldığında ise bu kelimelerin genellikle "yol, inanç, adet, bağ, kulluk" gibi anlamlara geldiği görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de ise, din kelimesi doksan iki yerde geçmekte ve zül, yönetme-yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhid, İslam, şeriat, hudûd, adet, ceza, hesap, millet manasında kullanılmaktadır (Tümer, 1994, s. 312-314).

Dinin kökeninin ne olduğu yine çok eski tarihlerden itibaren tartışılmış bir meseledir. İslam inancına göre, dinin kaynağı fıtrattır. Fıtrat, insanda tabii olarak bulunan doğal inanma yeteneğidir. Her insan doğuştan bir fıtrat ile dünyaya gelmektedir.

İnsanların hangi inancı benimseyip benimsemeyeceği ise, içinde bulunduğu çevrenin etkisiyle şekillenmektedir (Mehmedoğlu, 2013b, s. 57).

Aynı şekilde Batı'da dinin kökenine ilişkin pek çok tez ileri sürülmüştür. Bunlardan biri Edward Taylor'a aittir. Edward Taylor, dinin kökenini animizme dayandırmıştır. Onun animizm teorisine göre, dini düşünce insanların ruhlara inanmasıyla başlamıştır. İlkel insan ruh fikrini yaşadığı rüya, hayal, ölüm gibi maddi olmayan tecrübeler neticesinde elde etmiştir. Bunun daha sonra Tanrı inancına dönüşmesi ise, ilkel düşüncenin gelişmiş biçimini ifade etmektedir (Tümer, 1994, s. 316). Dinin kökenini kültürel bağlamda ele alan Antropolog Clifford Geertz'e göre din, bir semboller sistemidir. Öyle ki bu semboller, insanlara varoluş konusunda genel manada tatmin edici cevaplar vererek onların hayatında güçlü, derin ve kalıcı motivasyonlar ile ruhsal eğilimleri oluştururlar. Bunlar öylesine gerçekçidirler ki, kişi nihayetinde bu motivasyon ve ruhsal eğilimleri gerçek zannetmektedir. Böylelikle din, kişinin karakterini, hayat kalitesini, dünya görüşünü kısacası tüm hayatını şekillendirebilmektedir (Geertz, 2004, s. 3-4). Dine çok sert eleştiriler getiren Sigmund Freud ise, dinin kökenine yönelik fikirlerine "Totem ve Tabu" ile "Bir Yanılsamanın Geleceği" adlı kitaplarında yer vermiştir. Freud, dinin bir yanılsamadan ibaret olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Tanrı, tabiat karşısında güçsüz kalan insanın çocuklukta sahip olduğu koruyucu ve güçlü baba figürünün bir yansımasıdır. Birey bu sayede güç yetiremediği olaylar karşısında kendi yarattığı güçlü bir figüre sığınarak psikolojik olarak rahatlamaktadır (Köse, 2019, s. 120-121).

Dinin ne olduğu veya kökeni neyden aldığı problemiyle ilgilenmeyip onun işlevsel yönüne odaklanılması gerektiğini düşünenler de vardır. Pragmatizmin öncü isimlerinden biri olan William James bu kanaattedir. James'e göre aslolan dinin insanın psikolojik hayatına sağladığı faydadır. Dolayısıyla mutlak manada bir inancın doğru olup olmadığını tartışmak gereksizdir (Ayten, 2017, s. 25). James'e benzer bir yaklaşım, Erich Fromm'da da karşımıza çıkmaktadır. Ona göre din, insanların psikolojik olarak daha sağlıklı olmasını sağlayan bir araçtır. Dolayısıyla önemli olan bir dini inanca sahip olmak değil, inanılan dinin nasıl olduğudur. Fromm bu bağlamda dini, insanın olgunlaşmasına katkıda bulunup bulunmamasına göre iki şekilde ele almaktadır. İnsanın daha üst bir

bilinçlilik seviyesine ulaşmasına vesile olan din, hümaniter bir din iken, insanın üzerinde baskı kurarak gelişimini yani kendini gerçekleştirmesini engelleyen din ise otoriter bir dindir. Ona göre, insanlar, kendisini olumlu yönde destekleyecek hümaniter bir dini takip etmelidirler (Fromm, 2019a, s. 35-40-41). Carl Gustav Jung, aynı şeklide dini bir araç olarak ele alan bir diğer isimdir. Jung için din, bireyleşme sürecinde kişinin bilinç ve bilinçdışı tüm psişik yapısını bütünleştirici bir işlev görmektedir. Kişi din sayesinde gerçek tabiatının bilincine vararak onu kabullenmekte ve bu sayede olgunlaşmaktadır (Mehmedoğlu, 2013a, s. 20). Bu anlamda doğru bir dini inanç bireyin psikolojik iyi oluşuna etki eden mühim bir olgudur.

3.2. Dindarlık ve Dindarlık Boyutları

Dindarlık, "bir kişinin mensubu olduğu dine ait inanç, ibadet ve sembollere ilişkin içten kabul, yoğunlaşma ve meşgul olma derecesi" (Arslan, 2011, s. 40), "geleneksel ve kutsal bir bağlam içerisinde açıklanan, kişisel veya grup halindeki kutsal arayışı", "kutsalla bir şekilde bağlantılı olan anlam arayışı" olarak tanımlanabilir (Zinnbauer & Pargament, 2013, s. 89-91). Dindarlık kısaca, bireyin dini yaşayış biçimidir. Bu anlamda, dinin sübjektif yönünü ifade etmektedir. Tamamen inanan kişiye has dinî duygu, düşünce ve davranışları içermektedir. Öyleyse denilebilir ki, insan sayısı kadar dindarlık çeşidi vardır. Çünkü her bireyin dindarlığı, bireysel özellikleri, kendisini yetiştiren aile, içerisinde yaşadığı toplum, aldığı eğitim ve yaşantıları gibi birçok faktörün etkisiyle şekillenmekte ve birbirinden farklı biçimde tezahür etmektedir. Diğer yandan, dindarlık statik değil, dinamik bir olgudur. Kişinin yaşadığı tecrübeler doğrultusunda hayat boyu devamlı değişmektedir (Peker, 2012, s. 42). Bu sebeple, dini şüphenin yaşandığı bir dönemin ardından bunun aksi olarak, kuvvetli bir dinî yönelim görülebilir.

Görüldüğü üzere, dindarlık yapısı gereği saptaması oldukça zor bir tecrübedir. Dinin olumlu veya olumsuz, açıktan veya gizil bir şekilde kendini hissettirmediği alan neredeyse yok gibidir. Bu sebeple, çok boyutlu olan dindarlığın ölçülmesi sosyal bilimler açısından kolay olmamaktadır. Nitekim önceleri dindarlığa yönelik Batı'da yapılan araştırmalarda dindarlık kiliseye gitme gibi dinî ritüeller üzerinden tek boyutlu bir olgu olarak ele alınmış, fakat daha sonrasında bunun sağlıklı bir netice vermediği gözlenmiştir (Wilkes vd., 1986, s. 48; Sönmez O. A., 2016, s. 559). Böylelikle, başta Gordon Allport

olmak üzere, Glock ve Stark tarafından dindarlık ölçekleri geliştirilmiş ve dindarlık birkaç boyutta incelenmiştir.

Gordon Allport, dindarlığı iç güdümlü ve dış güdümlü olmak üzere iki kısımda ele almaktadır. Allport'un bu dindarlık tasnifi, dinin ne denli kaliteli yaşandığına yönelik bir tasniftir. Ona göre iç güdümlü dindarlar, olgunlaşmış bir dinî inanca sahiptirler. Din onlar için dünyevî arzulara erişmek amacıyla kullanılabilecek bir araç değildir. İç güdümlü dindarlar, dine varoluşsal bir anlam yüklemekte ve onu ruhsal gelişimleri için bir rehber olarak görmektedirler. Kısacası iç güdümlü dindarlık içselleştirilmiş bir dinî inancı ifade etmektedir. Dış güdümlü dindarlık ise, dinin çeşitli amaçlar doğrultusunda kullanıldığı dindarlıktır. Dış güdümlü dindarlar için din, toplumdan kabul görmek, belli bir statüye erişmek gibi faydalar sağlayan bir araçtır. Allport'a göre bu olgunlaşmamış bir dinî inanca işaret etmektedir (Hökelekli, 1996, s. 76-77).

Glock ve Stark, Allport'tan faklı olarak dinin hayattaki yansımaları üzerinden bir ölçek geliştirmişlerdir. Onlara göre dindarlık, temelde inanç, ibadet, bilgi, duygu/tecrübe ve etki olmak üzere beş farklı boyutta incelenebilmektedir. Çünkü her ne kadar inancın ifadesi farklılık gösterse de belli başlı unsurlar her dinde ortak olarak vardır. Bunlardan ilki, inançtır. İnanç, kişinin bir dini kabul ve tasdik etmesidir. Yani dini inancın temelini teşkil etmektedir. İnanç olmadan dindarlıktan bahsetmek mümkün değildir. İbadet ise, mensup olunan dinin istediği ritüellerin yerine getirilmesidir. Her dinin inanlarından istediği birtakım özel dinî pratikler olmaktadır. Dinin mensupları mümkün olduğunca bu ibadetleri yerine getirmeye gayret etmektedirler. Bu anlamda ayin ve dua gibi ibadetlerin yerine getirilmesi dindarlığın önemli göstergelerinden biridir. Dindarlığın bilgi boyutu, inanılan dinin kutsal metni, temel inanç esasları ve ibadetlerinin ne ve nasıl olduğuyla ilgili malumatı içermektedir. Kişinin dine inanması ve yaşayabilmesi için dinî bilgi oldukça mühim olmaktadır. Bir diğer boyut olan duygu veya tecrübe boyutu ise, dindarlığın bütünüyle kişisel yönünü ifade etmektedir. Dindar bireyin kutsal olanla kurduğu iletişim neticesinde yaşadığı dinî duyguyu içermektedir. Son olarak etki boyutu, dinî inanç, ibadet, duygu/tecrübe ve bilginin bir arada ve bütün halinde kişinin hayatındaki izdüşümü gibidir. Kısacası inanılan dinin duygu, düşünce ve davranışları ne denli şekillendirdiğini ifade etmektedir (Köse & Ayten, 2016, s. 112-113-114).

Genellikle Hristiyanlık baz alınarak oluşturulan bu ölçeklerin yanı sıra, İslam dininin dindarlığa bakışından bahsetmekte yarar vardır. İslam dininin birincil kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de dindarlık geniş bir perspektiften ele alınmakta ve dinî inancın nasıl yaşanması gerektiğine dair bolca emir ve tavsiyeye yer verilmektedir. Kur'an'a göre dindarlık, inanç, ibadet, ahlak, düşünce, duygu ve bilgi olmak üzere altı boyuta sahiptir. İnanç, İslam'ın iman şartları olan Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaba ve Peygamberlere inancı içermektedir. Bunlardan birinin dahi kabul edilmemesi, kişiyi İslam dairesinin dışına itmektedir. Dolayısıyla kişinin Müslüman olabilmesi için öncelikle iman etmesi gerekmektedir. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'de bolca tefekkür vurgusunun yapıldığı görülmektedir. Tefekkür, kişinin Allah'ın varlığı ile kendisinin ve diğer varlıkların yaratılışı hakkındaki derinlemesine düşünmesidir. Bu bakımdan tefekkür, inanç boyutu için önemli bir aşamayı teşkil etmektedir. İbadet ise, İslam dininin mensuplarından istediği namaz kılma, zekât verme, oruç tutma, hacca gitme, kurban kesme ve dua etme gibi ritüellerin yerine getirilmesidir. İbadet vasıtasıyla kişinin Allah ile olan iletişimi ve dinî aidiyeti güçlenmektedir. Bununla birlikte, Müslüman bir bireyin, inanç ilkeleri ve ibadetler başta olmak üzere dinî vecibelerini yerine getirebilmesi için belli başlı dinî bilgileri bilmesi gerekmektedir. Bu sebeple İslam dini, mensuplarından temel İslâmî bilgilere sahip olmasını istemektedir. Bu da dinin bilgi boyutunu içermektedir. Diğer yandan, kişinin hayatı boyunca başta Yaratıcı olmak üzere diğer varlıklar ile olan ilişkisinin sağlıklı bir şekilde seyredebilmesi için tavsiye edilen duygu, düşünce ve davranışlar dinin ahlâk boyutuna işaret etmektedir. Müminlerin Kur'an-ı Kerim'de buyurulan ahlâk ilkelerinin tatbiki ile daha huzurlu bir hayat yaşayacağı belirtilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de dindarlığa ilişkin ele alınan bir diğer husus, dinî duygudur. Dinî duygu, kişinin Allah ile kurduğu ilişki neticesinde duyduğu teslimiyet, sevgi ve korku gibi temel hislere içermektedir (Peker, 2012, s. 43 vd.).

Son olarak İslam alimlerinden Gazzâlî'nin dindarlık tipolojisine değinmek gerekmektedir. Gazzâlî, dindarlığı kişinin doğuştan gelen inanma kabiliyeti olarak tanımlamakta ve dindarlığı gelişimine göre aldatıcı/gösterişçi, taklidî ve tahkîkî inanç olmak üzere üç düzeyde ele almaktadır. Ona göre, dini dünyevî isteklerine ulaşmak için bir araç olarak kullanan, hatta dindarların yanında dindar, dindar olmayanların yanında da dindar değilmiş gibi davranan kişiler "aldatıcı/gösterişçi dindarlar"dır. Bazı insanlar

ise, hakikî manada dine inanmakla birlikte dinin gerekliliklerini pek yerine getiremezler. Gazzâlî bu insanların inancını, "taklidî inanç" olarak tanımlamaktadır. Diğer yandan, taklidî düzeyde bir inanca sahip bazı insanlar yaşadıkları birtakım tecrübeler neticesinde inançlarından şüphe duyarak sorgulayabilmektedir. Bu sıkıntılı süreçten kişi, inancı daha güçlü ve dini yaşama konusunda daha kararlı bir şekilde çıkarsa, Gazzâlî'ye göre bu kişinin inancı "tahkîkî inanç" derecesine yükselmiş demektir (Topuz, 2011, s. 178).

4. DİN VE ÇEVRE

İnsanoğlunun tabiata olan yaklaşımı, yaşanan pek çok gelişmenin yanı sıra dinin insana atfettiği değer ve verdiği statü ile doğru orantılı olarak tarih boyunca değişikliğe uğramıştır. Günümüzdeki sömürücü çevre yaklaşımının aksine insanın başlangıçta çevresi ile daha uyumlu olduğu ve kendisini bu her şeyi saran kozmik düzen içerisinde, onun bir parçası olarak gördüğü anlaşılmaktadır (Kirman, 2008, s. 269). Bunda insanın çevre karşısında zayıf bir vaziyette kalmasının yanı sıra, büyük oranda çevrenin maddi varlıkların dışında ruhsal varlıkların da yaşadığı çok boyutlu bir yapıya sahip olduğu anlayışı etkili olmuştur (Eliade, 1963, s. 167). Örneğin, birçok ilkel toplumda, "çalılık ruhu" (bush spirit) inancının olduğu görülmektedir. Bu inanışa göre, her insanın kendisiyle aynı ruhu paylaşan bir hayvan veya bitki türü mevcuttur ve bunlardan birine yapılacak herhangi bir girişimden diğeri de etkilenmektedir. Dolayısıyla bu inanç, çevreye olan yaklaşımın daha yumuşak ve hoşgörülü olmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü kişinin ruhsal ve fiziksel sağlığı ancak bu şekilde korunabilmektedir (Babaoğlu, 2002, s. 13-14). Buna benzer bir şekilde, çok tanrılı dinlerin hâkim olduğu toplumlarda çevrenin Tanrı veya ruh gibi tabiatüstü varlıklarla ilişkilendirildiği görülmektedir. Onlara göre, tabiattaki her varlık, bizzat bu iş için görevlendirilmiş ruhsal varlıklar tarafından korunmaktadır. Çevrenin kutsal addedilmesinin yanı sıra, ilkel insan, doğa sayesinde geçimlerini sağladıklarını ve onun yokluğunda var olamayacaklarını gözlemlemiş, böylelikle kendi varlığını ona tâbi kılmıştır. Bu sebeple çevrenin tahrip edilmesi bir yana, ondan ihtiyaçları fazlasını Tanrının gazabından korktukları için almamışlardır (Sözen, 2016, s. 261-162).

Günümüzdeki çevre sorunlarının temelinde yatan sebeplerden birinin insanın onun içindeki yanlış konumlandırışı olduğu malumdur. İşte bu bütüncül kâinat

tasavvurundan yavaş yavaş kopuşun çok tanrılı dinlerden tek tanrılı dinlere geçiş ile gerçekleştiği görülmektedir. Tek tanrılı dinler ile birlikte, insan, çevre ve Tanrı tasavvurunun da evrim geçirdiği ve daha somut ve basit bir algılama biçiminin soyut bir niteliğe büründüğü görülmektedir. Böylelikle, insanoğlu yeterince açık olmayan ilahî mesajı istediği şekle bürüyerek çevresini arzuları doğrultusunda kullanmış ve onu tahrip ederek kendi üstünlüğünü ilan etmiştir. Bu değişimin kadim medeniyetlerdeki yansıması ise oldukça dikkat çekicidir. Bu bağlamda, çok tanrılı, animist veya natüralist dinlerin hâkim olduğu Mısır, Mezopotamya, Yunan medeniyetlerindeki kültürel yapı ile Hristiyan Roma medeniyetindeki kültürel yapı arasındaki farklılık örnek teşkil etmektedir (Sözen, 2016, s. 262).

Sümerler, Akadlar, Amurrular, Asurlar, Babiller ve Kassitler gibi değişik ırk ve milletlerin yaşadığı animist veya natüralist olarak nitelendirilebilecek Eski Mezopotamya medeniyetinde, tabiattaki düzen ve ahenk karşısında duyulan hayranlık ve korku hissi bu medeniyetin dinî yapısını şekillendirmiştir (Dilek & Bahar, 2019, s. 1343-1344). Tabiata karşı yüksek farkındalığın olduğu bu medeniyette savaşlarda düşmanların topraklarındaki ağaçların tahrip edilmesini, onlara verilecek en büyük zarar addetmişlerdir. Çok tanrılı olan Mısır medeniyetinde ise, tabiata ait motiflere hayatın birçok alanında yer verilmiş ve çevreyle dengeli bir ilişki kurulmuştur. Nitekim lotus çiçeğinin Tanrıça İsis'e adanması, ölümden sonraki yaşamın en önemli simgelerinden olan Piramitler'in duvarlarında tabii figürlere yer verilmesi, bitkilerin hem dinî ritüellerde hem de ilaç yapımı ve kozmetikte kullanılması gibi uygulamalar, dünya-öteki dünya, yaşam-ölüm olgularının birbirine zıt kavramlar olarak değil, aksine birbirini tamamlayan bütünün bir parçası olarak ele alındığı bir kâinat tasavvuruna işaret etmektedir. Buna benzer bir yaklaşım, Antik Yunan'da da göze çarpmaktadır. Yunanlılar da tanrılarını sembolize etmek için bitki motiflerini kullanmışlar, Afrodite'nin sevgilisi Adonis'in ölümünü uzun süre yaşayamayan bitkiler ile ifade etmişlerdir. Aynı zamanda bitkileri tıpta kullanmışlar, buna yönelik kitaplar yazmışlardır (Sözen, 2016, s. 262 vd.).

Roma medeniyetinde bu kadim medeniyetlerin izleri bolca görülmekle birlikte, Hristiyanlığın ve güçlü devlet yapısının da etkisiyle, hakimiyet ve üstünlük kavramları ön plana çıkarılmıştır. Nitekim, bitkilerin budanarak tabii formundan farklı olarak

şekillendirilmesi olarak bilinen "topiary" sanatı bu değişimin en güzel örneklerinden biridir. Romalılar bitkileri adeta birer heykel formuna sokarak tabiatın estetik yapısının yerine kendi estetik anlayışlarını koymuşlardır. Roma medeniyetindeki bu yaklaşım, çevreye karşı üstün olma isteğinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Orta Çağ'da Hristiyanlığın hakimiyeti sebebiyle, Roma'daki bu yaklaşım büyük oranda devam etmiştir (Sözen, 2016, s. 264).

17. yüzyıl ile birlikte güçlenmeye başlayan insanın üstün varlık anlayışı ve modern dönemde dinin saf dışı bırakılmasıyla birlikte çevre kutsal niteliğinden kopartılıp tamamen faydacı bir bakışla ele alınmaya başlanmıştır. Çevre artık ilahî bir âyet olmaktan öte basit ve yüzeysel bir madde yığını olarak kalmıştır. Kısacası çevre, artık sadece insana hizmet eden varlıklar bütününden fazla bir anlam ifade etmez olmuştur. Bununla birlikte, insanın çevreye zarar veren faaliyetlerine yaptırım uygulayacak dinî veya ahlâkî bir otorite de kalmayınca çevre tahribatının önü alınamamıştır (Özdemir, 1998, s. 72-73).

Din ve çevre bağlamında çevrenin tahrip edilmesine ilişkin eleştiri getiren pek çok isim vardır. Onlardan biri olan Seyyid Hüseyin Nasr'dır. Nasr, modern dönemdeki çevre sorunlarının en büyük sebebi olarak hâkim bilimsel paradigmaya işaret etmektedir. Nasr, hakikatin görünenden ibaretmiş gibi ele alınarak incelenmesi ile çevrenin metafizikî yönünün ihmal edildiği ve onun geçici nitelikteki maddiyat seviyesine indirgendiğini söylemektedir. Ona göre, hakikatten uzak kalan modern insanın içinde bulunduğu bunalım bundan kaynaklanmaktadır (Nasr, 1988, s. 19). Aynı şekilde René Guénon da bu materyalist bakış açısına karşı çıkmakta ve fizik alemin metafizik alemden ayrı olarak ele alınamayacağını, çünkü her şeyin bir bütün teşkil ettiğini belirtmektedir (Guénon, 2019, s. 95). Büyük oranda değişen tabiat algısından hareketle ünlü dinler tarihçisi Mircea Eliade ise, tabiatın kutsal olduğu duygusunun yalnızca kırsal bölgelerde, hala dinlerini yoğun bir şekilde yaşayan hâlis Hristiyanlar arasında devam ettiğini söylemektedir. Çünkü evren, dindar insan için yaşayan ve konuşan bir niteliğe sahiptir ve bu yönüyle o, Tanrı'nın adeta bir kanıtı gibidir. Buna mukabil ona göre modern dönemde Hristiyanlar, artık çevresine Tanrı'nın bir eseri olarak bakmamakta ve dinî inancını ondan kopuk bir biçimde yaşamaktadır (Eliade, 1963, s. 165-178-179).

Yapılan eleştirilerde görüldüğü üzere, çevre sorunlarının aslında dinî ve manevî bir yozlaşmaya da işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, din halen insan hayatı üzerinde oldukça güçlü etkisi olan bir fenomendir. Çevre sorunları konusunda da insanların tutum ve davranışları şekillendirebilecek yegâne otoritelerden birini teşkil etmektedir. Buradan hareketle, bir türlü çözüm bulunamayan çevre sorunlarına karşı, dinlerin çevre konusundaki emir ve tavsiyelerinin motivasyon kaynağı olarak kullanılabileceğine dair bir görüş oluşmuştur. Böylelikle, çevre konusunda dinî içerikli çalışmaların sayısı artmaya başlamıştır. Aynı zamanda, bu konuda bilim insanları ile dinî liderleri bir araya getiren toplantılar ve konferanslar düzenlenmiş, bildiriler yayınlanmıştır (Harper, 2008, s. 7-10; Kayıkçı, 2016, s. 533-534).

4.1. Hint Dinleri ve Çevre

Çevreye olan saygı, kadim Hint kültüründe geniş yer bulmuştur. Nitekim, oldukça erken tarihlerde Hint kültüründeki hâkim etik düşüncede hissedilen kuvvetli bir çevre algısı dikkat çekicidir. Öyle ki, Hint insanı için ahlâkî veya gayri ahlâkî olan yalnızca insan odaklı değil, canlı ve cansız bütün varlık alemini içine alacak şekilde değerlendirilmiş, kapsayıcı niteliğinden ötürü evrenselleştirilmiştir (Bilimoria, 2005, s. 2). Böylelikle, herhangi bir bitkiye dahi verilen zarar, ahlâk dışı addedilmiş ve bunu yapan şiddetle kınanmıştır. Hint kültüründeki bu çevre hassasiyetinin izlerini Hint sanatında da görmek mümkündür. Bu anlamda ikebana sanatı verilecek en güzel örneklerden birini teşkil etmektedir. İkebana sanatı, doğadaki yıpranmış, kurumuş bitkilerin parçaların saygıyla toplanarak çeşitli mesajlar ihtiva edecek şekilde tekrar düzenlenmesine denmektedir. Bir nevi yeniden hayat verilen bu bitkiler, evin veya başka bir mekânın en nadide köşesine konulmaktadır (Sözen, 2016, s. 266).

Hint kültürünün bu bütüncül ve canlı çevre telâkkîsi, Hindistan'da doğup gelişen dinlere de yansımıştır. M.Ö. 6.yy'da Siddharta Gautama Sakyamuni (Buda) tarafından Hindistan'da kurulan Budizm'in (Yitik, 2018, s. 358) bu anlamda, içerisine doğduğu kültürün kodlarını fazlasıyla taşıdığı görülmektedir. Budizm'de evrenin nasıl yaratıldığını bilmek mümkün olmamakla birlikte, onun kendi içinde bir düzene sahip olduğu ve dinamik bir biçimde devamlı değiştiği belirtilmiştir (Batchelor & Brown, 1994, s. 18; Kayhan, 2017, s. 311). Her şeyin birbiriyle bağlantılı ve iletişim halinde olduğu,

yani bütünün sağlığının onu oluşturan parçaların sağlığına aynı şekilde parçaların sağlığının da nihayetinde bütünün sağlığına bağlı olduğuna inanılmıştır. Buda'nın "o olduğu için bu var; o olmadığı için bu yok. O doğduğu için bu doğdu; o öldüğü için bu öldü" sözü veciz bir şekilde bu anlayışa işaret etmektedir. İnsan-çevre ilişkisi de bu inanış etrafında şekillenmektedir. Söz konusu iki varlıktan birinin içinde bulunduğu vaziyet, diğerininkine adeta bir karine teşkil etmektedir. Dolayısıyla, insan hem ruhsal hem de fiziksel açıdan huzurlu bir yaşam sürmek, diğer bir deyişle "nirvana"ya ulaşmak istiyorsa evrende var olan düzeni bozmamak ve çevreye uyumlu bir şekilde yaşamak zorundadır. Çünkü ancak bu sayede kişi sahip olduğu potansiyelleri geliştirerek ruhsal gelişimine katkıda bulunabilir (Fossey, 2003, s. 77-78-79). Nitekim Siddharta'nın bir ağaç altındaki manevî doğuşu ile Buda oluşu bu şekilde gerçekleşmiştir (Sözen, 2016, s. 265). Bunun aksi şekilde, çevreyi sömürücü yanlış bir bakış açısı ve hayat tarzı ise, insanı geliştirmek şöyle dursun mutsuzluğa itecektir (Kayhan, 2017, s. 311). İnsandaki bu mutsuzluk hali ise kaçınılmaz olarak çevreye sirayet edecek ve böylece çevre sorunları baş gösterecektir.

Hinduizm'de çevreye karşı Budizm'e benzer bir hassasiyetin var olduğu görülmektedir. Hinduizm'de, temelde panteist bir tanrı inancına sahip olması sebebiyle de tabiattaki her varlığın Yüce Öz'den bir parça taşıdığına inanılmaktadır. Hinduizm'e göre, yaratıcı evreni yaratmış, daha sonrasında ise yaratılanlar arasındaki iletişimin idamesi için her bir varlığa nüfuz etmiştir (Rao, 2003, s. 93). Bu anlamda evren hem mutlak hakikati gizleyen hem de onu ifşa eden bir yapıya sahiptir. Hakikate ulaşmak ise kozmosu bilmek ve onun yardımıyla bir yanılsamadan ibaret olan bu kafesten kurtulmak ile mümkün olmaktadır (Nasr, 1988, s. 112-113). Kozmosu bilmek için kişinin canlı-cansız bütün varlıklar arasındaki kusursuz ahengi bozmadan ona uygun ve dengeli bir yaşam sürmesi gerekmektedir. Çünkü ancak bu sayede çevrede var olan her nimetin aynı zamanda tanrısal bir öze sahip, kıymetli bir varlık olduğunu idrak edebilmekte ve kişi, maddi olanın değil, manevi olanın lezzetine varabilmektedir. Bu doğrultuda Hinduizm, mensuplarına gereğinden fazla mülke sahip olma hırsı ile çevreyi tahrip etmek yerine, ondan yalnızca ihtiyacı kadarını almayı öğütlemektedir. Hatta, çevreye ait olan bir şeyi ancak ikamesi mümkün ise kullanılmasını, aksi halde dokunulmaması gerektiğini belirtmektedir (Rao, 2003, s. 91).

4.2. Yahudilik ve Çevre

Semavi dinlerin ilki olan Yahudi inancının çevreye olan bakışının nasıl olduğunu tayin etmek kolay görünmemektedir. Yahudilik'in kutsal kitabı olan Eski Ahit'in bazı bölümlerinde insanın diğer canlılardan daha üstün ve onlara hâkim olduğuna yönelik vurgular dikkat çekerken (Bartolomeus vd., 2005, s. 33; Yıldırım, 2020, s. 81), bazı bölümlerinde ise tabiata karşı hassasiyetin önemine yer verilmiş ve onun tahribatını önlemek için tavsiyelerde bulunulmuştur. Bu sebeple, bazı araştırmacılar Yahudilik'i çevreci bir din olarak görürken, bazıları için ise onda insan merkezli perspektifin hâkim olduğu, tam tersi çevre telâkkîsi söz konusudur (Berkes, 2001, s. 110; Kayıkçı, 2016, s. 529).

Tevrat'ta yaratılan her şeyin kıymetli olduğu ifade edilmekle birlikte, insanın varlıkların en şereflisi ve Tanrının en sevgilisi olarak konumlandırıldığı görülmektedir (Bartolomeus vd., 2005, s. 33). Nitekim evrenin yaratılışının anlatıldığı Tekvin'de insanın yaratılışından, "Tanrı, "Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım" dedi, "Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun. Tanrı insanı kendi suretinde yarattı. Onları erkek ve dişi olarak yarattı. Onları kutsayarak, "Verimli olun, çoğalın" dedi, "Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun" (Tekvin, 1/26-28) şeklinde bahsedilmiştir. Aynı şekilde, Mezmurlar'da geçen "Göklerin öteleri Rab'bindir, ama yeryüzünü insanlara vermiştir" ayeti, insanın Tanrı'nın bir temsilcisi olarak görüldüğünü ifade etmektedir. Bu ve benzeri ayetlerden hareketle, çevre sorunlarına sebebiyet veren fikrî arka planın şekillenmesinde Yahudi inancının ve onun insanı çevreye hâkim kılmasının etkili olduğu ileri sürülmüştür. Lynn White bu fikirdedir. White'a göre, Kutsal Kitap'ın, insanın Tanrı suretinden yaratıldığını belirtmesi ile insan çevrenin hâkimi ilan edildiğini belirtmektedir (White, 1967, s. 1205). Böylelikle çevre insana tâbi kılınmış ve çevrenin tahrip edilmesinin yolu açılmıştır. Aynı şekilde Berger, insan-merkezli çevre anlayışını eleştirerek, Tevrat'ın Tanrı'yı kendi yarattığı kozmosun dışında bıraktığı ve ona nüfuz edemediği bir vaziyete soktuğunu söylemiştir (Berger, 1969, s. 115). Bu durumda insana ise, yeryüzündeki tanrı vazifesi düşmüştür.

Tevrat'ta yer alan bu ayetlerin yanı sıra, çevrenin korunması gerektiğine yönelik ifadelere de geniş yer verilmiştir. Çünkü çevre, "Ama şimdi sor hayvanlara, sana öğretsinler. Gökte uçan kuşlara sor, sana anlatsınlar. Toprağa söyle, sana öğretsin. Denizdeki balıklara sor, sana bilgi versinler. Hangisi bilmez, bunu Rab'bin yaptığını? Her yaratığın canı, bütün insanlığın soluğu O'nun elindedir" (Eyüp, 12/7-10) ayetinde de geçtiği üzere, Tanrı'nın varlığına ve mutlak manada hakimiyetin onun elinde olduğuna ilişkin bir delil vazifesi görmektedir. Seyyid Hüseyin Nasr da çevrenin Yahudi inancında bir sığınak, tefekkür alanı ve Cennet'in bir yansıması olarak görüldüğünü, bu sebeple Hoşea'dan Tanrı'nın kendisine sağlık ve mutluluk vermesi için canavarlarla ve bitkilerle ahitleşmesi istenmiştir. Aynı şekilde, Nuh peygamberden insanlar için faydasına bakılmaksızın bütün hayvanları koruması emredilmiştir. Görüldüğü üzere, ileri sürülen argümanların aksine, çevre Yahudilik için kıymetli bir varlıktır. Bunda etkili olan bir diğer faktör, dünya hayatının imtihan ve ceza yeri olarak tasvir edilmesidir (Nasr, 1988, s. 128-129). Yahudilikte ahiret inancının kuvvetli olmaması sebebiyle, dünya hayatı önemli bir yer teşkil etmektedir (Adam, 2018c, s. 96-97). Yahudilerin dünyada yaşadıkları hayatın niteliği onların yapıp ettikleriyle bağlantılıdır. Yahudiler genel olarak refah içerisinde, iyi bir yaşam sürüyorlarsa bu onların iyi işler yaptıklarına ve Tanrı tarafından ödüllendirildiklerine işaret etmektedir. Dünya hayatının bir ölçüt olması, çevreye karşı duyarlı olmayı gerektirmektedir.

Diğer yandan, Erich Fromm'un çevre bağlamında Yahudi inancına bakışını zikretmek gerekmektedir. Erich Fromm Yahudiliği, insanların sahip olma eğilimlerine karşı onları çevresi ile uyumlu bir yaşam sürmeleri ve bu sayede kendi potansiyellerini gerçekleştirmeleri konusunda destekleyen çevreci bir din olarak nitelendirmektedir. Bu doğrultuda, Tevrat'ta sıklıkla insanlar, hırslı olmamaları ve fazla mal biriktirmemeleri konusunda uyarılmaktadır. Fromm, birtakım Yahudi bayram ve ritüellerinin de çevrenin tahribinin önüne geçme amacını taşıdığını belirtmekte ve örnek olarak Şabat (Sebt) gününü vermektedir. Sebt günü, çalışmanın yorgunluğunu atabilmek ve böylece fiziksel ve mental gerginliklerden uzak kalarak huzur bulmak amacıyla Yahudilerin her şeyden uzaklaştıkları güne denmektedir. Fromm'a göre ise, Sebt günü ayrıca fiziksel çevrenin de insan fiillerinden azat olması, yani insan-çevre savaşına bir gün de olsa ara verilerek iki taraf arasında barışın sağlanması anlamına gelmektedir. Böylece tek bir çim dahi

koparılmamakta ve çevredeki ahenk ile uyum bozulmamaktadır (Fromm, 2019b, s. 75-76)

Netice itibariyle Yahudi inancına göre, insan diğerlerinden daha üstün bir varlık olarak nitelendirilse de insanla birlikte, yaratılmış her varlığın Tanrı'nın hükmüne tâbi olduğu dolayısıyla insanın çevreyi kendi arzusu doğrultusunda tahrip etme hakkına sahip olmadığı bildirilmektedir.

4.3. Hristiyanlık ve Çevre

Hristiyanlık, çevre sorunları konusunda sıklıkla eleştirilmektedir. Tabiatın bu denli hunharca kullanılması ve teknolojik gelişmeler vasıtasıyla her geçen gün daha derin yaralar almasında bütünüyle insan merkezci bir bakış açısının hâkim olduğu malumdur. İşte bu noktada, Hristiyanlığın insana vermiş olduğu üstün varlık statüsü, evrendeki her şeyin yalnızca insanın faydası için yaratıldığı ve değerinin bundan kaynaklandığı fikrinin çevre sorunlarının arkasında yatan en önemli sebeplerden biri olduğu ileri sürülmektedir. Bu tezi, ilk defa Lynn White 1967'de yayınladığı "The Historical Roots of Our Ecological Crisis" adlı makalesinde dile getirmiş ve oldukça tepki çekmiştir. White, Yahudiliğin yaratılış hikayesini miras olarak alan Hristiyanlığın insan algısındaki probleme işaret etmektedir. Nitekim bu yaratılış hikayesine göre, Tanrı her ne kadar insanı çamurdan yaratsa da o bütünüyle doğanın bir parçası olmamaktadır. Çünkü aynı zamanda insan, Tanrı'nın suretinden yaratılmıştır ve bu yönüyle tabiatüstü bir nitelik taşımaktadır. Tabiat ise, sadece insan hizmet amacıyla yaratılmış basit bir varlığı teşkil etmektedir. Bu insan algısının neticesinde daha önce tabiat karşısında zayıf olan insan, onu sömürür hale gelmiştir. Bu sebeple White Hristiyanlığın, dünyadaki şimdiye kadar görülmüş en insan merkezci din olduğunu iddia etmektedir (White, 1967, s. 1205).

White'ın ileri sürdüğü tezin aksine Seyyid Hüseyin Nasr, Hristiyanlığın özünde insan merkezci bir din olmadığını söylemektedir. Nitekim, erken dönem Hristiyanlık inancına göre, evrenin asıl sahibi, Tanrı'dır ve insan çevreyi istediği şekilde kullanma yetkisine sahip değildir (Nasr, 1988, s. 37). Zamanla Kutsal Kitap'ın dönemin siyasi, kültürel ve ekonomik şartlarına uygun olarak farklı yorumlandığı ve yanlış çevre algısının bundan kaynaklandığı görülmektedir. Bu yüzdendir ki, Hristiyanlığın bütünüyle insan

merkezci bir din olduğunu söylemek doğru değildir. Nitekim, Yeni Ahit'te insanın diğer canlılardan daha kıymetli olduğu vurgusu olmakla birlikte, yaratılmışların hepsinin Tanrı'nın bir eseri olması bakımından önemsiz olmadığı belirtilmektedir. Nitekim, "Kimden korkmanız gerektiğini size açıklayayım: Kişiyi öldürdükten sonra cehenneme atma yetkisine sahip olan Tanrı'dan korkun. Evet, size söylüyorum, ondan korkun. Beş serçe iki meteliğe satılmıyor mu? Ama bunlardan bir teki bile Tanrı katında unutulmuş değildir. Nitekim başınızdaki bütün saçlar bile sayılıdır. Korkmayın, siz birçok serçeden daha değerlisiniz." (Luka, 12/6) ayeti, bütünüyle buna işaret etmektedir. İnsanın yaratılmışların en şereflisi olduğu hatırlatılmakta, fakat canlı-cansız bütün varlığın sorumluluğu ona yüklenmektedir. Ayrıca kötü muamelenin de hesabının elbet sorulacağı haber edilmektedir. Bu yönüyle, insanın çevreye hâkim kılınması bir yana, aslında insana zor bir görev verildiği görülmektedir.

4.4. İslamiyet ve Çevre

İslam dini, çevre kavramını maddi-manevi boyutlarını ihtiva edecek şekilde geniş bir perspektiften ele almaktadır. İslam dinine göre çevre, insanın ve canlı-cansız bütün varlıkların, diğer bir deyişle "yaratılmışların" yaşadıkları ve tabii ihtiyaçlarını karşıladıkları (En'âm, 6/141) fiziksel bir mekân olmakla birlikte, hem bir yaratıcının varlığına bizatihi delil teşkil etmesi (Bakara, 2/164; Hac, 22/18; Fussilet, 41/53) hem de insanların imtihan edildikleri ve daha yüce bir mertebeye erişmek için bir araç olması (En'âm, 6/165) bakımından da dinî bir gerçeklik arz etmektedir. Bu sebeple gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse Hz. Peygamber'in hadislerinde insan-çevre ilişkisi bu zemin üzerine oturtulmakta, insanın yeryüzündeki konumu açık bir şekilde tayin edilerek bu ilişkinin sağlıklı bir şekilde seyretmesi amaçlanmaktadır.

İnsan ve çevre kavramlarının işlendiği ayetlerden hareketle, bu iki varlığın karşılıklı ilişkisini "halife" ve "teshîr" kavramları bağlamında anlamak mümkündür. Kur'an-ı Kerim'de insan, "Sizi yeryüzünde halifeler yapan O'dur." (Fâtır, 35/39) buyurularak Allah'ın halifesi olarak nitelendirilmiş, insanın kendisine emanet olarak verilen yeryüzüne sahip çıkması gerektiği ve onun imarından sorumlu olduğu belirtilmiştir (Hûd, 11/61). Teshîr kavramı ise, "Göklerde, yerde ne varsa hepsini Allah'ın sizin hizmetinize verdiğini (teshîr) ve açıkça yahut gizlice üzerinizdeki nimetlerini

tamamladığını görmediniz mi?" (Lokman, 31/20) şeklindeki ayette de görüldüğü üzere, insanların ihtiyaç duydukları her şeyin onların hizmetine sunulduğunu belirtmek amacıyla kullanılmıştır (Bakara, 2/30; İbrahim, 14/33; Nahl, 16/12; Hac, 22/ 36-37; Zuhruf, 31/13). Böylelikle, insan diğer varlıklardan ayrı bir statüye yerleştirilmiş, yeryüzünde ilmî, içtimaî, maddî ve iktisadî bir imar faaliyeti için görevlendirilmiştir (İpek, 2013, s. 439). İnsan haricindeki her şey ise insanın istifadesi için yaratılmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Kur'an insanı bütünüyle yeryüzüne hâkim kılmamakta, insana verilen imar etme yetkisi de mâlâyâni isteklerin tatmini için kontrolsüz bir müdahaleye işaret etmemektedir. Nitekim, "Sizi yeryüzünde yaratıp, orayı imar etmenizi dileyen Allah'tır" (Hûd, 11/61) buyurularak insana mutlak hakimiyet verilmemekte, yalnızca evrendeki hassas dengeyi bozmadan ondan faydalanmasına izin verilmektedir. Aynı şekilde insan haricindeki varlıkların insan için yaratılmış olması, onların değersiz olarak görüldüğü manasına da gelmemektedir. Bununla alakalı olarak Kur'an-ı Kerim'de "Yeryüzünde gezen her türlü canlı ve (gökte) iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir. Biz Kitâp'da hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonunda hepsi Rablerinin huzuruna toplanıp getirilecekler" (En'âm, 6/38) buyurulmuş, yaratılan her varlığın Allah katında kıymetli olduğu ve evrendeki düzenin de kusursuz bir şekilde işlediği belirtilmiştir. İnsanın aşırıya kaçan fiilleri sebebiyle ilâhî hikmetin bir alameti olan bu düzen ve dengenin bozulmasına izin verilmemiş, "Size ihsan ettiğimiz rızıkların temizlerinden yiyin, fakat bunda azmayın/aşırı da gitmeyin ki, öfkemi hak etmeyesiniz. Öfkemi hak edenler kesinlikle mahvolur" (Taha, 20/81) buyurularak insanın diğer canlılara karşı tahripkâr davranışlarının yasaklandığı bildirilmiştir. Öyleyse denilebilir ki, insanın yeryüzüne hâkim kılınması şöyle dursun, diğer canlılardan farklı olarak ona yeryüzünün imarı gibi zor bir görev verilmekte ve bundan dolayı da sorumlu tutulmaktadır.

İslam dininin insan ve çevre telâkkîsinden hareketle, çevre sorunlarının aslında insanın mesuliyet bilinci sorunu olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Kur'an-ı Kerim'de "Başınıza gelen her musibet (istenmeyen kötü durumlar, felaketler) kendi yapıp ettikleriniz yüzündendir; kaldı ki O birçoğunu da bağışlar" (Şûrâ, 42/30) buyurularak yeryüzünde meydana gelen bozulmaların yalnızca beşerî faaliyetlerden kaynaklandığı ifade edilmekte ve çevreyle ilgili tüm sorumluluk insana yüklenmektedir. Diğer yandan,

çevreye verilen zararın karşılıksız kalmayacağı ve insanların bundan elbet sorumlu tutulacağı da "İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır" (Rûm, 30/41) ayeti ile önceden haber verilmiştir. Bu tahripkâr davranışların cezasının bizzat dünyada verileceğinin belirtilmesi ise insanın hayatta kalmak için tabii çevreye muhtaç bir varlık olduğu düşünüldüğünde, oldukça anlamlı görünmektedir.

Kur'an'da çevre sorunlarının asıl sebeplerine de ayrıca değinilmekte, bu noktada çoğunlukla insanların ahlâkî bozukluklarına işaret edilmektedir. Bilhassa gayri ahlâkî davranışlardan isrâf ve fesâdın kötülüğü defaatle zikredilmekte ve insanların davranışlarında denge unsurunu gözetmesi gerektiği belirtilmektedir (Böke, 2019, s. 232). İsrâf, kişinin inanç, söz ve davranışlarında ölçü dışına çıkması anlamına gelmekte (Kallek, 2001, s. 178), fesâd kavramıyla ise, evrende var olan hassas düzenin göz ardı edilerek isrâfın yaygınlaşması ile tabiatın tahrip edilmesi ve böylece çevre sorunlarının meydana gelmesi kastedilmektedir (Kutluer, 1995, s. 422). Çevre sorunlarının fazlasıyla gündemde olduğu günümüz dünyasında, bu sorunların büyük oranda insanların aşırı üretim-tüketim faaliyetlerinden kaynaklandığı malumdur. İslam dini de buna paralel olarak isrâfa ve isrâf sonucunda meydana gelen fesâda dikkat çekmektedir. Kur'an-ı Kerim'de konuyla alakalı olarak, "Vaktiyle Semûd kavmi sırf azgınlıkları yüzünden peygamberlerini yalanlamıştı. Onların en azgını deveyi boğazlamak için ileri atılmıştı. Allah'ın elçisi Salih de "Bu deve Allah tarafından dokunulmaz kılınmıştır. Onun su içme hakkını ihlal etmeyin" diye onları uyarmıştı. Ama onlar Salih'i yalanlayıp deveyi hunharca öldürdüler. İşte bu suçlarından dolayı rableri Allah da onları şiddetli bir azapla yerle bir etti. Allah yaptığı bir işin sonucundan asla çekinmez!" (Şems, 91/11-15) ayetinde insanların ölçüyü kaçırarak deveyi bireysel arzuları yüzünden öldürdüklerinden bahsedilmektedir. Toplumsal bir sapmaya da işaret eden bu ayette insanların aşırı duygu ve davranışlarından ötürü tabiat olayları vasıtasıyla cezalandırıldıkları ve böylelikle adeta hayat damarlarının kesildiği belirtilmektedir (Ünverdi, 2014, s. 244-245).

Kur'an-ı Kerim'in yanı sıra Hz. Peygamberin çevre ile ilgili söz, fiil ve davranışlarındaki hassasiyet, örnek teşkil etmektedir. Bu aynı zamanda idealize edilenin

pratikteki karşılığını görmek açısından da oldukça önemlidir. Allah Resulü, oldukça sade ve gösterişten uzak bir hayat yaşamış, her şeyde olduğu gibi yeme-içme ve kılık kıyafette de aşırıya kaçmamıştır (Tirmizî, Et'ıme, 20.; Tirmizî, Zühd, 47.; Müslim, Eşribe, 186.). Aynı şekilde, ümmetine de sık sık israftan kaçınmayı öğütlemiş, onları itidalli bir hayat sürmeye davet etmiştir (Nesâî, Zekât, 66.). Hz. Peygamber'in hayatını üzerine inşa ettiği bu temel değerlerin, onun çevre anlayışına da yansıdığı görülmektedir. İhtiyaç haricinde çevreden keyfî şekilde yararlanmayı hiçbir şekilde hoş karşılamamış ve kâinatın gerçek hakiminin Allah olduğunu, insanın ise yeryüzüne yalnızca emanetçi kılındığını belirtmiştir. Nitekim, vakıa odur ki bir gün, "Bir gün Sa"d (b. Ebû Vakkâs) abdest alırken Resûlullah (sav) onun yanına uğramıştı. "Bu ne israf?" buyurdu. Sa"d, "Abdestte de mi israf olur?" diye sorunca, Resûlullah (sav), "Evet, akan bir nehirde(n) bile (abdest alıyor) olsan (israf olur)." diye cevap verdi." (İbn Mâce, Tahâret, 48.). Hz. Peygamber lazım olmadığı sürece tek bir damlanın dahi yerini değiştirmeyi tabii düzeni bozma endişesiyle hoş karşılamamıştır. Diğer taraftan, hadiste geçen "akan nehir üzerinde bile olsan" ibaresi, israfın maddenin miktarıyla ilgili olmadığı, asıl olanın insanın davranışındaki aşırılık olduğu ifade edilmiştir (Daryal, 1997, s. 134). İsraf, bu anlamda psikolojik açıdan marazi bir davranış olarak ele alınmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, israf sadece yapan kişiyi ilgilendiren basit bir davranış olarak düşünülmemelidir. İnsanlığın ortak değeri olması bakımından kişinin herhangi bir tabii kaynağı gereğinden fazla kullanması, onu "israf" etmesi, diğer insanların da hakkına girmek manasına gelmektedir. Bu sebeple, Hz. Peygamber, "İnsanlar üç şeyde ortaktırlar: Su, ot, ateş" (Ebû Dâvûd, Büyû', 60.) buyurmuş, insanların bu kaynaklara muhtaç olduğunu ve kişinin şahsî malı olmadığından onları arzu ettiği gibi kullanmaması gerektiğini belirtmiştir (Nargül, 2014, s. 124).

Hz. Peygamber'in isrâfın yanı sıra, çevrenin kirletilmesine karşı da oldukça duyarlı olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, bir hadisinde O, "Lanete sebep olan şu üç şeyi yapmaktan; su kaynaklarına, yol ortasına ve gölgelik yerlere abdest bozmaktan sakının" (Ebû Dâvûd, Tahâret, 14.) buyurmuş ve insanları sert bir dille uyarmıştır. Çevrenin kirletilmesi, yalnızca tabii kaynakların kullanılamayacak hale gelmesi olarak anlaşılmamalıdır. Nitekim, bu hususla ilgili ayet ve hadislerde çevrenin metafizik yönüne de atıf yapılması dikkat çekicidir. Allah Resûlü'nün, "Benim için yeryüzü temiz ve namaz kılmaya uygun kılınmıştır" (Müslim, Mesâcid, 5.) şeklindeki hadisi bu noktada örnek

teşkil etmektedir. Yeryüzü özü itibariyle temiz ve kutsaldır. Çünkü o, bir yaratıcının varlığına pek çok yönden delil teşkil etmektedir (Bakara, 2/164; Hac, 22/18; Fussilet, 41/53). Çevrenin kirletilmesi, bir anlamda bu delilin üstünün kapatılması manasına gelmektedir. Bu açıdan çevrenin kirletilmesi veyahut tahrip edilmesi, çevrenin bu manevi boyutunun göz ardı edildiğine işaret etmektedir.

Son olarak Hz. Peygamber'den sonraki dönemde ortaya çıkan tasavvuf hareketlerinin, ayet ve hadislerdeki temel ilkeler doğrultusunda şekillenen kâinat tasavvurunu zikretmekte yarar görmekteyiz. Sufiler, kâinatın canlı ve her bir varlığın bir ruha sahip olduğuna inanmışlardır. Bu görüş, tasavvuftaki tabiat ve kâinat ile ilgili temel yaklaşımı ifade etmektedir. Vahdet-i vücûd (varlığın birliği) anlayışı ile ilâhî isimler teorisi, bu kâinat telâkkîsi ile yakından ilgilidir (Demirli, 2008, s. 67). Tasavvuftaki vahdet-i vücûd (varlığın birliği) anlayışına göre, varlık âlemi özünde birdir ve her bir varlık Allah-u Teâlâ'nın bir isminin tecellisidir. Dolayısıyla cansız varlıklar da dahil her varlık kutsal bir öze sahiptir ve bundan ötürü özel muameleyi hak etmektedir. Aksi bir muamele ise, kişinin kalbinin dünyadaki ilahî ruhun mevcudiyetini fark edebilecek istidada sahip olamamasından ve özünden uzaklaşmasından kaynaklanmaktadır (Özdemir, 2014, s. 382).

5. ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMA VE DİNDARLIK İLE İLGİLİ LİTERATÜR

Çevre sorunları modern dünyanın başat problemlerinden birini teşkil etmektedir. Sanayileşmeyle birlikte kapitalist ekonomik sistemin hâkim olması, kentleşme, nüfus artışı gibi birbiriyle oldukça bağlantılı olan daha pek çok gelişme sonucunda doğa, tarihte hiç olmadığı kadar tahrip edilmiş, gelecek nesillere temiz ve yaşanabilir bir dünya bırakılıp bırakılamayacağından endişe duyulmaya başlanmıştır. Yaşanan bu gelişmeler akademiye de yansımış, çevre sorunlarının araştırılması ihtiyacı doğmuş ve ortaya çıkan tahribatın öznesi olması bakımından insan-çevre ilişkisi interdisipliner bir bakış açısıyla incelenmiş ve incelenmeye devam etmektedir. Bu sayede insanın doğaya zarar vermesini veya bunun aksi olarak çevreci faaliyetlerde bulunmasını güdüleyen çevreye yönelik tutumlar ile bunları şekillendiren faktörler tespit edilerek meydana gelecek felaketlerin önlenmesi amaçlanmıştır. Nitekim, bu doğrultuda başta demografik faktörler olmak üzere, çevre yaklaşımı, çevre bilinçliliği, çevresel endişe gibi insan-çevre ilişkisine dair faktörler pek çok defa sınanmıştır. Diğer yandan, insanın çevreyle kurduğu ilişkiye yine onun hayatına yön veren ve onu şekillendiren daha başka faktörlerin de etki ettiği malumdur. Din ve dindarlık olguları bu faktörlerden birini teşkil ettiğinden çevre-din ilişkisi hem teorik hem de ampirik çalışmalarla incelenmiştir.

Çevrecilik hareketinin güçlenmesine paralel olarak çevreye zarar veren insan davranışlarına karşı hem bireysel hem de toplumsal düzeyde önlemlerin alındığı ve üretim-tüketim sahasında da çevreye duyarlı ürünlere karşı talebin arttığı bir dönemde, diğer ürünlerden farklı olarak çevreci düşünce üzerinden filizlenmesi sebebiyle bu ürünlerin insan ve çevreci davranışlar bağlamında araştırma konusu yapıldığı görülmektedir. Bireylerin çevreye olan tutum ve davranışları üzerinde etkili bir faktör olarak din ve dindarlık olguları da çevreye duyarlı ürün satın alma sürecinde etkili bir faktör olarak düşünülmüş ve sınanmıştır.

Bu bölümde çevre-dindarlık-insan ve bu tezin de konusunu teşkil eden çevreye duyarlı ürün satın alma-dindarlık ilişkisine yönelik hem yurt dışında hem de ülkemizde yapılan araştırmalardan elde edilen bulgular sunulmaktadır.

Yurtdışında dinî inancın çevreye yönelik tutum ve davranışlar üzerindeki etkisinin incelendiği araştırmaların çoğu, Lynn White'ın 1967 yılında "The Historical Roots of Our Ecological Crisis" adıyla yazdığı makalesinde ileri sürdüğü tezi referans almaktadır. White, yazdığı bu makalede Yahudi ve Hristiyanların inançları gereği çevreye karşı tutumlarının insan merkezli olduğunu, diğer bir deyişle, Yahudi-Hristiyan geleneğine mensup olanların, insanın çevreye egemen olduğuna yönelik bir anlayışa sahip olduklarını iddia etmiştir. Dolayısıyla White'a göre bu çevre anlayışı, insanları çevreci davranışlarda bulunma konusunda teşvik etmek şöyle dursun, çevre sorunlarına sebep olmaktadır (White, 1967, s. 1205). Bu doğrultuda yapılan araştırmaların bir kısmı White'ın bu tezini haklı çıkarırken (Eckberg & Blocker, 1989, s. 516; Kanagy & Willits, 1993, s. 682), tam tersi sonuçların elde edildiği araştırmalar da vardır (Guth, Green, Kellstedt, & Smidt, 1995, s. 377; Djupe & Hunt, 2009, s. 681).

Hand ve Liere (1984), erken tarihlerde Washinton'da oturan 1976 katılımcı ile yaptıkları araştırmada White'ın tezini destekleyen sonuçlar elde etmişlerdir. Araştırmada mensup olunan din ve dinî bağlılık (religious commitment) ile doğaya tahakküm kurma yönelimi arasındaki ilişki incelemiş ve elde edilen bulgulara göre, Hristiyan ve Yahudilerin diğer din mensuplarına nazaran doğaya karşı daha hâkim olma odaklı bir eğilime sahip oldukları tespit edilmiştir. Aynı şekilde Greeley'in 1993 yılında yayınladığı araştırmada da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Araştırmada Tulsa, Oklahoma'da yaşayan 1989 kişi üzerinde din ve çevre sorunları karşısında duyulan endişe arasındaki ilişki incelenmiş, dinî literalizm (biblical literalism) ile çevre konusunda duyulan düşük düzeydeki endişe arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle, Kutsal Kitab'a daha çok lafzî manada itaat eden bireyler, çevre sorunlarından dolayı daha az endişelenme eğilimindedirler. Bu araştırmadan iki sene sonra Kanagy ve Nelsen (1995) tarafından dindarlık ile çevre konusundaki tutum arasındaki ilişkiye yönelik bir araştırma yapılmıştır. 1987 yılında Gallup Organization tarafından 2379 Amerikalı ile yapılan anketlerden elde edilen verilerin kullanıldığı araştırmada, dindarlık kiliseye/sinagoga gitme sıklığı, yeniden doğma tecrübesi ve bireysel dinî tecrübe olmak üzere üç boyutta ele alınmış, çevre konusundaki tutum ise aynı şekilde kendini çevreci olarak tanımlama, ekonomik gelişim ve ilerleme için doğal çevreyi koruma konusunda daha rahat davranma ve çevreyi korumak amacıyla yapılan federal harcamaların arttırılması veya azaltılması

ile ilgili düşünceler şeklinde üç boyutta incelenmiştir. Elde edilen bulgular neticesinde, dindarlığın üç boyutu ile çevreyi korumaya yönelik federal harcamaların arttırılması arasında anlamlı ve olumsuz bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre, White'ın ileri sürdüğü tezi destekleyecek şekilde, dindar bireyler diğerlerine nazaran çevreyi korumak amacıyla yapılan harcamaları desteklemekte daha az gönüllü davranmaktadırlar. White'ın tezini destekleyen bir diğer araştırma 2015 yılında Arbuckle ve Konisky tarafından yapılmıştır. Çevre tutumu üzerinde dinin rolünün olup olmadığının incelendiği araştırmada, CCES'in 2010 yılındaki anket verileri kullanılmıştır. Mensup oldukları dinî geleneğe göre dört kategoriye ayrılan katılımcılara, çevresel endişelerini ölçmek amacıyla "İklim değişikliği yoktur ve bu gerçek bir sorun değildir" gibi sorular sorulmuş ve 1'den 5'e kadar puanlamaları istenmiştir. Ayrıca katılımcıların dindarlık düzeylerini belirleyebilmek için bireysel dinî önem, kiliseye katılım, dua etme sıklığı olmak üzere üç boyutta ele alınan dindarlık ölçeği kullanılmıştır. Yapılan analizler neticesinde elde edilen bulgular, Yahudi-Hristiyan geleneğinin çevreyi koruma konusunda daha az endişeli olduğunu göstermektedir. Morrison ve diğerleri (2015) tarafından yapılan araştırma, diğer araştırmalardan farklı olarak iklim değişikliğine yönelik tutum ve davranış ile din arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Daha çok Hristiyan ve seküler 1927 Avusturalyalının katılımcı olarak yer aldığı araştırmaya diğer dine mensup kimseler de dahil edilmiştir. Katılımcılar dinlerine ve mezheplerine göre dört gruba (Budistler, Hristiyan literalistler ve literalist olmayan, sekülerler) ayrılmışlardır. Araştırma neticesinde gruplar arasında iklim değişikliğine karşı tutum ve davranış bakımından farklılıklar tespit edilmiştir. Buna göre, Hristiyanlar (hem literalistler hem de literalist olmayanlar) iklim değişikliği meselesiyle en az ilgili grup iken, en fazla ilgilenenler Budistler olmuştur.

Liobikienė ve diğerlerinin (2016) "Does Religiosity Influence Environmental Attitude And Behaviour? - The Case Of Young Lithuanians" isimli makalesinde White'ın tezinin aksine sonuçlar elde edildiği görülmektedir. 17 ila 36 yaş arasındaki çoğunluğunu Roman Katoliklerin oluşturduğu 459 kişi ile yapılan ankette dindarlar üç grupta ele alınmıştır: ilk grup, dindar ve ibadetlerini yerine getiren; ikinci grup, Tanrıya inanan fakat ibadet etmeyen; son olarak üçüncü grup ise, dinsiz veya ateist olanlardır. Araştırmada bireylerin çevreye olan tutumlarını, doğayla uyum içerisinde yaşama veya ona hâkim

olma gibi düşüncelerini ölçen NEP (New Environmental Paradigm) ölçeği kullanılmıştır. Ayrıca geri dönüşüm, çevreci satın alma gibi alışkanlıkların ölçüldüğü çevre dostu davranış ölçeği ve katılımcıların çevre konusundaki bilgi düzeylerini ölçmek için de ölçek kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, daha dindar olan genç bireylerin doğa merkezli çevreci tutuma daha meyilli oldukları ve çevre sorunları konusunda daha fazla endişe duydukları tespit edilmiştir. Bununla birlikte, dindar, dindar olmayan ve dinsiz/ateist olan gruplar arasında çevre dostu davranışta bulunma ve çevre ile ilgili bilgi düzeyi noktasında herhangi bir farklılık gözlenmemiştir.

White'ın tezini destekleyen veya tam tersi sonuçlar veren araştırmaların dışında, dindarlık ile çevreci tutum ve davranışlar arasında herhangi bir ilişkinin tespit edilemediği araştırmaların da olduğu yukarıda dile getirilmişti. Bu araştırmalardan biri, Hayes ve Marangudakis'e aittir. Onların 2000 yılında çevreye karşı tutum ve davranış üzerinde dinin etkisini ele aldıkları ve Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Birleşik Krallık ve Yeni Zelanda'dan 1993 yetişkinle yaptıkları araştırmada, çevreye karşı tutumları bakımından Hristiyan geleneğine bağlı olarak mezhepler arasında birtakım farklılıklar olmakla birlikte, genel itibariyle dinin çevre sorunlarından dolayı endişe duyma bakımından farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Buna göre, dindar veya dindar olmayan bireyler çevre sorunları konusunda benzer tutumlara sahiptirler. Hayes ve Marangudakis'in (2001) bu kez Birleşik Krallık'ta yaptığı araştırmada yine benzer sonuçlar elde edilmiştir. 18 yaş ve üstü bireylerin katıldığı araştırmanın sonucunda çevreci yaklaşım konusunda Hristiyan olan veya olmayan kişiler arasında herhangi bir farklılık gözlemlenmemiştir.

Ülkemizde çevre ve din ilişkisini inceleyen ampirik araştırmalar oldukça az sayıdadır. Ayten'in 2010 yılında yaptığı araştırma diğerlerine nazaran daha erken bir tarihte yapıldığından önem arz etmektedir. Ayten, bireylerin dindarlık düzeyleri ile çevreye karşı yönelimleri ve çevreci davranışları arasındaki ilişkiyi ele aldığı araştırmasında, çevreye yaklaşımı emanet görme ve sahip olma olmak üzere iki farklı perspektifte ele almış, dindarlığın çevreye karşı emanet görme yaklaşımını desteklediğini tespit etmiştir. Aynı şekilde bu araştırmada, dindarlığın israf etmeme davranışına da olumlu yönde etki ettiği bulgulanmıştır. Ayten ve Hussain (2017) bu kez Türk ve İngiliz

olmak üzere iki farklı milletten, 16 ve 74 yaş arası 342 kişi ile bir araştırma yapmıştır. Çevreye karşı yönelim ve davranışlar ile dindarlık arasındaki ilişkinin incelendiği araştırmada katılımcıların, çevreye karşı geliştirdikleri temel yaklaşımı belirlemek amacıyla 11 maddeden oluşan "Çevreye Karşı Yönelim Ölçeği"ne; geri dönüşüm, çevreyi kirletmeme, tasarruf etme gibi davranışlar konusunda hassas olma düzeylerini ölçen "Çevreci Davranış Ölçeği"ne; dindarlık düzeyini ölçmeye yönelik olarak namaz kılma, oruç tutma, dua etme gibi dinî ritüelleri yerine getirme ve günlük hayatta dinî kaidelere özen gösterme gibi boyutlardan oluşan "Dindarlık Ölçeği"ne yer verilmiştir. Araştırma sonuçlarından hareketle dindarlığın, çevreyi emanet olarak görme yönelimini desteklediği ve israftan kaçınma davranışına olumlu yönde etki ettiği gözlemlenmiştir. Bununla birlikte araştırmada dindarlığın, sahip olma yönelimi ve aktif çevrecilik üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Buna göre, dindarlık düzeyi yüksek olan bireyler, çevreye karşı daha çok emanet odaklı bir yaklaşım geliştirmekte ve israftan kaçınma davranışında bulunmaya diğerlerine nazaran daha fazla meyletmektedirler. Ayten'in çalışmasına benzer bir araştırma da Kandemir tarafından yapılmıştır. Kandemir'in (2020) Ordu'da ikamet eden 274'ü kadın ve 317'si erkek ile yaptığı araştırmada bireylerin içsel dini motivasyon düzeyleri ile çevreye karşı yönelim (emanet görme yönelimi ve sahip olma yönelimi) ve çevreci davranışları (aktif çevre duyarlılığı ve israftan kaçınma) incelenmiştir. Araştırma sonucuna göre, içsel dini motivasyon düzeyi yüksek olan bireylerin, çevreye karşı emanet görme yönelimine sahip olduğu, sahip olma yönelimlerinin ise düşük olduğu bulgulanmıştır. Bununla birlikte, bireylerin içsel dini motivasyonlarının yükselmesiyle, israftan kaçınma davranışında daha fazla bulundukları buna mukabil, aktif olarak çevreci davranışlarda daha az bulundukları tespit edilmiştir. Kavalcı'nın (2019) çevreci davranışlarda bulunma ve dindarlık ilişkisini konu edinen yüksek lisans tezinde ise, iç güdümlü dindarlığın israftan kaçınma davranışı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle, dini "yaşayan" iç güdümlü dindarlar, ekmek ve suyu daha tasarruflu kullanmaya, düşük enerjili ampulleri tercih etmeye ve kullanılmış kağıtları değerlendirmeye daha eğilimlidirler. Bununla birlikte araştırmada, dış güdümlü dindarlığın çevreci davranışlar üzerinde olumlu veya olumsuz herhangi bir etkisinin olmadığı saptanmıştır. 2019 yılı içerisinde yapılan bir diğer araştırma, Bozyiğit'in Mersin'de 401 kişi ile yaptığı ve sahip olunan dinî değerlerin takıntılı satın alma davranışı ve çevreye yönelik tutum üzerindeki etkisini konu edinen

araştırmasıdır. Dindarlık ölçeği olarak Allport ve Ross'un 1967'de geliştirdikleri "Dinî Odaklılık Ölçeği"nin kullanıldığı araştırmada, içsel dini değerlerin çevreye yönelik tutumu olumlu yönde etkilediği, dışsal dini değerlerin ise, olumsuz yönde etkilediği saptanmıştır. Diğer bir deyişle, dini hayatının merkezine yerleştiren ve dini emir ve yasaklar konusunda oldukça titiz davranan içsel dini yönelimli bireyler, çevreye karşı yönelimlerinin daha olumlu bir tutuma sahiptir. Araştırmada ayrıca, dışsal dini yönelim ile takıntılı satın alma davranışı arasında olumlu bir ilişki tespit edilmiştir.

Türkiye genelinde yapılan araştırmalar olukça az sayıda da olsa genel itibariyle olumlu neticeler verdiği görülmektedir. Bu araştırmaların aksine, Uğur'un (2019) ISSP (International Social Survey Programme) şirketinin 2010 yılında 33 ülkeden katılımcılarla yaptığı anketlerden hareketle Türkiye'ye ilişkin verileri yorumladığı araştırmasında, dindarlık ile çevre bilinçliliği arasında istatistikî manada herhangi bir ilişki tespit edilememiştir. Buna göre, dindarlık düzeyi yüksek olan bireyler ile dine daha ilgisiz olan bireyler çevre bilinci konusunda benzer eğilimlere sahiptirler.

Çevreye duyarlı ürün satın alma ile dindarlık ilişkisine yönelik yapılan araştırmalara bakıldığında ise, yeterli sayıda araştırma olmadığı ve gerek kültürel farklılıklar gerekse dinlerin kendine has söylemlerinin etkisiyle birbirinden farklı bulguların elde edildiği görülmektedir. Dolayısıyla konuyla alakalı olarak kesin bir kanaate varılamadığı gözlemlenmektedir. Bu araştırmaların bir kısmı aşağıda sunulmaktadır.

Yurtdışında Hristiyan, Yahudi, Budist, Hindu örneklem üzerinde yapılan araştırmalar, genellikle White'ın çevre sorunları ve Yahudi-Hristiyan geleneğine ilişkin yazdığı makaleden yola çıkılarak yapılmıştır. Bunlardan Minton ve diğerlerinin 2015 tarihli araştırması, yeşil temizlik malzemeleri satın almak, geri dönüşebilen ürünleri tercih etmek, organik yiyecekleri tüketmek gibi davranışları içeren sürdürülebilir tüketim davranışları üzerinde dindarlığın bir rolünün olup olmadığını konu edinmektedir. Hem Güney Kore'den hem de Birleşik Devletlerden 388 kişinin katıldığı araştırmada, daha dindar olan bireylerin sürdürülebilir davranışlarda daha fazla bulundukları bulgulanmıştır. Ayrıca araştırmada mensup olunan dinin de etkili olduğu tespit edilmiş ve Budistler Hristiyanlar ve Ateistlerin aksine, sürdürülebilir davranışları en fazla

sergileyen grup olmuşlardır. Felix ve Braunsberger'in (2016) dindarlık ve çevreye karşı tutum ile yeşil ürün satın alma ilişkisine yönelik Meksika'da 242 kişiyle yaptıkları araştırmada da yine olumlu sonuçlar alınmıştır. Araştırmada, bireylerin dindarlık düzeylerini ölçmek için Allport ve Ross (1967) tarafından geliştirilen ve içsel-dışsal dinî yönelim olmak üzere iki boyuttan oluşan "Dinî Yönelim Ölçeği", çevreci tutum düzeylerini ölçmek ölçmek için Straughan ve Roberts'ın (1999) "Çevresel Endişe Ölçeği (EC)", yeşil ürün satın alma davranışı için ise yine Straughan ve Roberts'ın (1999) "Çevre Bilinçli Tüketici Davranışı Ölçeği (ECCB)" kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda elde edilen bulgular, çevreye karşı geliştirilen olumlu tutumun yeşil ürün satın almada önemli etkisinin olduğunu ve iç yönelimli dindarların çevreye duyarlı ürün satın almaya daha meyilli olduklarını göstermektedir. Fakat çevreye karşı geliştirilen olumlu tutum noktasında içsel dinî yönelime sahip bireyler ile diğerleri arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Aynı yıl Peifer ve diğerleri (2016) tarafından (siyasi manada) muhafazakarlık ve dinin çevreci tüketime yönelik tutumu şekillendirmedeki rolü üzerine bir araştırma yapılmıştır. Birleşik Devletler'de ikamet edenler üzerinde yapılan ankette katılımcılara satın alma davranışlarında çevre faktörünün etkili olup olmadığına, Tanrıya inanıp inanmadıklarına, kiliseye katılma sıklığına, Kutsal Kitapla ilgili temel yaklaşımlarına, hangi dine veya mezhebe mensup olduklarına ve politik olarak kendilerini nerede konumlandırdıklarına yönelik birçok soru sorulmuştur. Elde edilen bulgular neticesinde, kilise gibi dini etkinliklere katılım ve dinî kimlik ile çevreci tüketim arasında olumlu bir ilişki tespit edilirken karmaşık bir Tanrı anlayışına sahip olmak ve dini literalizm ile çevreci tüketim arasında olumsuz bir ilişki tespit edilmiştir. Graafland'in 2017'de yayımlanan çalışmasında ise, çeşitli Hristiyan grupların sosyal sorumlu tüketim ve bu anlayışla üretilen ürünlere olan tutum ve davranışları incelenmiştir. Araştırmanın örneklemini 997 Hollandalı tüketici oluşturmaktadır. Katılımcılar, mensup oldukları mezheplere göre, Katolik, Ortodoks Protestan, diğer Protestan ve dindar olmayan olmak üzere dört grupta ele alınmıştır. Araştırmanın sonucunda, Ortodoks Hristiyanlar hariç diğer Hristiyan mezheplerine mensup bireylerin dindarlık düzeyi arttıkça sosyal sorumlu tüketim anlayışıyla üretilen ürünlere karşı geliştirdikleri tutumda da olumlu yönde bir artış olduğu tespit edilmiştir. Dindarlık yerine maneviyatı konu edinmesi bakımından Sharma ve diğerleri (2020) tarafından yapılan ve maneviyat güdümlü çevrecilik ile yeşil ürün satın alma niyeti arasındaki ilişkinin ele

alındığı araştırma ilginçtir. Delhi'deki farklı üniversitelerden 223 öğrencinin katılımcı olarak yer aldığı araştırmanın sonucunda, maneviyatın bireyleri yeşil satın alma konusunda motive ettiği saptanmıştır.

Yurtdışında Müslüman örneklem üzerinde yapılan araştırmalardan da bu tezin örnekleminin Müslüman bireylerden oluşması bakımından bahsetmekte yarar vardır. Hassan tarafından 2014 yılında yayımlanan makalede, İslamî değerlerin yeşil satın alma niyeti üzerindeki rolü incelenmiştir. Malezya'da yaşayan orta sınıf 140 kişi ile yapılan araştırma sonucunda, dinî değerler ile yeşil satın alma niyeti arasında doğrudan bir ilişki bulunmuştur. Diğer bir deyişle, dinî değerler hem doğal çevreye yönelimi hem de çevre konusunda duyulan endişeyi doğrudan etkilemektedir. Aynı zamanda araştırmada, doğaya karşı yönelim, çevre konusunda bireylerin sahip olduğu bilgi ve endişenin, onların yeşil satın alma davranışına karşı tutumlarını etkilediği ve nihayetinde geliştirilen bu tutumun yeşil satın alma niyeti üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Islam ve Chandrasekaran'ın (2015) çevre bilinçli tüketme davranışında dindarlığın etkili olup olmadığını ele aldığı araştırmasını Hindistan'dan 191 genç Müslüman erkek üzerinde yapmıştır. Araştırmada ölçek olarak Allport ve Ross (1967) tarafından geliştirilen "Dinî Yönelim Ölçeği" kullanılmış, dindarlık içsel dinî yönelim ve dışsal dinî yönelim olmak üzere iki alt boyutta incelenmiştir. Katılımcıların çevreci tüketici davranışlarını ölçmek için ise, Roberts'ın "Çevre Bilinçli Tüketici Davranışı Ölçeği (ECCB)" tercih edilmiştir. Yapılan araştırma, dini içsel olarak "yaşayan" ve dinî kuralları ve öğretileri içselleştiren bireylerin, dini dünyevî birtakım isteklere ulaşmak için "kullanan" dışsal yönelimli bireylere nazaran çevreci tüketim davranışında daha fazla bulunduklarını göstermiştir. Müslümanların maneviyat düzeylerinin onların yeşil ürün satın alma isteklerini etkileyip etkilemediğini sorgulamak amacıyla, Harizan ve Abdul Rahman 2016 yılında Malezya'da 606 katılımcı ile bir araştırma yapmış ve maneviyat arttıkça yeşil ürün satın alma davranışının da arttığını bulgulamıştır. Iftikhar ve diğerlerinin (2017) Afganistan'da yaşayan 300 kişi ile yaptıkları araştırmada ise, iç yönelimli dindarların daha az dindar bireylere göre, çevre dostu ürün satın almaya daha meyilli olduğu gözlenmiştir. Aynı yıl Khan ve Kirmani'in (2017) Hindistan'daki Müslümanlar üzerinde yaptıkları araştırmalar da dindarlığın çevreye duyarlı ürün satın almada anlamlı ve olumlu etkisinin olduğunu ortaya koymuştur. Görüldüğü üzere, farklı ülkelerden Müslüman bireyler ile yapılan

araştırmalar çoğunlukla olumlu sonuçlar vermektedir. Buradan hareketle, İslam'ın çevre konusunda mensuplarına telkin ettiği hassasiyetin Müslüman bireylerin çevreci satın alma davranışında da oldukça önemli bir faktör olduğu söylenebilir. Şunu da belirtmek gerekir ki, literatürde konuyla ilgili olarak Müslüman bireyler üzerinde yapılan araştırmalar burada zikredilenlerden ibaret değildir (Islam & Chandrasekaran, 2016; Davari vd., 2017; Adi & Adawiyah, 2018; Ghazali vd., 2018). Fakat hepsine yer vermek mümkün olmadığından ötürü, ancak bir kısmından bahsedilmiştir.

Çevreye duyarlı ürün satın alma ile dindarlık ilişkisine yönelik Türkçe literatürde, yok denecek kadar az çalışma mevcuttur. Paylan ve Varinli'nin (2015) araştırması, konuyla alakalı olarak yapılan nadir araştırmalardan biridir. Paylan ve Varinli, çevreye duyarlı satın alma davranışını konu edindikleri makalede, dindarlık, çevresel değer, bireysel-kolektivist değer ve çevresel duyarlılığı bağımsız değişkenler olarak belirlemiştir. Ayrıca araştırma, Türkiye ve Türkiye dışında yaşayan yabancı tüketiciler olmak üzere iki ayrı grubun karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi ile yapılmıştır. Dindarlık ölçeği olarak ise, Allport ve Ross'un (1967) geliştirdiği ölçek kullanılmıştır. Bulgular, dindarlığın çevreye duyarlı ürün satın alma sürecinde Türkiye dışında yaşayan yabancılar üzerinde etkili bir faktör olduğunu, Türkiye'de yaşayan katılımcılar üzerinde ise etkili bir faktör teşkil etmediği saptanmıştır. Buna göre, Türkiye'deki dindarlar, dinlerinin kendilerine emrettiği çevre hassasiyetini satın alma davranışlarına yansıtamamaktadır. Paylan ve Varinli'nin çalışması dışında çevreye duyarlı ürün satın alma dindarlık ilişkini inceleyen bir diğer çalışma da Baydaş ve Berdibek'e (2020) aittir. Onlar, Bingöl ilinde farklı yaş gruplarından 414 kişiyle yaptıkları araştırmanın sonucunda, katılımcıların İslam dini hakkındaki bilgi düzeylerinin artmasıyla, çevreye duyarlı ürünleri daha fazla satın aldıkları bulgulanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMA MODELİ

Çevreye duyarlı ürün satın alma sürecinde bireyler üzerinde dindarlığın etkisinin incelendiği bu çalışmada ansal tarama ve ilişkisel tarama modeli (survey metodu) kullanılmıştır. Böylelikle sosyo-demografik özellikler, çevreye duyarlı ürün satın alma, çevreye karşı sahip olma yönelimi, çevre bilinci ve dindarlık ile arasındaki ilişki, sınırlı bir zaman dilimi ve belli bir örneklem grubu ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın konusu bağlamında geliştirilen araştırma modeli, bağımsız ve bağımlı değişkenler arasındaki muhtemel ilişkilerin de detaylıca gösterildiği şekil-1'de sunulmaktadır.

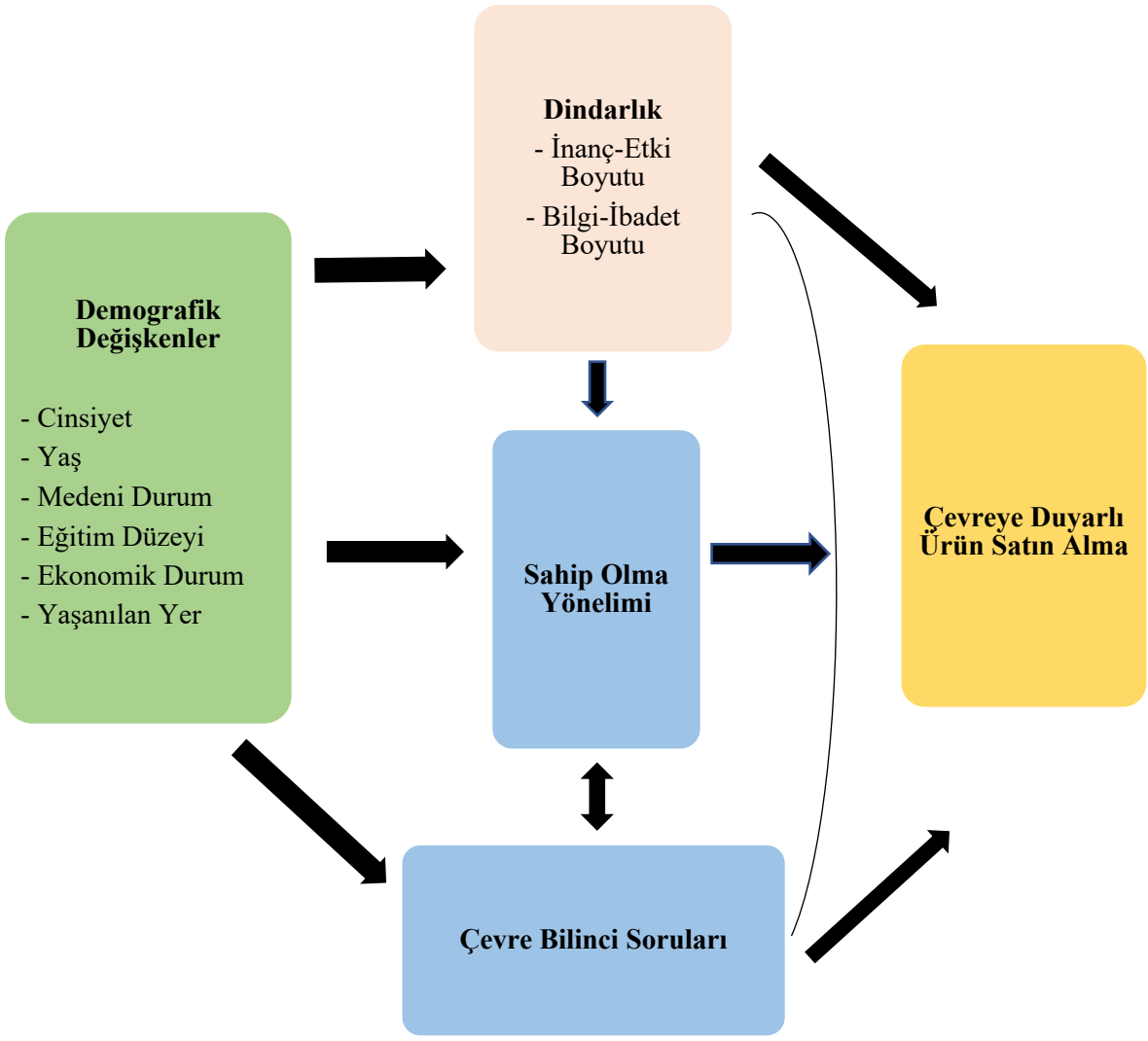

Şekil 1: Araştırma Modeli

2. ARAŞTIRMAYA KATILANLAR VE NİTELİKLERİ

Araştırmanın evreni, Türkiye'deki 18-84 yaş arasındaki bireylerdir. Araştırma grubu, kolay ve kota örnekleme yöntemiyle seçilen 618 kişiden oluşmaktadır. Örneklem seçilirken il, ilçe, köy-kasaba oranları dikkate alınmıştır. 2019 yılı TUIK verilerine göre, Türkiye'de il ve ilçede yaşayanların oranı %92,8, köy ve kasabada yaşayanların oranı ise %7,2 olarak belirlenmiştir (www.tuik.gov.tr). Araştırmanın örneklemi bu veriler dikkate alınarak oluşturulmuş, katılımcıların çoğunluğu il ve ilçede yaşayan bireylerden seçilmiştir.

Katılımcıların kişisel ve demografik özelliklerini tespit etmek için yöneltilen sorulara verilen yanıtlardan elde edilen veriler tablolar halinde sunulmuştur. Bu sayede, araştırma grubunun olgusal durumu görselleştirilmiştir.

Grafik 1: Cinsiyete Göre Dağılım

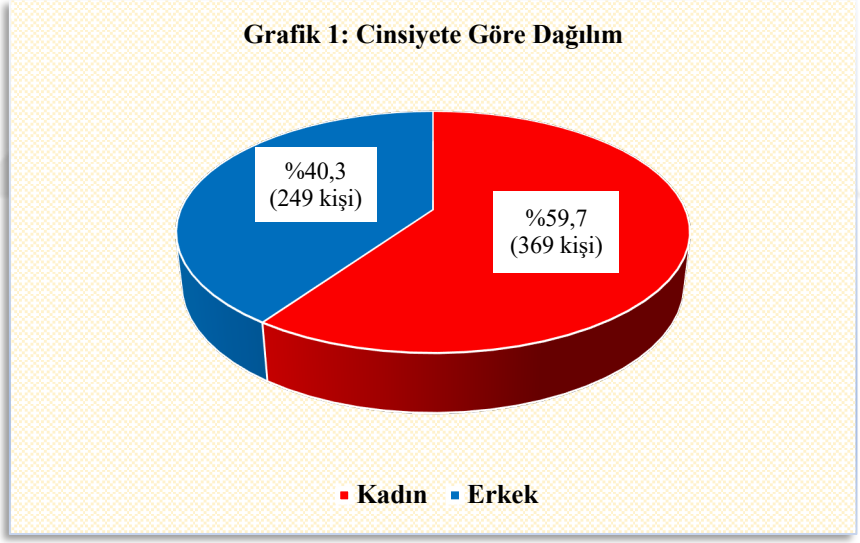

618 kişiden oluşan araştırma örnekleminin %59,7 (369 kişi) kadınlardan, %40,3'ü (249 kişi) erkeklerden oluşmaktadır.

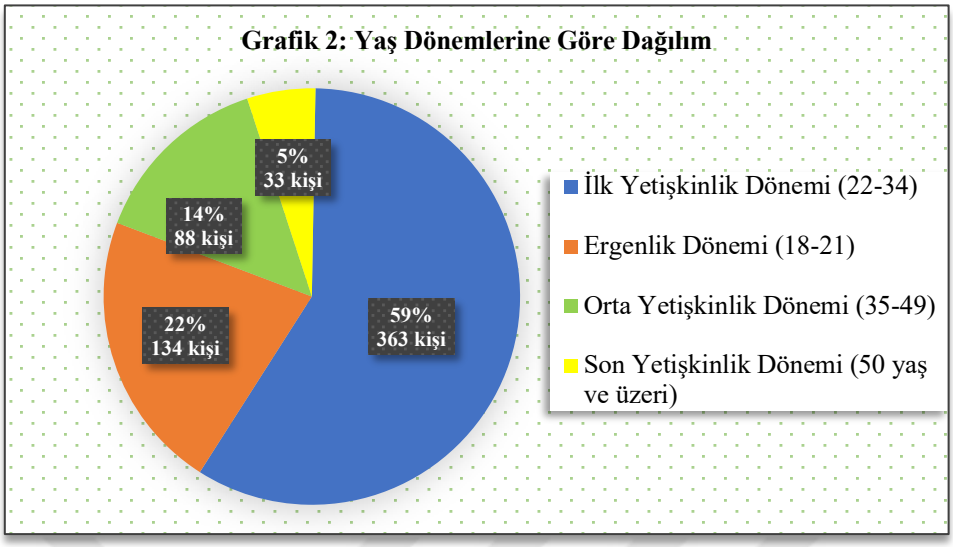

Araştırma grubu 18-84 yaş arasındaki bireylerden oluşmaktadır. Grubun yaş ortalaması M=28,37'dir. Katılımcılar gelişim dönemlerine uygun olarak kategorilere ayrılmıştır. Bununla birlikte, yaşlılık dönemindeki bireyler sayıca az olduğundan, bu gruptakiler son yetişkinlik dönemine dahil edilmiştir.

Katılımcıların %21,7'si (134 kişi) *ergenlik*; %58,7'si (363 kişi) *ilk yetişkinlik*; %14,2'si (kişi) *orta yetişkinlik*; %5,3'ü *son yetişkinlik* dönemindeki bireylerdir.

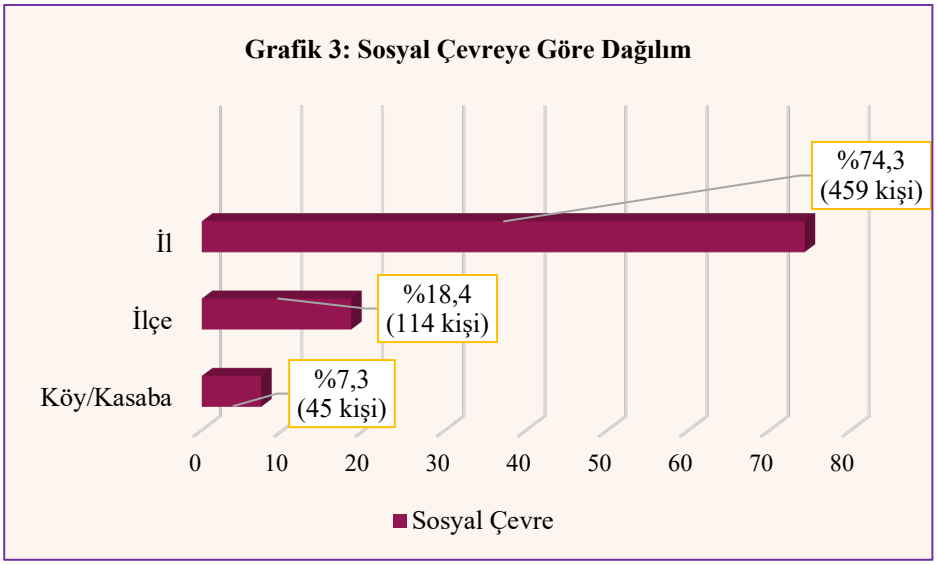

Katılımcıların %74,3'ü (459 kişi) hayatının çoğunu ilde, %18,4'ü (114 kişi) ilçede, %7,3'ü ise (45 kişi) köyde veya kasabada geçirdiğini belirmiştir.

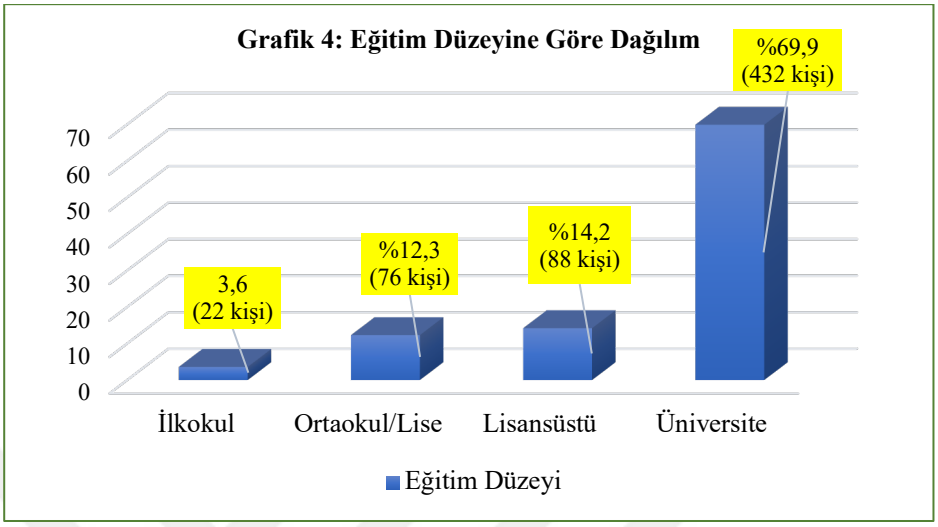

Araştırma grubunun büyük çoğunluğunu %69,9 (432 kişi) ile üniversite mezunları oluşturmaktadır. Onları sırasıyla lisansüstü eğitim mezunları (88 kişi, %14,2), ortaokul veya lise mezunları (76 kişi, %12,3) ve ilkokul mezunları (22 kişi, %3,6) takip etmektedir.

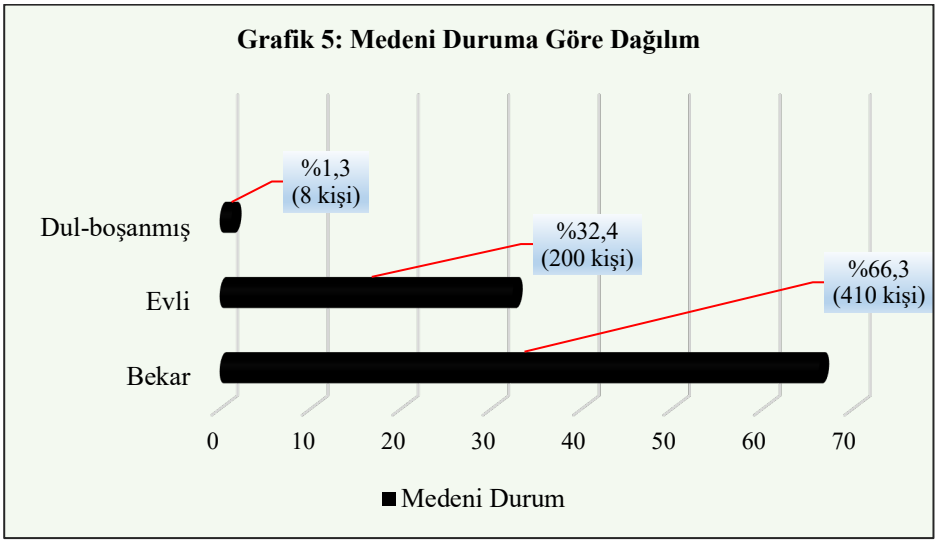

Örneklemin %32,4'ü (200 kişi) evli, %66,3'ü (410 kişi) bekar, %1,3'ünü ise (8 kişi) boşanmış, eşini kaybetmiş veya eşinden ayrı yaşayanlardan oluşmaktadır.

Tablo 1: Gelir Durumu Ortalaması				
Faktör	**Sayı (N)**	**Minimum**	**Maximum**	**Ortalama**
Gelir Durumu	618	,00	37000	3048,46
Toplam	618			

Katılımcılardan en yüksek gelire sahip olan birey, aylık yaklaşık 37000 TL gelire sahiptir. Bununla birlikte araştırmaya herhangi bir aylık geliri olmayan bireyler de katılmıştır. Ortalama gelir ise, 3048,46 TL'dir.

3. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırmada veri toplama aracı olarak, online anket tekniği kullanılmıştır. Bu sayede kısa zaman içerisinde daha geniş bir kitleye ulaşılmıştır. Anketin online olarak uygulanmasındaki bir diğer sebep ise, Covid-19 salgını sebebiyle katılımcılarla bizzat iletişime geçme imkanının olmamasıdır.

Ankette katılımcıların demografik özelliklerini tespit etmek amacıyla kişisel bilgi formu ve tutumları ölçmeye yönelik ölçekler kullanılmıştır. Anket formunda yer alan ölçekler ekte (Bkz. Ek-1) sunulmakla birlikte, ölçeklere ilişkin bilgilere aşağıda detaylıca yer verilmektedir.

3.1. Kişisel Bilgi Formu

Katılımcıların demografik özelliklerini belirlemek amacıyla araştırmacı tarafından kişisel bilgi formu geliştirilmiştir. Kişisel bilgi formunda katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim durumu, medeni durum, aylık gelir durumu ve hayatlarının çoğunu nerede geçirdiklerine yönelik bilgiler toplanmıştır. Form, toplam altı sorudan oluşmaktadır.

3.2. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Ölçeği ve Puanlaması

Katılımcıların satın alma faaliyetlerinde çevre faktörünü ne denli göz önünde bulundurduklarını ölçmek amacıyla *Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Ölçeği*

kullanılmıştır. Ölçek, Straughan ve Roberts'in (1999) "Environmental Segmentation Alternatives: A Look at Green Consumer Behavior in The New Millenium" adlı çalışmalarından derlenerek geliştirilen sorularından meydana gelmektedir. Ölçeğin iç tutarlılık değerini gösteren Cronbach Alpha katsayısı, α=0,892 olarak belirlenmiştir. Buna göre, ölçeğin araştırmada kullanmak için istatistiki açıdan uygun ve oldukça güvenilir olduğu sonucuna varılmıştır. Ölçeğe ait aritmetik ortalama ve standart sapmalara bulgular kısmında yer verilmektedir (Bkz. Tablo-2).

Ölçek, bireylerin çevreye duyarlı ürün kullanımı ile ilgili düşüncelerini ve davranışlarını belirlemede kullanılan 18 sorudan oluşmaktadır. 5'li likert tipte hazırlanan ölçekte, katılımcılara her bir soru için, "*her zaman*" (5), "*çoğu zaman*" (4), "*bazen*" (3), "*nadiren*" (2), "*hiçbir zaman*" (1) olmak üzere 1'den 5'e kadar olan bir puanlama seçeneği sunulmuştur.

3.3. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi Ölçeği ve Puanlaması

Katılımcıların çevreye karşı yönelimini ölçmek amacıyla Ayten'in (2010) geliştirdiği *Çevreye Karşı Yönelim Ölçeğinin* iki alt boyutundan biri olan *sahip olma yönelimi* kullanılmıştır. Ayten'in bireylerin çevreye karşı olan temel yaklaşımlarını yansıtacak şekilde hazırladığı ölçeğin *sahip olma yönelimi* alt boyutu, kişinin tabiatı bitmez tükenmez bir kaynak olarak görme, doğal çevreye teknolojik faydalar uğruna zarar verebilme ve onu ancak kendisine sağladığı fayda oranında değerli bulma, kendisini doğal çevrenin hâkimi görme gibi altı farklı eğilim sorusundan oluşmaktadır.

Geçerlik ve güvenirliliği Ayten tarafından test edilen ölçeğin psikometrik değerleri şu şekildedir: Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değeri (,72), Bartlett's Test of Sphericity değeri (x^2=402,60; p=000). Ölçeğin iç tutarlılık katsayısını gösteren Cronbach Alpha değeri α=,61 olarak tespit edilmiştir. Bu çalışmada yapılan güvenirlik analizinde ise, ölçeğin Alpha değeri α=,637 olarak bulunmuştur. Sonuçlar neticesinde ölçeğin geçerli, güvenilir ve istatistikî açıdan kullanımının uygun olduğu görülmektedir. Ölçeğe ait yük değerleri, aritmetik ortalama ve standart sapmalar bulgular kısmında yer almaktadır (Bkz. Tablo-3).

Ölçek, 5'li likert tipi ölçek olarak tasarlanmış ve "*tamamen katılıyorum*" (5), "*katılıyorum*" (4), "*kararsızım*" (3), "*katılmıyorum*" (2), "*hiç katılmıyorum*" (1) şeklinde puanlama yapılmıştır.

3.4. Çevre Bilinci Soruları ve Puanlaması

Anket formunda katılımcıların, çevre ve çevre sorunları konusundaki bilgi düzeylerini ölçmeye yönelik olarak "çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim." ifadesine yer verilmiştir. Ayrıca, çevre sorunlarının katılımcılar tarafından ne denli ciddiye alındığı "insanların içinde bulunduğu ekolojik kriz (küresel ısınma, ormanların kaybı vb.) denilen olay çok abartılıyor." ifadesi, çevre sorunlarından dolayı endişe duyma eğilimleri "günümüzde karşı karşıya kaldığımız çevre sorunlarından dolayı endişe duyuyorum." ifadesi ve bu sorunlar karşısında ahlaki sorumluluk alma düzeyleri ise "çevre kirliliğine ya da kaynak problemine karşı bir kişinin gayreti herhangi bir şey ifade etmediğinden ben ne yaparsam yapayım bir şey değişmez." ifadesi ile ölçülmektedir. Bu sayede bireylerin, çevreye duyarlı ürünleri bilinçli bir şekilde kullanıp kullanmadıklarına ilişkin bilgi edinmek amaçlanmıştır.

Birbirinden bağımsız olarak sorulan bu dört soru, içerik olarak benzer olduğundan "çevre bilinci" başlığı altında toplanması uygun bulunmuştur. Katılımcılara her bir soru için, "Tamamen Katılıyorum" (5), "Katılıyorum" (4), "Kararsızım" (3), "Katılmıyorum" (2), "Hiç Katılmıyorum" (1) olmak üzere 1'den 5'e kadar puanlama seçeneği sunulmuştur.

3.5. Dindarlık Ölçeği ve Puanlaması

Araştırmada katılımcıların dindarlık düzeylerinin ölçmek amacıyla Ayten'in (2012) geliştirdiği *Dindarlık Ölçeği* kullanılmıştır. Ölçek, katılımcıların dini inançlarının hayatlarında önemli kararlar vermede, giyim-kuşamları ve yeme-içmelerinde, arkadaşlık ilişkilerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığını ölçmekle birlikte, namaz kılma, oruç tutma, dua etme, Kur'an okuma gibi dini vecibelerin ne sıklıkla yerine getirildiğini sorgulamaktadır. Ayten, ölçeğin Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değerini (0,77), Bartlett's Test of Sphericity değerini (x^2=258.387; p=,000) olarak tespit etmiştir. Ölçek, *dini etki boyutu* ve *dini inanç ve ibadet boyutu* olmak üzere iki alt boyuttan oluşmaktadır. İç

tutarlılık analizi neticesinde ölçeğin Cronbach Alpha değeri, (*ölçek genel* α =0.85) ölçeğin kullanılabilir olduğunu göstermektedir. Bu araştırmada yapılan güvenirlik analizinde ise, *genel ölçek,* α=0,937; *inanç-etki boyutu,* α=0,933; *bilgi-ibadet boyutu,* α=0,822 olarak bulunmuştur. Ölçeğin her bir sorusuna ait yük değerleri, aritmetik ortalaması ve standart sapmalar, bulgular kısmında sunulmaktadır (Bkz. Tablo-4).

Ayten'in araştırmasında 4'lü likert tipi ölçek kullanılmasına rağmen bu araştırmada 5'li likert tipi ölçek kullanılmış, katılımcılardan ölçekteki ifadeleri "*her zaman*" (5), "*çoğu zaman*" (4), "*bazen*" (3), "*nadiren*" (2), "*hiçbir zaman*" (1) şeklinde puanlamaları istenmiştir.

4. VERİLERİN TOPLANMASI VE İSTATİKSEL ANALİZİ

Bireylerin çevreye karşı olan yönelimleri, çevre bilinci, çevreye duyarlı ürün satın alma ile dindarlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelendiği bu araştırma, 2020 Ekim ayında Google Drive aracılığıyla online olarak uygulanmıştır. Araştırma anketi, 18 yaş ve üzeri kişilere yönelik olarak hazırlanmıştır. Ankete, toplam 648 kişi katılmakla birlikte, 18 yaş altı 30 kişinin anketi değerlendirilmeye alınmamıştır. Bununla birlikte, ankette tüm sorulara yanıt vermek zorunlu olduğundan yapılan temizleme işleminden sonra her anket değerlendirilmeye alınmıştır. Elde edilen verilerin analizi, SPSS 22 paket programı yardımıyla yapılmıştır.

Anketi oluşturan maddelerin birkaçının sayısal değerleri, yeniden kodlama (recode) ile değiştirilmiştir. Daha sonrasında demografik soruların ve ölçeklerin frekans analizleri yapılmıştır. Anketi oluşturan çevreye karşı sahip olma yönelimi, dindarlık ve çevreye duyarlı ürün kullanımı ölçeklerinin iç tutarlılıklarını belirlemek amacıyla güvenirlik analizleri yapılmıştır. Oluşturulan hipotezleri test etmek amacıyla, farklı iki grup arasındaki ilişkilerin anlamlılığını ölçmek için Bağımsız Grup T Testi (Independent Samples Test), ikiden fazla grup arasındaki ilişkinin anlamlılığını ölçmek için ise, Tek Yönlü Varyans Analizi (One-Way Anova) kullanılmıştır. Farkların hangi gruplar arasında olduğu çoğunlukla Scheffe, nadiren de Fisher LSD testi vasıtasıyla belirlenmeye çalışılmıştır. Sürekli iki değişken arasındaki ilişkinin derecesini belirlemek için, Pearson korelasyon katsayılarından (Pearson Correlation Coefficients) yararlanılmıştır. Bağımsız

değişkenin bağımlı değişken üzerindeki yordayıcılığını tespit etmek amacıyla Regresyon analizi yapılmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

BULGULAR VE YORUMLAR

Çevreye duyarlı ürün satın almada dindarlığın etkisini konu edinen araştırmanın bu bölümünde, literatürdeki çalışmaların sonuçları göz önünde bulundurularak ileri sürülen hipotezler test edilmekte ve yapılan analizler neticesinde elde edilen bulgular belli bir düzen içerisinde sunulmaktadır.

"Bireyin çevreye duyarlı ürün satın alma sürecinde, cinsiyeti, yaşı, sosyal çevresi, eğitim durumu, ekonomik durumu, çevre bilinci, çevreye yönelik temel yaklaşımı ve dindarlık düzeyi etkili midir?" sorusuna cevap aranan bu araştırmada, söz konusu değişkenler arasındaki ilişkinin tespiti için ilgili analiz teknikleri kullanılmıştır. Öncelikle, araştırmada kullanılan ölçeklerle ilgili iç tutarlılık ve faktör analizi sonuçlarına yer verilmiş, araştırma grubunun ilgili ölçeklere verdikleri yanıtlar neticesinde ortaya çıkan genel profiline ait bulgular görselleştirilerek açıklanmıştır. Sonrasında sırasıyla, "çevreye yönelik sahip olma yönelimi, çevreye sorunlarına ilişkin bilgi, endişe ve ahlâkî sorumluluk almaya ilişkin soruları içeren çevre bilinci soruları, dindarlık ve çevreye duyarlı ürün satın alma ile demografik özellikler arasındaki ilişkilerin analizi sonucunda elde edilen bulgular" verilmektedir. En son olarak ise, "çevreye karşı sahip olma yönelimi, çevre bilinci, çevreye duyarlı ürün satın alma ve dindarlık ilişkisiyle ilgili bulgular" sunulmaktadır.

1. ÖLÇEKLERLE İLGİLİ BULGULAR

Bu başlık altında, araştırmada kullanılan ölçeklerin iç tutarlılık ve faktör analizlerinden elde edilen bulgular verilmektedir. Faktör analizi sonucunda, verilerin homojen dağılıp dağılmadığını gösteren Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değeri, faktör analizinin dayandığı korelasyonların istatistikî bakımdan anlamlılığını gösteren Bartlett's Test of Sphericity değeri ve her faktörü oluşturan maddelerin madde yük değerleri verilmektedir. Ayrıca ölçeklerin aritmetik ortalamaları ile yapılan güvenirlik analizi sonucunda elde edilen iç tutarlılık katsayılarını gösteren Cronbach Alfa değerleri tablolar halinde sunulmaktadır.

Araştırmaya katılan bireylerin çevreye duyarlı ürün satın alma ile ilgili düşünceleri ve davranışlarını ölçmek amacıyla, *Çevreye Duyarlı Ürün Kullanımı Ölçeği*

kullanılmıştır. Ölçek, Straughan ve Roberts'in (1999) "Environmental Segmentation Alternatives: A Look at Green Consumer Behavior in The New Millenium" adlı çalışmalarından derlenerek geliştirilen 18 sorudan oluşmaktadır. Ölçeğin iç tutarlılık değerini gösteren Cronbach Alpha katsayısı, α=0,892 olarak belirlenmiştir. Buna göre, ölçeğin araştırmada kullanmak için istatistikî açıdan uygun ve oldukça güvenilir olduğu sonucuna varılmıştır (Bkz. Tablo-2).

Tablo 2: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Ölçeği Aritmetik Ortalama			
(Cronbach Alfa Değeri: ,892)			
Maddeler	***N***	***M***	***SD***
Çamaşırlarım için düşük fosfatlı bir deterjan (veya sabun) kullanırım.	618	2,78	1,19374
Ailemi ve arkadaşlarımı çevreye zararlı ürünler almayacak şekilde ikna etmeye çalışırım.	618	3,40	1,15891
Daha az kirliliğe neden olduğu için satın aldığım ürün olmuştur.	618	3,45	1,08573
Aerosol (ozon tabakasına zarar veren sprey gazları) kaplarında ürün satın almam.	618	3,24	1,19603
Mümkün olduğunca, tekrar kullanılabilir malzemelerle paketlenmiş ürünleri satın alırım.	618	3,35	1,01752
Daha az miktarda çevreyi kirleten ürünleri satın almak için her zaman bilinçli bir çaba gösteririm.	618	3,55	1,05654
İki eşit ürün arasından seçim yaparken, her zaman başkalarına ve çevreye zararsız olanı satın alırım.	618	3,67	1,06154
Geri dönüşümlü kâğıttan üretilmiş tuvalet kâğıdı satın alırım.	618	2,91	1,26624
Geri dönüşümlü kâğıttan üretilmiş kâğıt mendil satın alırım.	618	2,89	1,23988
Geri dönüşümlü kâğıttan üretilmiş kâğıt havlu satın alırım.	618	2,88	1,26102
Çevreye saygılı olmayan işletmelerin ürünlerini satın almam.	618	3,44	1,11491
Daha pahalı ama enerji tasarruflu ampuller satın alırım.	618	3,81	1,06226
Sadece geri dönüştürülebilen ürünleri satın almaya çalışırım.	618	2,99	,99674
Petrol bağımlılığımızı azaltmak için, toplu taşımayı tercih ederim.	618	3,35	1,33034
Genelde toplum üzerindeki etkisine bakmaksızın en düşük fiyatlı ürünü satın alırım.	618	3,26	1,07237
Çevreye zarar veren ev ürünleri satın almam.	618	3,40	1,04274
Evimdeki ampulleri, enerji tasarruflu ampullerden seçerim.	618	4,17	,96936
Enerji tasarrufu için yüksek verimli ampuller satın alırım.	618	3,79	1,04029

Katılımcıların çevreye karşı sahip olma yönelimlerini belirlemek amacıyla Ayten'in (2010) geliştirdiği *Çevreye Karşı Yönelim Ölçeği*'nin iki alt boyutundan biri

olan, *sahip olma yönelimi* alt boyutu kullanılmıştır. Ölçeğin daha öncesinde yapılan geçerlilik ve güvenirlik analizleri neticesinde, KMO değeri (**,**72), Bartlett's Test of Sphericity değeri (x^2=402,60; p=000) olarak tespit edilmiştir. Bu çalışma için yapılan güvenirlik analizi neticesinde, iç tutarlılık katsayısını gösteren Cronbach Alfa değeri (α =,637) olarak belirlenmiştir. Bu değer, ölçeğin kullanılmasının istatistiki açıdan uygun olduğunu göstermektedir (Bkz. Tablo-3).

Tablo 3: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları				
(KMO=,72; Cronbach Alfa Değeri: ,637; x^2=402,60; p=000)				
Maddeler	***N***	***M***	***SD***	**Madde Yükü**
Tabiat bitmez tükenmez bir doğal kaynaktır.	618	2,29	1,40341	0,507
Tabiat, insana sağladığı fayda oranında değerlidir.	618	2,41	1,33530	0,685
İnsan kendi faydası için bazen tabiata zarar verebilmelidir.	618	1,94	1,05214	0,569
İnsan doğal çevrenin hâkimidir.	618	2,32	1,25208	0,611
İnsan doğal çevreye zarar verdiğini bilse de teknolojinin sunduğu imkânları kullanmalıdır.	618	2,24	,98705	0,668
Böcekler ve diğer haşaratlar gereksiz varlıklardır.	618	1,42	,71498	0,419

Katılımcıların dindarlık düzeyleri, Ayten'in (2012) geliştirdiği *Dindarlık Ölçeği* ile ölçülmüştür. Ayten tarafından yapılan faktör analizi ile ölçeğin iki alt boyutta toplandığı görülmektedir. Ölçeğin, KMO değerinin (0,77), Bartlett's Test of Sphericity değerinin (x^2=258.387; p=,000), Cronbach Alfa değerinin ise, (*ölçek genel* α =0.85) olduğu saptanmıştır. Bu araştırmada yapılan güvenirlik analizinde ise, *genel ölçek,* α=0,936; *inanç-etki boyutu,* α=0,933; *bilgi-ibadet boyutu,* α=0,822 olarak bulunmuştur. Buna göre, ölçek araştırmada kullanmak için uygun ve güvenilirdir (Bkz. Tablo-4).

Tablo 4: Dindarlık Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları				
(KMO=,77; Cronbach Alfa Değeri: ,936; x^2=258.387; p=,000)				
F1: İnanç-Etki Boyutu (Cronbach Alfa Değeri: ,933)	***N***	***M***	***SD***	**Madde Yükü**
Önemli karar anlarında dinî inancınız ne kadar etkilidir?	618	4,02	1,12776	
Ne giyeceğiniz konusunda dinî inancınız ne kadar etkilidir?	618	3,73	1,34185	
Ne yiyeceğiniz ve içeceğiniz konusunda dinî inancınız ne kadar etkilidir?	618	4,04	1,30452	
Kiminle arkadaşlık kuracağınız konusunda dini inancınız ne kadar etkilidir?	618	3,20	1,43812	
Hangi sosyal aktivitelere katılacağınız konusunda dinî inancınız ne kadar etkilidir?	618	3,51	1,37373	
F2: Bilgi-İbadet Boyutu (Cronbach Alfa Değeri: ,822)	***N***	***M***	***SD***	**Madde Yükü**
Beş vakit namaz	618	3,46	1,51900	
Ramazan orucu	618	4,46	1,12405	
Ne sıklıkla dua edersiniz?	618	4,16	1,00391	
Yüzünden ya da ezbere Kuran okuma (Türkçe, Arapça dâhil)	618	3,46	1,27422	

2. ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMA, ÇEVREYE KARŞI SAHİP OLMA YÖNELİMİ, ÇEVRE BİLİNCİ SORULARI VE DİNDARLIK GENEL PROFİL

Bu bölümde, katılımcıların araştırmada kullanılan ölçeklere verdikleri cevaplar neticesinde hem ölçeklerin genelinden hem de alt boyutlarından aldıkları ortalama puanlar verilmekte ve yorumlanmaktadır.

2.1. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma

Çevreye duyarlı ürün satın alma, üretim ve tüketim süreçlerinde çevre faktörünün göz önünde bulundurulması ve çevreye verilen zararın en aza indirilmesi amacını taşımaktadır. Çevredeki tahribatın her geçen gün büyümesi ve bundan kaynaklanan sorunların daha fazla hissedilir olması, insanları çevre konusunda endişelendirmiştir. Böylelikle insanlar, çevrenin adeta sömürülmesinin sebeplerinden olan üretim-tüketim faaliyetlerinde sorumluluk almaya başlamış ve çevreye duyarlı

ürünleri daha fazla tercih eder hale gelmişlerdir (Kalafatis vd., 1999, s. 441). Peki, katılımcılar satın alma faaliyetlerinde çevreye duyarlı ürünlere ne sıklıkla yer vermektedirler? Araştırma grubunun çevreye duyarlı ürün satın alma davranışlarındaki genel profil aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 5: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Genel Profil

Faktör	*N*	Min.	Max.	*M*	*SD*
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma (Genel)	618	1,22	4,83	3,35	,66858

Tablo-5'ten elde edilen bulgulara göre, katılımcılar, çevreye duyarlı ürün satın almada, *M*=3,35'tir. En düşük puanın 1, en yüksek puanın ise 5 olduğu bir puanlama sisteminde, araştırma grubunun ortalamanın üstünde bir puan aldıkları görülmektedir. Buna göre, bireylerin günlük hayatlarında çoğunlukla çevreye duyarlı olan ürünleri kullandıkları, satın alma sürecinde tasarruflu, sürdürülebilir, sağlığı tehdit etmeyen ve geri dönüşümlü ürünleri tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

2.2. Çevre Karşı Sahip Olma Yönelimi

Bireylerin çevreye karşı yönelimleri, onların çevre ile ilgili meselelerdeki tutum ve davranışlarını belirlemede önem teşkil etmektedir. Nitekim hem çevreci davranışların sergilenmesinde hem de onun aksi bir davranış olan çevreyi tahrip etmede bireylerin doğru veya yanlış çevre algılarının etkili olduğu artık bilinmektedir. Buradan hareketle bu araştırmada, bireylerin çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin ne düzeyde olduğu incelenmek istenmiştir. Araştırma grubunun çevreye karşı sahip olma yönelimi bakımından genel profili aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 6: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi Genel Profil					
Faktör	***N***	**Min.**	**Max.**	***M***	***SD***
Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi (Genel)	618	1,00	4,17	2,10	,68475

Tablo-6'da görüldüğü üzere, bireylerin çevreye karşı olan yönelim ölçeğinden aldıkları ortalama puan *M*=2,10'dur. 5'li likert tipi ölçek kullanıldığı düşünüldüğünde, katılımcıların ortalamanın altında bir puan aldıkları görülmektedir. Buna göre araştırma grubunun, "insanı çevrenin hâkimi olarak görme" ve "çevreye insana faydası oranında değer atfetme" ile "ihtiyaç halinde çevreye verilen zararı normal karşılama" eğilimlerinin zayıf olduğu söylenebilir.

2.3. Çevre Bilinci Soruları

Araştırma grubunun çevre bilincine yönelik sorulara verdikleri yanıtlar neticesinde sahip oldukları ortalamalar aşağıda tablo halinde sunulmaktadır.

Tablo 7: Çevre Bilinci Soruları Genel Profil					
Maddeler	***N***	**Min.**	**Max.**	***M***	***SD***
Çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim.	618	1,00	5,00	4,14	,74533
İnsanların içinde bulunduğu ekolojik kriz (küresel ısınma, ormanların kaybı vb.) denilen olay çok abartılıyor.	618	1,00	5,00	1,92	,99175
Günümüzde karşı karşıya kaldığımız çevre sorunlarından dolayı endişe duyuyorum.	618	1,00	5,00	4,39	,69458
Çevre kirliliğine ya da kaynak problemine karşı bir kişinin gayreti herhangi bir şey ifade etmediğinden ben ne yaparsam yapayım bir şey değişmez.	618	1,00	5,00	1,94	1,03818

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, katılımcıların ortalamanın üstünde bir çevre bilincine sahip olduğu görülmektedir. Araştırma grubu, çevreyle ilgili gelişmeleri takip eden (*M*=4,14), çevre sorunları karşısında oldukça endişe duyan (*M*=4,39), dünyanın içinde bulunduğu çevresel krizin abartılmadığını düşünen (*M*=1,92) ve bu

sorunlar karşısında alınan bireysel sorumluluğun etkili olacağını düşünen (*M*=1,94) bireylerden oluşmaktadır. Katılımcıların çevre sorunlarından endişe duyma ortalamalarının çevre ile ilgili bilgi düzeylerinden yüksek olması, kirlilik ve iklim değişikliği gibi problemlerin artık hissedilir ve daha görünür olduğunu göstermektedir.

2.4. Dindarlık

Din, insanlık tarihi boyunca var olmuş ve insanın duygu, düşünce ve davranışlarında açıktan veya gizil bir şekilde kendini hissettiren oldukça güçlü bir olgudur (Adam, 2018b, s. 19). Her dönemde ve hayatın her alanında şekillendirici, motive edici veya engelleyici birçok özelliği bakımından da çok boyutlu bir yapı teşkil etmektedir. Bu çok kapsamlı yapısından ötürü, insanın dini yaşama biçimi olarak ifade edilebilecek dindarlık, ölçülmesi son derece zor bir durum arz etmektedir. Diğer yandan, içeriği farklı olmakla birlikte bütün dinlerde ortak olan bazı yönler vardır. Mesela, bir dinin mensubu olabilmek için o dinin inanç esaslarını kabul ve tasdik etmek gerekmektedir. Aynı şekilde ibadetler, dinlerde önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu durum göz önünde bulundurularak çok boyutlu dindarlık ölçekleri geliştirilmiştir. Bunlardan Stark ve Glock'un dindarlığı inanç, duygu, ibadet, bilgi ve etki olmak üzere beş boyutta ele aldığı dindarlık ölçeği önemlidir (Köse & Ayten, 2016, s. 112-113-114).

Bu araştırmada, dindarlığın çok boyutlu yapısı dikkate alınmış ve dindarlık inanç-etki ve bilgi-ibadet olmak üzere iki alt boyutta incelenmiştir. İnanç-etki boyutu ile katılımcıların sosyal hayatlarında dini inançlarının ne düzeyde etkili olduğu; bilgi-ibadet boyutuyla ise, namaz kılma, oruç tutma, Kur'an okuma ve dua etme gibi ibadetleri yerine getirme düzeyleri ölçülmek istenmiştir. Peki, araştırma grubunun dindarlık açısından genel durumu nasıldır? Katılımcıların dindarlık ölçeği kapsamındaki sorulara verdikleri yanıtlar neticesinde genel profili aşağıda tablo halinde verilmektedir.

Tablo 8: Dindarlık ve Alt Boyutları Genel Profil					
Faktörler	**N**	**Min.**	**Max.**	***M***	***SD***
Dindarlık (Genel)	618	1,00	5,00	3,78	1,05007
İnanç-Etki Boyutu	618	1,00	5,00	3,70	1,17473
Bilgi-İbadet Boyutu	618	1,00	5,00	3,88	1,00679

Yukarıdaki tabloda verilen bulgularda görüldüğü üzere, katılımcıların dindarlık (genel) ölçeğinden aldıkları ortalama puan *M*=3,78'tir. 1 ile 5 arasında değişen ranj düşünüldüğünde, araştırmaya katılan bireylerin genel dindarlık düzeylerinin ortalamanın üstünde olduğu görülmektedir. Yani, katılımcıların çoğunluğunu dine ilgisi fazla bireyler oluşturmaktadır. Bununla birlikte araştırma grubu, dindarlık ölçeğinin *inanç-etki* alt boyutundan *M*=3,70, *bilgi-ibadet* boyutundan ise *M*=3,88 ortalamaya sahip olmuştur. Dindarlığın iki alt boyutu arasında çok önemli bir fark olmamakla birlikte, katılımcıların "önemli karar anlarında, yeme-içme ve giyim ile arkadaşlık seçimi ve sosyal aktivitelere katılımda" dini inancın etkisini daha az hayatlarına yansıttıkları, "namaz kılma, oruç tutma, dua etme ve Kur'an okuma" gibi dini ritüellerin yerine getirme eğilimlerinin ise daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

3. ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMA, ÇEVREYE KARŞI SAHİP OLMA YÖNELİMİ, ÇEVRE BİLİNCİ, DİNDARLIK VE DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER

Bu başlık altında, araştırmaya katılan bireylerin çevreye duyarlı ürün satın alma davranışları, çevreye karşı sahip olma yönelimleri, çevre bilinç ve dindarlık düzeylerinin cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu, sosyal çevre ve ekonomik durum gibi demografik değişkenlerle olan ilişkisine dair elde edilen bulgular verilmekte ve ileri sürülen hipotezler test edilmektedir. Araştırmanın konusuna ve modeline uygun olarak çevreye duyarlı ürün kullanımı, çevreye karşı sahip olma yönelimi, çevre bilinci ve dindarlık düzeylerinin demografik değişkenlere bağlı olarak bir farklılık gösterip

göstermediği sorusuna yanıt aranmış, hipotezlerin testi için tek yönlü varyans analizi (One-way ANOVA), bağımsız grup t-testi (independent samples t-test), Pearson korelasyon testi uygulanmıştır.

3.1. ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMA VE DEMOGRAFİK İLİŞKİLER

3.1.1. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Cinsiyet

Gerek ülkemizde gerekse Batı'da, çevreye duyarlı ürün satın alma ve cinsiyet ilişkisini konu edinen birçok araştırmada kadınların lehine sonuçlar elde edilmiştir (Roberts, 1996, s. 224; Çabuk vd., 2008, s. 96; Hussein & Cankül, 2010, s. 61; Üstündağlı & Güzeloğlu, 2015, s. 355; Kayapınar vd., 2019, s. 2064; Yaşar, 2019, s. 135). Herhangi bir ilişkinin tespit edilmediği çalışmalar ile birlikte (Ay ve Ecevit, 2005, s. 255), az da olsa erkeklerin çevreci ürünleri kadınlardan daha fazla satın aldıklarını bulgulayan çalışmalar mevcuttur (Ling-Yee, 1997, s. 50). Çevre dostu ürünlerin kadınlar tarafından daha çok satın alınmasında, özellikle evle ilgili sorumlulukların kadınlar tarafından üstlenilmesi etkili olmaktadır.

Bu araştırmada, *kadınların erkeklere oranla çevreye duyarlı ürünleri daha fazla satın aldıkları (H1)* ileri sürülmektedir. Hipotezin testi için t-testi kullanılmış, elde edilen bulgular aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 9: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Cinsiyet Arasındaki İlişki (t-test)

Sorular	Cinsiyet	*N*	*M*	*SD*	*T*	*P*
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma	Kadın	369	3,35	,65637	-,056	,918
	Erkek	249	3,35	,68761		

Tablo-9'da görüldüğü üzere, çevreye duyarlı ürün satın almada kadın (*M*=3,35) ve erkeklerin (*M*=3,35) ortalamaları birbirine oldukça yakındır. Nitekim yapılan analiz, kadın ve erkek arasındaki bu küçük farkın anlamlı olmadığını göstermektedir ($p>.05$). Buradan hareketle, sağlığa zararlı kimyasal maddeler içermeyen, geri dönüşümlü,

tasarruf sağlayan ve çevreyi kirletmeyen ürünleri satın alma bakımından kadınlar ve erkeklerin birbirine benzer tutumlar sergilediğini söylemek mümkündür. Bu bulgu, "*kadınlar, erkeklere oranla çevreye duyarlı ürünleri daha fazla satın almaktadır (H1)*" şeklindeki hipotezimizi desteklememektedir.

3.1.2. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Yaş

Çevreye karşı duyarlı ürün satın almayı konu edinen araştırmalarda yaş faktörüne ilişkin araştırma bulguları üç grupta toplanabilir: birinci grubu, yaşın artması ile çevreye duyarlı ürün kullanımında artışın tespit edildiği (Roberts, 1996, s. 224; Ay & Ecevit, 2005, s. 255; Kayapınar vd., 2019, 2064-2065); ikinci grubu, yaş ile çevreye duyarlı ürün kullanımı arasında ters bir ilişkinin tespit edildiği (Çabuk vd., 2008, s. 96; Armağan, 2014, s. 11); üçüncü grubu ise, yaş ile çevreci ürünler arasında bir ilişkinin tespit edilemediği araştırmalar (Yaşar, 2019, s. 136) oluşturmaktadır.

Bu araştırmada, *son yetişkinlik ile orta yetişkinlik dönemindeki bireylerin, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere kıyasla daha fazla çevreye duyarlı ürün satın alacağı (H2)* ileri sürülmüş ve ANOVA, Scheffe ile testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular tablo-10'da verilmiştir.

Tablo 10: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Yaş Dönemleri Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)

Sorular	Yaş Dönemleri	*N*	*M*	*SD*	*F*	*P*	Farklar
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma	a) Ergenlik Dönemi (18-21)	134	3,27	,55678	9,399	,000	c-a,b
	b) İlk Yetişkinlik Dönemi (22-34)	363	3,29	,68133			
	c) Orta Yetişkinlik Dönemi (35-49)	88	3,65	,62287			
	d) Son Yetişkinlik Dönemi (50-84)	33	3,59	,80361			

Çevreye duyarlı ürün satın almada yaş grupları arasındaki farklılıklar yukarıdaki tabloda sunulmaktadır. Çevreci ürünleri en fazla satın alan yaş grubu, 35-49 yaşlarındaki orta yetişkinlik dönemi bireyleri olmuştur (*M*=3,65). Onları sırasıyla, son yetişkinlik (*M*=3,59), ilk yetişkinlik (*M*=3,29) ve ergenlik dönemindeki bireyler (*M*=3,27) takip etmektedir. Gruplar arasındaki bu fark, yalnızca 35-49 yaşlarındaki bireyler ile 22-34 yaşlarındaki bireyler arasında ve yine 35-49 yaş grubu ile 18-21 yaşlarındaki ergenler

arasında istatistiksel açıdan anlamlılık düzeyine ulaşmıştır (*p*=,000). Buna göre, çevreci ürünleri satın almada orta yetişkinlik dönemindeki bireyler, diğer yaş gruplarına nazaran daha duyarlı görünmekte ve çevreci ürünlerin satın alımında yaşla birlikte bir artış dikkati çekmektedir. Ayrıca elde edilen bulgular, "*son yetişkinlik ile orta yetişkinlik dönemindeki bireylerin, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere kıyasla daha fazla çevreye duyarlı ürün satın alacağına (H2)*" yönelik hipotezimizi kısmen desteklemekte ve daha önce yapılan araştırma bulgularıyla paralellik arz etmektedir (Roberts, 1996, s. 224; Ay & Ecevit, 2005, s. 255; Kayapınar vd., 2019, 2064-2065).

Orta ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin ergenlerden ve ilk yetişkinlerden daha çok çevreci ürün satın almasında, bu ürünlerin diğer ürünlere nazaran daha az kimyasal madde içermesi yani sağlığa daha az zararlı olması etkili olabilir. Bununla birlikte, gelişim açısından da dönemler arasındaki farkı açıklamak mümkündür. Psikososyal gelişim kuramına göre, yetişkinlik döneminin özelliklerinden biri, bireyselliğin ötesinde kolektif bir iyi oluşun öncelenmeye başlamasıdır. Dolayısıyla bu dönemde bireyler, artık gelecek nesillere bırakabilecekleri şeyler üzerinde düşünmeye başlamaktadır (Cüceloğlu, 2016, s. 337). Çevre sorunlarının gelecek nesiller için ciddi bir tehdit oluşturduğu düşünüldüğünde, bilhassa yetişkinlik dönemindeki bireylerin çevreci ürün satın alma gibi çevreci davranışlarda bulunması daha muhtemel gözükmektedir.

3.1.3. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Medeni Durum

Çevreye duyarlı ürün kullanımı ve medeni durum ilişkisine yönelik çalışmalarda, genellikle evlilerin bekarlardan daha çok çevre dostu ürün satın aldıkları tespit edilmiştir (Çabuk vd., 2008, s. 96; Boztepe, 2012, s. 18). Bunda evlilerin gün geçtikçe olumsuz etkileri daha fazla hissedilen çevre sorunlarına karşı ailelerini korumak istemeleri etkili olabilmektedir. Aynı şekilde çevre dostu ürünlerin çevreye olan olumlu etkisinin yanı sıra, uzun süre kullanım, tasarruf, mümkün olduğunca az kimyasal madde içerme gibi özellikleri bünyesinde barındırdığından hem ekonomik açıdan hem de sağlık açısından diğer ürünlerden daha avantajlı görünmekte ve evliler tarafından daha fazla tercih edilebilmektedir. Diğer yandan, medeni durumun etkili bir faktör olmadığına ilişkin bulgular elde eden araştırmalar da mevcuttur (Yaşar, 2019, s. 136).

Literatürdeki araştırmalardan elde edilen bulgulardan hareketle, bu araştırmada *evlilerin bekârlara göre daha fazla çevreye duyarlı ürün satın alacakları (H3)* öne sürülmüş ve yapılan t-test analizinin sonuçları aşağıda tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 11: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Medeni Durum Arasındaki İlişki (t-test)

Faktör	**Medeni Durum**	***N***	***M***	***SD***	***F***	***P***
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma	a) Evli	200	3,49	,68894	1,468	,226
	b) Bekâr	418	3,28	,64839		

Tablo-11'de katılımcıların medeni durumu ile çevreye duyarlı ürün satın alma alışkanlıkları arasındaki ilişki verilmektedir. Çevreye duyarlı ürün satın alma konusunda evliler (*M*=3,49) bekârlardan (*M*=3,28) daha meyilli görünmektedir. Fakat gruplar arasındaki bu fark, anlamlı değildir (*p*>.05). Buna göre evliler ile bekârların çevreci ürün satın alma davranışları birbirine benzemektedir. Elde edilen bu bulgu, "*evlilerin bekârlara göre daha fazla çevreye duyarlı ürün satın alacakları (H3)*" şeklinde ileri sürülen araştırma hipotezini desteklememektedir. Bununla birlikte elde edilen araştırma bulgularının, daha önce yapılan araştırmaların bulgularıyla örtüştüğü görülmektedir (Yaşar, 2019, s. 136).

3.1.4. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Eğitim Düzeyi

Eğitim düzeyinin artması ile çevre sorunlarına ilişkin bilgi ve birikimin artacağı beklendiğinden, çevreci ürünlerin iyi eğitimli bireyler tarafından daha fazla kullanılacağı öngörülmektedir. Araştırmaların çoğunun bu öngörüye paralel olarak sonuç verdiği gözlemlenmektedir (Roberts, 1996, s. 224; Çabuk vd., 2008, s. 97; Yaşar, 2019, s. 137). Bununla birlikte, Kayapınar'ın (2019) yaptığı araştırmada çevreye duyarlı ürünlerin satın alınması ile eğitim düzeyi arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Ay ve Ecevit'in (2005) araştırmasında ise, eğitim düzeyi ile çevre bilinçli tüketim arasındaki ilişkisinin olumsuz olduğu saptanmıştır.

Bu çalışmada, *lisans ve lisansüstü mezunu bireylerin, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere nazaran daha fazla çevreye duyarlı ürün satın alacağı (H4)* ileri

sürülmüştür. Hipotezin testi için ANOVA, Scheffe analizine başvurulmuş, analiz sonucunda elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur.

Tablo 12: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Eğitim Düzeyi Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)

Faktör	Eğitim Düzeyi	*N*	*M*	*SD*	*F*	*P*
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma	a) İlkokul-Ortaokul ve Lise	98	3,43	,70719	1,408	,245
	c) Üniversite	432	3,32	,64884		
	d) Lisansüstü	88	3,41	,71588		

Bireylerin eğitim düzeylerine göre çevreye duyarlı ürünleri satın alma eğilimlerine ilişkin elde edilen bulgular tablo-12'de verilmektedir. Ortalamaları dikkate alındığında, ilkokul-ortaokul-lise (*M*=3,43) ve lisansüstü mezunlarının (*M*=3,41), üniversite (*M*=3,32) mezunlarına nispeten bu ürünleri daha çok satın aldıkları görülmektedir. Fakat grupların ortalamaları birbirine çok yakındır. Nitekim, yapılan analiz sonucunda gruplar arasındaki farkın anlamlı olmadığı tespit edilmiştir (*p*>.05). Buradan hareketle, eğitim düzeyinin bireylerin çevreci ürünleri kullanmasında etkin bir faktör olmadığı söylenebilir. Böylelikle, "*lisans ve lisansüstü mezunu bireylerin, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere nazaran daha fazla çevreye duyarlı ürün satın alacağına (H4)*" ilişkin hipotez doğrulanmamaktadır. Elde edilen bu bulgu, Kayapınar'ın (2019) araştırmasındaki bulgular ile örtüşmektedir.

3.1.5. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Sosyal Çevre

Çevre dostu ürünleri kullanan bireylerin genel profilini belirlemeyi amaçlayan çalışmalarda sosyal çevrenin etkili bir faktör olarak incelendiği görülmektedir. Çünkü şehir insanı ve kırsal kesim sakinleri arasındaki en temel farklardan biri, geçim kaynaklarının bizzat onu tüketenler tarafından üretilip üretilmemesidir. Şehirde yaşayanlar neredeyse bütün yiyecek ve içeceklerini satın alırken, köy ve kasabadakiler kendileri üretebilmektedir. Dolayısıyla şehir insanının satın alma faaliyetlerinde daha bilinçli olması beklenmektedir. Nitekim araştırmalar, şehir insanının çevreci ürün kullanımında daha baskın olduğunu belirtmektedir (Alnıaçık, 2010, s. 524). İki değişken

arasında anlamlı bir ilişkinin tespit edilemediği araştırmalar da mevcuttur (Husseın ve Cankül, 2010, s. 63).

Literatürdeki araştırmalardan hareketle, *ilde yaşayan bireyler, çevreyi duyarlı ürünleri köy/kasaba ve ilçe sakinlerine kıyasla daha fazla satın almaktadır (H5)* şeklindeki hipotez ileri sürülmektedir. Elde edilen bulgular, tablo-13'te sunulmaktadır.

Tablo 13: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Sosyal Çevre Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)

Faktör	Sosyal Çevre	*N*	*M*	*SD*	*F*	*P*	Farklar
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma	a) Köy/Kasaba	45	3,12	,70820	3,635	,027	a-c
	b) İlçe	114	3,31	,71981			
	c) İl	459	3,39	,67458			

Sosyal çevrenin çevreci ürünler kullanımına olan etkisi ölçmek amacıyla yapılan analize ilişkin bulgular, yukarıdaki tabloda sunulmaktadır. En düşük ortalamaya köy/kasaba sakinlerinin (*M*=3,12), en yüksek ortalamaya ise ilde yaşayan bireylerin (*M*=3,39) sahip olduğu görülmektedir. İlçede yaşayan bireylerin ortalaması ise, *M*=3,31'dir. Elde edilen bulgular, yalnızca ilde yaşayan bireyler ile köy/kasabada yaşayanların arasındaki ilişkinin anlamlı olduğuna işaret etmektedir ($p<.05$). Buradan hareketle, ilde yaşayan bireylerin köy/kasaba sakinlerine oranla, çevreci ürünleri daha fazla satın aldıkları söylenebilir. "*İlde yaşayan bireyler, çevreyi duyarlı ürünleri köy/kasaba ve ilçe sakinlerine kıyasla daha fazla satın almaktadır (H5)*" şeklindeki araştırma hipotezi ise kısmen desteklenmektedir. Ayrıca elde edilen bu bulgular, daha önce yapılan araştırmaların bulgularıyla paralellik arz etmektedir (Alnıaçık, 2010, s. 524).

3.1.6. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Ekonomik Durum

Çevreci ürünlerin diğer ürünlere nazaran üretiminin daha maliyetli olması bu ürünlerin alım gücünü de zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla ekonomik durum, bu ürünlere olan yaklaşımın davranışa dönüşebilmesinde, yani satın alınmasında en önemli etmenlerden birini teşkil etmektedir. Nitekim bu iki değişken arasındaki ilişki birçok kere incelenmiş ve genellikle iki değişken arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu ve gelirin

artmasıyla çevreye duyarlı ürünlerin daha çok satın alındığı tespit edilmiştir (Ling-Yee, 1997, s. 50; Çabuk vd., 2008, s. 96; Üstündağlı & Güzeloğlu, 2015, s.358; Yaşar, 2019, s. 139). Bu araştırmalara paralel olarak, Tayfun ve Öçlü'nün (2016) yaptığı araştırmada, çevre dostu ürünlerin tercih edilmeme sebebi olarak, bu ürünlerin diğerlerinden daha pahalı olması gösterilmiştir. Ay ve Ecevit'in (2005) araştırmasında ise gelir düzeyi ile çevre bilinçli tüketim arasındaki ilişkinin olumsuz olduğu bulgulanmıştır. Bu araştırmada da *gelir düzeyinin artmasıyla birlikte çevreye duyarlı ürünleri satın alma davranışının da artacağı (H6)* öngörülmüş, hipotezin testi amacıyla Pearson Korelasyon analizine başvurulmuştur. Elde edilen bulgular tablo halinde aşağıda sunulmuştur.

Tablo 14: Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Ekonomik Durum Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)

Faktör	Değerler	Ekonomik Durum
Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma	***r***	,115**
	p	,004
	N	618

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Tablo-14'te görüldüğü üzere, yapılan analiz sonucunda çevreci ürün satın alma ile ekonomik durum faktörü arasında olumlu, kuvvetli (r=,115) ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (p<.01). Dolayısıyla çevreci ürünlerin kullanımında ekonomik durumun etkili bir faktör olduğu ve gelir durumunun artmasıyla bu ürünlerin kullanımının da arttığı söylenebilmektedir. Bu bulgu, "*gelir düzeyinin artmasıyla birlikte çevreye duyarlı ürünleri satın alma davranışının da artacağı (H6)*" şeklinde ileri sürülen hipotezi desteklemekte ve daha önce yapılmış çalışmaların bulgularıyla da (Ling-Yee, 1997, s. 50; Çabuk vd., 2008, s. 96; Üstündağlı & Güzeloğlu, 2015, s.358; Yaşar, 2019, s. 139) paralellik arz etmektedir.

3.2. ÇEVREYE KARŞI SAHİP OLMA YÖNELİMİ VE DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER

3.2.1. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Cinsiyet

Çevreye karşı yönelim ve cinsiyet ilişkisinin incelendiği çalışmalarda kadınların, erkeklere nazaran daha olumlu ve doğa-merkezli bir çevre yaklaşımına sahip olduğu tespit edilmiştir (Özmen vd. 2005, s. 336; Alnıaçık, 2010, 521; Ünver vd., 2015, s. 284; Sönmez & Yerlikaya, 2017, s. 1243). Bu bulguların aksine sonuçların elde edildiği çalışmalar (Arcury vd., 1986, s. 37; Çetin vd., 2020, s. 18) ile cinsiyetin çevreye karşı olan yöneliminde herhangi bir etkisinin olmadığını tespit eden araştırmalar da mevcuttur (Ayten, 2010, s. 220). Bu araştırmada, *erkeklerin çevreye karşı sahip olma yönelimleri kadınlarınkinden fazla olacağı (H7)* ileri sürülmüş ve t-test analizi ile elde edilen bulgular aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Grafik-6: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Cinsiyet Arasındaki İlişki (t-test)

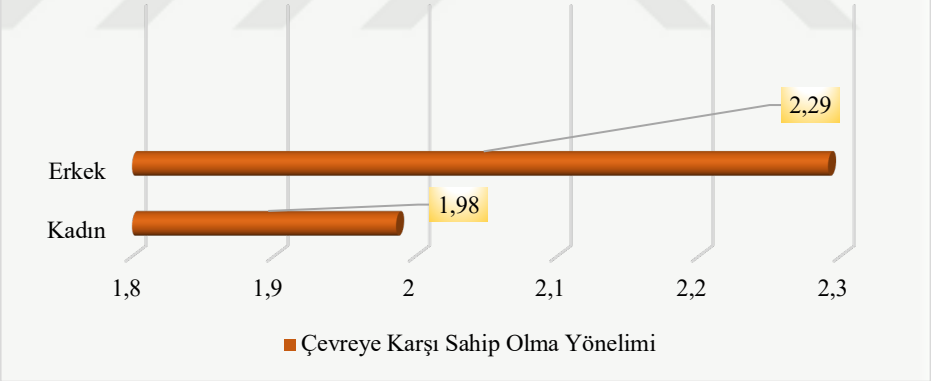

Grafik-6'da görüldüğü üzere, çevreye karşı sahip olma yöneliminde erkekler (*M*=2,29), kadınlara (*M*=1,98) nazaran daha yüksek bir ortalamaya sahiptir. Bununla birlikte, kadınlar ve erkekler arasındaki bu farkın anlamlı olmadığı tespit edilmiştir (t=-5,442; *p*>.05). Özetle, insanın hâkim olduğu ve insan faydası doğrultusunda her türlü fiilin normal karşılandığı bir çevre anlayışı açısından kadınlar ve erkekler arasında herhangi bir fark gözlemlenmemiştir. Buna göre, *"erkeklerin çevreye karşı sahip olma yönelimleri kadınlarınkinden fazladır (H7)"* şeklindeki hipotez desteklenmemektedir. Bu bulgu, Ayten (2010)'in yaptığı çalışmanın bulgularıyla örtüşmektedir.

3.2.2. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Yaş

Her yaş döneminin getirdiği problemlerin farklı olması sebebiyle bireylerin hayata bakış açısı yaşla birlikte değişmekte ve dönüşmektedir. Bu sürecin bir parçası olarak çevreye olan temel yönelim de yaştan bağımsız şekillenmemektedir. Gelişim özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, yaş aldıkça bireyselliğin ötesine geçilerek toplumsal meselelere ilgi duyulmaya başlandığı gözlemlenmektedir (Cüceloğlu, 2016, s. 337). Buradan hareketle, yaşça büyük bireylerin çevreye olan yönelimlerinin doğa-merkezli bir yapı teşkil etmesi beklenmektedir. Nitekim yapılan araştırmalar çoğunlukla bu öngörüyle örtüşmektedir (Arcury vd., 1986, s. 37; Özmen vd., 2005, s. 336; Alnıaçık, 2010, s. 523; Kanbak, 2015, s. 85). Diğer yandan Ayten'in (2010) yaptığı araştırmada, bireylerin çevre yönelimlerinin yaşla birlikte değiştiği ve emanet görme yöneliminin zamanla sahip olmaya doğru evrildiği tespit edilmiştir.

Bu araştırmada, *ergenlik ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylerin çevreye karşı sahip olma yönelimleri, orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindekilerden daha fazla olacağı (H8)* öngörülmüş ve hipotezin testi için ANOVA, Scheffe analizi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular tablo-15'te sunulmaktadır.

Tablo 15: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Yaş Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)

Faktör	Yaş Dönemleri	*N*	*M*	*SD*	*F*	*P*
Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi	Ergenlik Dönemi (18-21)	134	2,06	,61536	1,936	,122
	İlk Yetişkinlik Dönemi (22-34)	363	2,13	,69294		
	Orta Yetişkinlik Dönemi (35-49)	88	2,18	,74108		
	Son Yetişkinlik Dönemi (50-84)	33	1,87	,67607		

Yukarıda verilen tabloda görüldüğü üzere, çevreye sahip olma yöneliminde yaş grupları arasında en düşük ortalamaya son yetişkinlik dönemindeki bireyler (*M*=1,87) sahip olmuştur. Onları sırasıyla, ergenlik (*M*=2,06), ilk yetişkinlik (*M*=2,13) ve orta yetişkinlik dönemindeki bireyler (*M*=2,18) takip etmektedir. Diğer yandan, yaş dönemleri

arasında anlamlı bir farkın olmadığı (p>.05) saptanmıştır. Bu bulgu, *"ergenlik ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylerin çevreye karşı sahip olma yönelimleri, orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindekilerden daha fazladır (H8)*" şeklindeki hipotezimizi desteklememektedir. Bu bulgular çerçevesinde sahip olma yönelimi bakımından grupların benzer eğilimlere sahip oldukları söylenebilir.

3.2.3. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Medeni Durum

Evlilik kurumunun insan hayatının seyrini değiştiren önemli aşamalardan biri olduğu malumdur. Tek kişilik yaşanan bir hayatın başkasına karşı sorumlu olmayı gerektiren bir duruma evrilmesinin pek çok şeyde değişikliğe vesile olacağı, bireyin çevreye karşı olan yaklaşım ve tutumlarının daha olumlu hale geleceği düşünülmektedir. Yapılan araştırmalar da çoğunlukla bu öngörü doğrultusunda sonuç vermektedir (Ayten, 2010, s. 221; Çalışkan vd., 2019, s. 522). Buradan hareketle, çalışmada, *evlilerin bekârlara nazaran çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin daha zayıf olacağı (H9)* ileri sürülmekte ve hipotezin testi için t-test uygulanmıştır. Elde edilen bulgulara aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 16: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Medeni Durum Arasındaki İlişki (t-test)

Faktör	**Medeni Durum**	***N***	***M***	***SD***	***F***	***P***
Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi	a) Evli	200	2,24	,71792	1,276	,259
	b) Bekâr	418	2,04	,65931		

Tablo-16'da sunulan bulgulara göre, çevreye karşı sahip olma yönelimde evli olan bireyler (M=2,24), bekârlara (M=2,04) göre daha yüksek ortalamaya sahiptir. Buna göre, her iki grubun çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin, 5'li likert tipi ölçek kullanıldığı düşünüldüğünde ortalamanın altında, yani zayıf olduğu görülmektedir. Diğer yandan, gruplar arasındaki farklılık anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır (p>.05). Buradan hareketle, evliler ile bekârların çevreye karşı sahip olma yönelimi bakımından benzer tutumlara sahip oldukları söylenebilir. Bu bulgu, "*evlilerin bekârlara nazaran çevreye*

karşı sahip olma yönelimlerinin daha zayıf olacağı (H9)" şeklindeki hipotezimizi desteklememektedir.

3.2.4. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Eğitim Düzeyi

Çevreye karşı geliştirilen yaklaşımların belirlenmesinde öğrenme temel etmenlerden birini teşkil etmektedir. Çevrenin ne olduğu, insanın çevreyle olan ilişkisi gibi birçok konuya ilişkin bilgi ve birikim ise eğitim kanalıyla aktarılmaktadır. Bu sebeple, eğitimli bireylerin çevreye ilişkin tutumlarının daha olumlu olması beklenmektedir. Nitekim araştırmalar, çevreye karşı geliştirilen olumlu tutumla eğitim düzeyi arasında birbirine paralel gelişen bir ilişki tespit etmiştir (Straughan ve Roberts, 1999, s. 559; Özmen vd., 2005, s. 339; Alnıaçık, 2010, s. 522-523; Günden & Miran, 2008, s. 47). Bununla birlikte, Çetin ve diğerlerinin (2020) üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı araştırmada, öğrencilerin ebeveynlerinin eğitim düzeyi yükseldikçe, öğrencilerin çevreye karşı insanın üstünlüğü fikrine daha fazla inandıkları bulgulanmıştır. Yine aynı araştırmada, annesinin eğitim düzeyi düşük olan öğrencilerin, teknolojinin üstünlüğü düşüncesine daha meyilli oldukları gözlenmiştir.

Bu araştırmada, *lisans ve lisansüstü mezunu bireylerin ilköğretim-ortaokul* ve *lise mezunu bireylere nazaran çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin daha az olacağı (H10)* öngörülmektedir. Hipotezin testine ilişkin yapılan ANOVA, Scheffe analizinin sonuçları aşağıda tablo halinde sunulmaktadır.

Tablo 17: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Eğitim Düzeyi Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)

Faktör	Eğitim Düzeyi	*N*	*M*	*SD*	*F*	*P*	Farklar
Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi	a) İlkokul-Ortaokul ve Lise	98	2,55	,69928	27,036	,000	a-c,d
	b) Üniversite	432	2,03	,64500			
	c) Lisansüstü	88	1,97	,67107			

Eğitim düzeyinin çevreye karşı sahip olma yönelimi üzerindeki etkisini incelemek amacıyla yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular tablo-17'de

verilmektedir. Bulgular, ilkokul-ortaokul ve lise mezunlarının (*M*=2,55), üniversite (*M*=2,03) ve lisansüstü mezunlarına (*M*=1,97) oranla çevreye karşı geliştirdikleri temel yönelimin sahip olma odaklı olduğuna işaret etmektedir. Yapılan analiz, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireyler ile üniversite-lisansüstü mezunu bireyler arasında, birinci grup lehine anlamlı bir farklılığın olduğunu göstermektedir (*p*=,000). Bununla birlikte, üniversite mezunları ile lisansüstü mezunu bireyler arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Bu bulgulardan hareketle, eğitim düzeyinin çevreye karşı sahip olma yönelimini belirlemede etkili bir faktör olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim örneklemin eğitim düzeyi arttıkça, çevreye karşı sahip olma yöneliminin de olumsuz yönde değiştiği, diğer bir deyişle azaldığı gözlenmektedir. Elde edilen bu bulgular ile, "*lisans ve lisansüstü mezunu bireylerin ilköğretim-ortaokul* ve *lise mezunu bireylere nazaran çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin daha az olacağına (H10)*" yönelik hipotezin büyük oranda desteklendiği tespit edilmiştir. Ayrıca bu bulgular, daha önce yapılmış araştırma bulgularıyla paralellik arz etmektedir (Straughan ve Roberts, 1999, s. 559; Özmen vd., 2005, s. 339; Alnıaçık, 2010, s. 522-523; Günden & Miran, 2008, s. 47).

3.2.5. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Sosyal Çevre

Çevreyle olumlu bir ilişkinin geliştirilmesi onunla kurulan derin bağ ile mümkün olmaktadır. Şehirde ise doğadan uzakta yapay bir ortam söz konusudur. Dolayısıyla şehir insanının doğaya özlem duyduğu bu sebeple de çevrecilik faaliyetlerinde daha aktif olduğu ve desteklendiği âşikârdır. Bu ikilemin çevreye karşı yönelim ile sosyal çevre ilişkisine yönelik çalışmalardan elde edilen bulgulara yansıdığı görülmektedir. Bazı çalışmalar bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını (Alnıaçık, 2010, s. 521, Kanbak, 2015, s. 86) tespit ederken, bazıları ise büyük şehirde yaşayanların köyde yaşayanlardan daha fazla doğa-merkezli bir dünya görüşüne sahip olduğunu bulgulamıştır (Özmen vd., 2005, s. 336-337; Tuna, 2006, s. 144; Arcury vd., 1986, s. 37). Çetin ve diğerlerinin (2020) yaptığı çalışmada ise, ailesi il merkezinde yaşayan bireylerin insanın üstünlüğü fikrini daha fazla benimsedikleri gözlemlenmiştir. Aynı şekilde Arcury (1990) tarafından yapılan araştırmada, büyük şehirde yaşayan bireylerin insanların doğaya üstün olduğunu düşündükleri tespit edilmiştir.

Bu araştırmada, *hayatının çoğunu ilçe, köy-kasabada geçiren bireyler şehirde geçiren bireylere nazaran daha olumlu bir çevre yönelimine sahip olacağı (H11)* öngörülmüş, hipotezi test etmek amacıyla ANOVA, Scheffe analizi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular aşağıda tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 18: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Sosyal Çevre Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)

Faktör	**Sosyal Çevre**	***N***	***M***	***SD***	***F***	***P***
Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi	Köy/Kasaba	45	2,14	,70820	,230	,794
	İlçe	114	2,13	,72013		
	İl	459	2,09	,67458		

Tablo-18'de görüldüğü üzere, çevreye sahip karşı sahip olma yönelimi en fazla köy/kasabada yaşayan bireylerde (*M*=2,14) görülmektedir. Onları ilçede yaşayanlar (*M*=2,13) takip etmektedir. İlde yaşayan (*M*=2,09) bireylerin ise, çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin diğer iki gruba nazaran daha az olduğu saptanmıştır. Ancak gruplar arasındaki bu farkın anlamlı olmadığı tespit edilmiştir ($p>.05$). Buna göre, çevreye karşı sahip olma yönelimi üzerinde sosyal çevrenin olumlu veya olumsuz herhangi bir etkisinin olmadığı bulunmuştur. Böylelikle, "*hayatının çoğunu ilçe, köy ve kasabada geçiren bireyler şehirde geçiren bireylere nazaran daha olumlu bir çevre yönelimine sahiptir (H11)*" şeklindeki araştırma hipotezimiz desteklenmemektedir. Ayrıca bu bulgular, daha önce yapılan çalışmaların bulgularıyla (Alnıaçık, 2010, s. 521, Kanbak, 2015, s. 86) örtüşmektedir.

3.2.6. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Ekonomik Durum

Alanyazındaki çevreye karşı yönelim ile ekonomik durum ilişkisine yönelik yapılmış araştırma bulguları farklılık göstermektedir. Alnıaçık'ın (2010) yaptığı çalışmada ise, katılımcıların ailelerinin gelir düzeyi yükseldikçe çevre karşı yönelimleri insan-merkezli yapıdan doğa-merkezli bir yapıya evrildiği tespit edilmiştir. Çetin ve diğerlerinin (2020) yaptığı araştırmada ise, gelir düzeyi çok yüksek veya çok düşük olan bireylerin, insanların doğaya karşı üstünlüğü fikrine daha fazla inandıkları saptanmıştır.

Bu araştırmada, *bireylerin ekonomik düzeyi arttıkça çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin de artacağı (H12)* öngörülmüş, hipotezin testi için Pearson Korelasyon analizi uygulanmıştır.

Tablo 19: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Ekonomik Durum Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)		
Faktör	**Değerler**	**Ekonomik Durum**
Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi	***r***	,026
	p	,521
	N	618

Tablo-19'da görüldüğü üzere, çevreye karşı sahip olma yöneliminin ekonomik duruma bağlı olarak değişip değişmediğini incelemek amacıyla yapılan analizden elde edilen bulgular sunulmaktadır. Yapılan analiz sonucunda, ekonomik durum ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında olumlu veya olumsuz anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir ($p>.05$). Yani, ekonomik durumun çevreye karşı sahip olma yönelimine herhangi bir etkisi yoktur. Bu bağlamda, "*bireylerin ekonomik düzeyi arttıkça çevreye karşı sahip olma yönelimleri de artacaktır (H12)*" şeklindeki hipotezimiz desteklenmemektedir.

3.3. ÇEVRE BİLİNCİ SORULARI VE DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER

3.3.1. Çevre Bilinci Soruları ve Cinsiyet

Kadınların ve erkeklerin gerek sosyal rollerinin gerek de duygusal yapılarının farklı olması gibi birçok sebepten kaynaklı olarak, olaylara yaklaşımlarda değişiklikler gözlemlenmektedir. Günümüzdeki çevre sorunlara karşı yaklaşımda da kadınlar ve erkekler arasındaki bu farklılık hissedilmektedir. Nitekim yapılan araştırmaların çoğu, kadınların erkeklere nazaran çevre bilinçlerinin daha yüksek olduğunu göstermektedir (Liere & Dunlap, 1981a, s. 666; Şama, 2003, s. 104; Özmen vd., 2005, s. 336; Özden, 2008, s. 45-46; Yeniçeri, 2009, s. 322-323; Karahan, 2017, s. 269; Ankaya vd., 2017, s. 422). Arcury'nin (1990) yaptığı araştırmada ise, erkeklerin çevreyle ilgili bilgi düzeylerinin kadınlardan daha fazla olduğu bulgulanmıştır. Bunda kadınların duygusal yönlerinin erkeklerden daha kuvvetli olmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Diğer

yandan, Genç ve Genç'in (2013) yaptığı çalışmada, kadınlar ve erkeklerin çevre sorunlarına karşı tutumlarında herhangi bir farklılık tespit edilememiştir.

Bu araştırmada mevcut literatürden hareketle, *kadınlar çevre ile ilgili meseleleri erkeklerden daha fazla takip etmektedir ($H13_a$), kadınlar çevre sorunlarını erkeklerden daha fazla ciddiye almaktadır ($H13_b$), kadınlar erkeklere kıyasla çevre sorunlarından dolayı daha fazla endişe duymaktadır ($H13_c$)* ve *kadınlar çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına, erkeklerden daha fazla inanmaktadır ($H13_d$)* şeklinde ileri sürülen hipotezlerin testi için t-test analizi yapılmış, elde edilen bulgulara tablo-20'de yer verilmiştir.

Tablo 20: Çevre Bilinci ve Cinsiyet Arasındaki İlişki (t-test)

Sorular	**Cinsiyet**	***N***	***M***	***SD***	***T***	***P***
Çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim.	Kadın	369	4,13	,67006	-,214	,003
	Erkek	249	4,14	,84601		
İnsanların içinde bulunduğu ekolojik kriz (küresel ısınma, ormanların kaybı vb.) denilen olay çok abartılıyor.	Kadın	369	1,79	,87719	-3,994	,001
	Erkek	249	2,12	1,11512		
Günümüzde karşı karşıya kaldığımız çevre sorunlarından dolayı endişe duyuyorum.	Kadın	369	4,45	,62448	2,647	,032
	Erkek	249	4,30	,77979		
Çevre kirliliğine ya da kaynak problemine karşı bir kişinin gayreti herhangi bir şey ifade etmediğinden ben ne yaparsam yapayım bir şey değişmez.	Kadın	369	1,78	,90517	-4,583	,000
	Erkek	249	2,17	1,17359		

Çevre bilincinin kadın ve erkekler arasında ne oranda bir farklılaşma gösterdiğinin tespitine yönelik yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular, yukarıdaki tabloda verilmiştir. Çevre bilincini ölçmeye yönelik tüm sorularda kadınlar ve erkekler arasında anlamlı bir fark olduğu saptanmıştır (p<.05). Çevre sorunlarından dolayı endişe duyma sorusu dışında diğer tüm sorularda erkekler, kadınlardan daha yüksek ortalamaya sahip olmuştur. Elde edilen bulgular, erkeklerin çevre ile ilgili gelişmeleri daha çok takip

etmesine rağmen (*M*=4,14), çevre sorunlarının abartıldığını düşündüğünü (*M*=2,12) ve bu sorunlar karşısında gösterilecek bireysel çabaların yetersiz kalacağına inandığını (*M*=2,17) göstermektedir. Yine de erkeklerin bu sorulara verdikleri yanıtlar neticesinde aldıkları puanlara bakıldığında, ortalamanın üstünde oldukları görülmektedir. Buradan hareketle, kadınların erkeklere nazaran çevre sorunları karşısında daha bilinçli olduğunu söylemek mümkündür. Böylelikle, "*kadınların, çevre ile ilgili meseleleri erkeklerden daha fazla takip ettiğini ($H13_a$)"* öngören hipotez aksi yönde desteklenmektedir. *"Kadınlar, çevre sorunlarını erkeklerden daha fazla ciddiye almaktadır ($H13_b$)", "kadınlar, erkeklere kıyasla çevre sorunlarından dolayı daha fazla endişe duymaktadır ($H13_c$)"* ve "*kadınlar, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına, erkeklerden daha fazla inanmaktadır ($H13_d$)"* şeklinde ileri sürülen hipotezlerin ise bütünüyle desteklendiği tespit edilmiştir. Ayrıca elde edilen bu bulgular, daha önce yapılmış çalışmaların bulgularıyla örtüşmektedir (Liere & Dunlap, 1981a, s. 666; Arcury, 1990, s. 302; Şama, 2003, s. 104; Özmen vd., 2005, s. 336; Özden, 2008, s. 45-46; Yeniçeri, 2009, s. 322-323; Karahan, 2017, s. 269; Ankaya vd., 2017, s. 422).

3.3.2. Çevre Bilinci Soruları ve Yaş

Çevre sorunlarının her geçen gün arttığı ve daha hissedilir olduğu bir gerçektir. Bu durum insanların çoğu tarafından tedirgin edici bir durum olarak nitelendirilmektedir. Yine de çevre sorunlarına verilen tepkiler ve geliştirilen tutumlar herkeste aynı olmamaktadır. Bunda etkili olan önemli faktörlerden biri de yaştır. Çünkü yaşa bağlı olarak kaygılar, öncelikler ve beklentiler değişmektedir. Ergenlik dönemindeki bireyler için gelecek kaygısı, önemli bir problem olarak belirirken ve birey daha çok kendisi odaklı bir dünya algısına sahipken, son yetişkinlik ve yaşlılık dönemindeki bireyler için durum tam tersidir (Cüceloğlu, 2016, s. 359-366). Kuşaklar arasındaki bu ve benzeri farklılıklar çevre bilinçliliği noktasında da görülmektedir. Nitekim yapılan çalışmalarda çevre bilincinde yaşın etkili bir faktör olduğu görülmektedir. Fakat bilinçlilik düzeyinin hangi yaş grubunda daha fazla olduğu veya yaşa bağlı olarak azalıp azalmadığı noktasında mutlak bir sonuç elde edilememiştir. Bununla birlikte, yaşça büyük bireylerin daha bilinçli olduğu doğrultusunda bulgular elde edilen araştırmalarda (Karahan, 2017, s. 370; Değirmenci, 2020, s. 9-10), çevre sorunlarına bağlı olarak yaşanan değişimlerin

yetişkinler ve yaşlılar tarafından daha iyi algılandığı, gözlemlendiği ve bu sebeple daha duyarlı oldukları ileri sürülürken; gençlerin lehine neticelerin elde edildiği araştırmalar ise (Straughan ve Roberts, 1999, s. 559), gençlerin yaşça büyük bireylere nazaran çevreyle alakalı bilgi düzeylerinin daha yüksek olabileceği ve bundan kaynaklı olarak gelecek kaygısı duyabilecekleri için daha bilinçli olabileceklerini belirtmektedir.

Bu araştırmada, *orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere nazaran çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip edeceği ($H14_a$), orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye alacağı ($H14_b$), orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere kıyasla çevre sorunlarından dolayı daha fazla endişe duyacağı ($H14_c$)* ve *orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere nazaran daha fazla inandığı ($H14_d$)* öngörülmektedir. Hipotezin testi için ANOVA, Scheffe testi uygulanmıştır. Yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular aşağıda tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 21: Çevre Bilinci Soruları ve Yaş Dönemleri Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)						
Sorular	**Yaş Dönemleri**	***N***	***M***	***SD***	***F***	***P***
Çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim.	Ergenlik Dönemi (18-21)	134	4,02	,65969	2,153	,092
	İlk Yetişkinlik Dönemi (22-34)	363	4,14	,74670		
	Orta Yetişkinlik Dönemi (35-49)	88	4,25	,76188		
	Son Yetişkinlik Dönemi (50-84)	33	4,3	,95147		
İnsanların içinde bulunduğu ekolojik kriz (küresel ısınma, ormanların kaybı vb.) denilen olay çok abartılıyor.	Ergenlik Dönemi (18-21)	134	1,87	1,01435	,231	,875
	İlk Yetişkinlik Dönemi (22-34)	363	1,94	,99014		
	Orta Yetişkinlik Dönemi (35-49)	88	1,92	,94955		
	Son Yetişkinlik Dönemi 50-84	33	2,0	1,06066		
Günümüzde karşı karşıya kaldığımız çevre sorunlarından dolayı endişe duyuyorum.	Ergenlik Dönemi (18-21)	134	4,49	,61002	1,550	,200
	İlk Yetişkinlik Dönemi (22-34)	363	4,37	,69089		
	Orta Yetişkinlik Dönemi (35-49)	88	4,39	,68715		
	Son Yetişkinlik Dönemi (50-84)	33	4,24	1,00095		
Çevre kirliliğine ya da kaynak problemine karşı bir kişinin gayreti herhangi bir şey ifade etmediğinden ben ne yaparsam yapayım bir şey değişmez.	Ergenlik Dönemi (18-21)	134	1,82	1,03945	1,344	,259
	İlk Yetişkinlik Dönemi (22-34)	363	1,94	1,01494		
	Orta Yetişkinlik Dönemi (35-49)	88	2,10	1,06177		
	Son Yetişkinlik Dönemi (50-84)	33	2,0	1,19896		

Tablo-21'de görüldüğü üzere, ergenlik dönemindeki bireyler her ne kadar çevreyle ilgili gelişmeleri diğer yaş gruplarına nazaran daha az takip etse de (*M*=4,02) çevre sorunlarının abartıldığını düşünme (*M*=1,87) ve bu sorunlar karşısındaki bireysel çabaların yetersiz kalacağına inanma (*M*=1,82) noktasında diğer yaş gruplarından daha az, çevre sorunlarından endişe duymada ise (*M*=4,49), daha yüksek ortalamaya sahip oldukları, dolayısıyla çevre konusunda bilinçli oldukları tespit edilmiştir. Diğer taraftan, son yetişkinlik dönemindeki bireylerin çevreyle ilgili gelişmeleri en fazla takip eden grup (*M*=4,3) olmasına rağmen, çevre sorunları karşısında endişe duyma (*M*=4,24) ortalamaları diğerlerine göre daha az, bu sorunların abartıldığını düşünme eğilimleri (*M*=2,0) ise diğer yaş gruplarına oranla daha fazladır. Çevre sorunlarına karşı gösterilen bireysel çabalarla bir şey değişmeyeceğini en fazla düşünen grup ise, orta yetişkinlik dönemindeki bireylerdir (*M*=2,1). Bununla birlikte, yaş grupları arasında bulunan farklılık istatistiki bakımdan anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır (*p*>.05). Dolayısıyla, "*orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, ergenler ve ilk yetişkinlik*

dönemindeki bireylere nazaran çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip edeceğine ($H14_a$)", "orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye alacağına ($H14_b$)", "orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere kıyasla çevre sorunlarından dolayı daha fazla endişe duyacağına ($H14_c$)" ve *"orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere nazaran daha fazla inandığına ($H14_d$)"* yönelik hipotezler desteklenmemektedir. Bütün bu bulgular, daha önce yapılan araştırmaların bulgularıyla örtüşmektedir (Arcury, 1990, s. 302).

3.3.3. Çevre Bilinci Soruları ve Medeni Durum

Çevre bilincine yönelik yapılan pek çok araştırmada bireylerin medeni hallerinin çevre bilinçlilik düzeylerini etkilediği ve evlilerin bekârlara nazaran daha bilinçli oldukları tespit edilmiştir (Yıldız vd., 2011, s. 338). Bunda evliliğin özgeci olmayı gerektiren bir kurum olması, etkili olabilmektedir. Bu araştırmada da daha önceki çalışmaların bulguları dikkate alınarak, *evlilerin bekârlara nazaran çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip ettiği ($H15_a$), evlilerin bekârlara kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye aldığı ($H15_b$), evlilerin bekârlara kıyasla çevre sorunlarından dolayı daha fazla endişe duyduğu ($H15_c$)* ve *evlilerin çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına, bekârlara nazaran daha fazla inandığı ($H15_d$)* öngörülmüş ve hipotezlerin testi için t-test uygulanmıştır. Analiz sonucunda elde edilen bulgular aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 22: Çevre Bilinci Soruları ve Medeni Durum Arasındaki İlişki (t-test)						
Sorular	**Medeni Durum**	***N***	***M***	**SD**	**F**	***P***
Çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim.	a) Evli	200	4,24	,75182	2,755	,097
	b) Bekâr	418	4,09	,73840		
İnsanların içinde bulunduğu ekolojik kriz (küresel ısınma, ormanların kaybı vb.) denilen olay çok abartılıyor.	a) Evli	200	2,02	,99969	,312	,577
	b) Bekâr	418	1,88	,98582		
Günümüzde karşı karşıya kaldığımız çevre sorunlarından dolayı endişe duyuyorum.	a) Evli	200	4,32	,77614	3,234	,073
	b) Bekâr	418	4,42	,65030		
Çevre kirliliğine ya da kaynak problemine karşı bir kişinin gayreti herhangi bir şey ifade etmediğinden ben ne yaparsam yapayım bir şey değişmez.	a) Evli	200	2,1	1,08158	,002	,963
	b) Bekâr	418	1,86	1,00895		

Medeni durumun çevre bilincine etkisinin incelendiği analiz sonucunda, çevre sorunlarından dolayı endişe duyma sorusu hariç, çevre bilincine yönelik sorulan diğer üç soruda evliler bekârlardan daha yüksek puan almıştır. Buna göre, evliler çevreyle ilgili gelişmeleri daha fazla takip etmekle birlikte (*M*=4,24), çevre sorunlarının abartıldığını düşünme (*M*=2,02) ve bu sorunlar karşısında gösterilen bireysel çabanın etkili olmayacağına inanma (*M*=2,1) eğilimi göstermektedirler. Buna mukabil bekârlar, çevre sorunları karşından dolayı evlilerden daha fazla endişe duymaktadırlar (*M*=4,42). Gruplar arasındaki farklılık, hiçbir soru için anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır (*p*>.05). Elde edilen bu bulgular, "*evlilerin çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına, bekârlara nazaran daha fazla inandığı (H15$_d$)", "evlilerin bekârlara nazaran çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip ettiği (H15$_a$)", "evlilerin bekârlara kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye aldığı (H15$_b$)"* ve *"evlilerin bekârlara kıyasla çevre sorunlarından dolayı daha fazla endişe duyduğu (H15$_c$)"* şeklindeki hipotezleri desteklenmemektedir.

3.3.4. Çevre Bilinci Soruları ve Eğitim Düzeyi

Çevre bilincinde, çevre ve çevre sorunları hakkındaki bilgi düzeyi önem teşkil etmektedir. Çünkü bireyler bu sayede durumun vahametini daha iyi kavrayabilmekte ve bu sorunlara karşı önlem almaktadır. Buradan hareketle, eğitim düzeyi yüksek bireylerin çevreye karşı bilinçli olmaları beklenmektedir. Nitekim yapılan araştırmaların çoğu bu öngörüye paralel sonuçlar vermektedir (Liere & Dunlap, 1981a, s. 666; Özden, 2008, s. 49; Yeniçeri, 2009, s. 322-323). Diğer yandan eğitim düzeyinin tek başına yeterli olmadığı, bireylerin eğitim aldıkları bölüm veya çevreyle ilgili ders alıp almama gibi faktörlerin de etkili olduğu tespit edilmiştir. Uyanık (2016)'da yaptığı çalışmada, çevreyle ilgili dersler alan öğretmenlerin çevre bilincinin daha yüksek olduğu bulgulanmıştır.

Bu araştırmada, *üniversite ve lisansüstü mezunu bireylerin, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere nazaran çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip edeceği ($H16_a$), üniversite ve lisansüstü mezunu bireylerin, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye alacağı ($H16_b$), üniversite ve lisansüstü mezunu bireylerin, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere kıyasla çevre sorunları karşısında daha fazla endişe duyacağı ($H16_c$), üniversite ve lisansüstü mezunu bireylerin, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere nazaran daha fazla inandığı ($H16_d$)* öngörülmüştür. Hipotezin testi için ANOVA, Scheffe analizi uygulanmış elde edilen bulgular aşağıdaki tablodan sunulmuştur.

Tablo 23: Çevre Bilinci Soruları ve Eğitim Düzeyi Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)							
Sorular	**Eğitim Düzeyi**	***N***	***M***	***SD***	***F***	***P***	**Farklar**
Çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim.	a) İlkokul-Ortaokul ve Lise	98	3,98	,91375	2,456	,087	…
	b) Üniversite	432	4,16	,67664			
	c) Lisansüstü	88	4,19	,84225			
İnsanların içinde bulunduğu ekolojik kriz (küresel ısınma, ormanların kaybı vb.) denilen olay çok abartılıyor.	a) İlkokul-Ortaokul ve Lise	98	2,24	1,21893	6,229	,002	a-b,c
	b) Üniversite	432	1,88	,93026			
	c) Lisansüstü	88	1,8	,94514			
Günümüzde karşı karşıya kaldığımız çevre sorunlarından dolayı endişe duyuyorum.	a) İlkokul-Ortaokul ve Lise	98	4,4	,72987	,624	,536	…
	b) Üniversite	432	4,4	,68510			
	c) Lisansüstü	88	4,31	,70377			
Çevre kirliliğine ya da kaynak problemine karşı bir kişinin gayreti herhangi bir şey ifade etmediğinden ben ne yaparsam yapayım bir şey değişmez.	a) İlkokul-Ortaokul ve Lise	98	2,46	1,28596	16,032	,000	a-b,c
	b) Üniversite	432	1,86	,97731			
	c) Lisansüstü	88	1,76	,83038			

Tablo-23'te verilen bulgulara göre, çevre sorunları karşısında endişe duyma haricinde çevreyle ilgili gelişmelerin takibi, çevre sorunlarını ciddiye alma ve bu sorunlar karşısında ahlaki sorumluluk almada eğitim düzeyinin artmasıyla birlikte bir artış yaşanmaktadır. Çevre sorunları sebebiyle endişe duyma sorusundan ise en yüksek ortalamaya ilkokul-ortaokul ve lise mezunları (M=4,40) sahip olmuştur. Onları sırasıyla, üniversite mezunları (M=4,40) ve lisansüstü (M=4,31) takip etmektedir. Çevre sorunlarından dolayı endişe duyma konusunda üç grubun ortalama puanları birbirine oldukça yakındır. Buradan hareketle, eğitim düzeyinden bağımsız olarak çevre sorunlarının artık görünür ve hissedilir olduğu söylenebilir. Nitekim gruplar arasındaki farkın anlamlı olmadığı tespit edilmiştir (p>.05). Aynı şekilde çevreyle ilgili gelişmeleri takip etmede de gruplar arasındaki fark anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır (p>.05).

Çevre sorunlarının abartıldığını düşünme konusunda, ilkokul-ortaokul ve lise mezunları (M=2,24) ile üniversite (M=1,88) ve lisansüstü (M=1,80) mezunları arasında, birinci grup lehine anlamlı bir farklılık saptanmıştır (p<.05). Bulgular, eğitim düzeyinin

artmasıyla çevre sorunlarının ciddiye alınması gerektiği düşüncesinin önem kazandığını ortaya koymaktadır.

Çevre sorunları karşısında gösterilen bireysel çabaların etkili olamayacağını düşünmede ise, ilkokul-ortaokul ve lise mezunları (*M*=2,46) ile üniversite (*M*=1,86) ve lisansüstü (*M*=1,76) mezunları arasındaki fark birinci grup lehine anlamlıdır (*p*=,000). Buna göre, bireylerin eğitim düzeyi arttıkça, çevre sorunları karşısında gösterilen bireysel çabanın faydalı olacağını düşünme ve ahlâkî sorumluluk alma eğiliminin arttığı söylenebilir.

Yapılan analiz neticesinde elde edilen bulgular, eğitim düzeyiyle birlikte çevre sorunları konusundaki bilinç düzeyinin de aynı doğrultuda arttığını göstermektedir. Böylelikle, *"üniversite ve lisansüstü mezunu bireyler, ilkokul ve ortaokul/lise mezunu bireylere kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye almaktadır ($H16_b$)"* ve *"üniversite ve lisansüstü mezunu bireyler, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına ilkokul ve ortaokul/lise mezunu bireylere nazaran daha fazla inanmaktadır ($H16_d$)"* şeklindeki hipotezler desteklenmektedir. "*Üniversite ve lisansüstü mezunu bireylerin, ilkokul ve ortaokul/lise mezunu bireylere nazaran çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip edeceğini ($H16_a$)"* ve *"üniversite ve lisansüstü mezunu bireylerin, ilkokul ve ortaokul/lise mezunu bireylere kıyasla çevre sorunları karşısında daha fazla endişe duyacağını ($H16_c$)"* öngören hipotezler ise desteklenmemektedir. Ayrıca bu bulgular, daha önce yapılan araştırmaların bulgularıyla büyük oranda paralellik göstermektedir (Liere & Dunlap, 1981a, s. 666; Özden, 2008, s. 49; Yeniçeri, 2009, s. 322-323).

3.3.5. Çevre Bilinci Soruları ve Sosyal Çevre

Yaşanılan sosyal çevre, çevre sorunlarının ne kadar önemsendiğini belirleyen önemli bir faktördür. Kırsal kesimde yaşayan bireylerin doğa ile iç içe yaşaması buna mukabil, kentte yaşayanların doğadan uzakta bir hayat sürmesi, çevre sorunlarıyla ilgili farkındalığın da aynı olmamasına sebep olmaktadır. Buna istinaden yapılan çalışmaların çoğunlukla şehirde yaşayanlar lehine sonuç verdiği görülmektedir (Liere & Dunlap, 1981a, s. 666; Şama, 2003, s. 105; Özmen vd., 2005, s. 336; Özden, 2008, s. 50-51).

Şehirde yaşayanların çevre sorunlarına karşı daha hassas olmasında doğaya duyulan ihtiyacın fazla olması ve şehirde çevre sorunlarının daha hissedilir olması gösterilmektedir. Bununla birlikte sosyal çevrenin çevre bilinci üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığına dair araştırmalar da mevcuttur (Genç, 2013, s. 12).

Bu araştırmada, *ilde yaşayan bireylerin, ilçe ve köy/kasaba sakinlerine kıyasla çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip edeceğine ($H17_a$), ilde yaşayan bireylerin, ilçe ve köy/kasaba sakinlerine kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye alacağına ($H17_b$), ilde yaşayan bireyler, ilçe ve köy/kasaba sakinlerine kıyasla çevre sorunları karşısında daha fazla endişe duyacağına ($H17_c$)* ve *ilde yaşayan bireyler, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına köy/kasaba sakinlerine nazaran daha fazla inandığına ($H17_d$)* yönelik hipotezler ANOVA, Scheffe analizi ile test edilmiş, elde edilen bulgular aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 24: Çevre Bilinci Soruları ve Sosyal Çevre Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)

Sorular	Sosyal Çevre	*N*	*M*	*SD*	*F*	*P*
Çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim.	Köy/Kasaba	45	4	,90453	1,549	,213
	İlçe	114	4,07	,66711		
	İl	459	4,16	,74580		
İnsanların içinde bulunduğu ekolojik kriz (küresel ısınma, ormanların kaybı vb.) denilen olay çok abartılıyor.	Köy/Kasaba	45	2,02	1,07638	,236	,790
	İlçe	114	1,93	1,11534		
	İl	459	1,91	,95173		
Günümüzde karşı karşıya kaldığımız çevre sorunlarından dolayı endişe duyuyorum.	Köy/Kasaba	45	4,48	,75745	,975	,378
	İlçe	114	4,44	,69246		
	İl	459	4,37	,68880		
Çevre kirliliğine ya da kaynak problemine karşı bir kişinin gayreti herhangi bir şey ifade etmediğinden ben ne yaparsam yapayım bir şey değişmez.	Köy/Kasaba	45	2	1,12815	,576	,563
	İlçe	114	2,02	1,14026		
	İl	459	1,91	1,00311		

Tablo-24'te görüldüğü üzere, sosyal çevrenin çevre bilinci üzerindeki etkisine dair bulgular, ilde yaşayan bireylerin çevreyle ilgili gelişmelerin takibi konusunda (*M*=4,16), ilçe (*M*=4,07) ve köy/kasaba sakinlerine (*M*=4) nazaran daha duyarlı olduklarına işaret emektedir. Çevre sorunlarından ötürü endişe duyma, çevre sorunlarının abartıldığını düşünme ve bu sorunlar karşısında gösterilen çevreci faaliyetlerin etkili

olamayacağına inanma sorularında ise bunun aksi bir durum söz konusudur. Bu sorulardan, köy/kasaba ve ilçede yaşayanlar, ilde yaşayanlardan daha yüksek puan almışlardır. Gruplar arasındaki bu fark ise, hiçbir soru için anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır (p>.05). Elde edilen bulgular, "*ilde yaşayan bireylerin, ilçe ve köy/kasaba sakinlerine kıyasla çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip edeceğini ($H17_a$)", "ilde yaşayan bireylerin, ilçe ve köy/kasaba sakinlerine kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye alacağını ($H17_b$)", "ilde yaşayan bireylerin, ilçe ve köy/kasaba sakinlerine kıyasla çevre sorunları karşısında daha fazla endişe duyacağını ($H17_c$)"* ve *"ilde yaşayan bireylerin, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına köy/kasaba sakinlerine nazaran daha fazla inanacağını ($H17_d$)"* öngören hipotezleri desteklememektedir. Ayrıca bu bulgular, Genç'in (2013) yaptığı çalışmanın bulgularıyla örtüşmektedir.

3.3.6. Çevre Bilinci Soruları ve Ekonomik Durum

Çevre bilincini etkileyen bir diğer faktör, ekonomik durumdur. Kapitalist ekonomik sistemin hâkim olduğu modern dünyada din, ahlak gibi değerler dahil her şey bağlamından koparılarak maliyet üzerinden ele alınabilmekte, böylelikle ekonomi insanların yaşamının önemli bir bölümüne etki eder hale gelmektedir. Çevre bilinci de ekonomik faktörden etkilenebilmektedir. Çünkü insanların günlük meşgaleleri ve problemleri, gelir düzeyleri göz önünde bulundurulduğunda aynı olmamaktadır. Daha refah bir hayat süren insanlar çevre sorunlarıyla ilgili konularda daha hassas olabilmekte buna mukabil, ekonomik durumu kötü olan insanlar böyle bir sorunun varlığından bile haberdar olmamakta ya da önceliği yapmayabilmektedir. Nitekim, alanyazındaki araştırmalara bakıldığında, çoğunlukla çevre bilinci ve gelir düzeyi arasında olumlu bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir (Şama, 2003, 107; Özden, 2008, s. 47; Yeniçeri, 2009, s. 322-323; Armağan vd., 2014, s. 11-12; Ankaya vd., 2017, s. 424). Genç ve Genç'in (2013) yaptığı araştırmada, iki değişken arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır. Arcury (1990) tarafından yapılan araştırmada ise, katılımcıların ailesinin gelir düzeyinin artmasıyla çevreyle ilgili bilgi düzeyinin arttığı tespit edilmiştir.

Bu çalışmada, *gelir düzeyi yüksek bireylerin çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip edeceği ($H18_a$), gelir düzeyi arttıkça çevre sorunlarının abartılmadığına ve aksine*

bu sorunların ciddi bir kriz olduğuna dair inancın da artacağı ($H18_b$), gelir düzeyi arttıkça çevre sorunlarından endişe duyma düzeyinin de artacağı ($H18_c$) ve *gelir düzeyi arttıkça çevre sorunlarına karşı çevreci davranışlarda bulunmanın etkili olacağına yönelik inancın da artacağı ($H18_d$)* öngörülmüş ve yapılan Pearson Korelasyon analizinden elde edilen bulgular tablo-25'te verilmiştir.

Tablo 25: Çevre Bilinci Soruları ve Ekonomik Durum Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)

Sorular	Değerler	Ekonomik Durum
Çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim.	***r***	,124**
	p	,002
	N	618
İnsanların içinde bulunduğu ekolojik kriz (küresel ısınma, ormanların kaybı vb.) denilen olay çok abartılıyor.	***r***	-,026
	p	,524
	N	618
Günümüzde karşı karşıya kaldığımız çevre sorunlarından dolayı endişe duyuyorum.	***r***	-,045
	p	,259
	N	618
Çevre kirliliğine ya da kaynak problemine karşı bir kişinin gayreti herhangi bir şey ifade etmediğinden ben ne yaparsam yapayım bir şey değişmez.	***r***	,035
	p	,385
	N	618

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Çevre bilinci ve ekonomik durum arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan analiz neticesinde, çevreyle ilgili gelişmelerin takibi dışında diğer sorularla ekonomik durum arasında herhangi bir anlamlı ilişki tespit edilememiştir ($p>.05$). Bulgular, ekonomik durum ile çevreye ilişkin gelişmelerden haberdar olmanın arasında olumlu, oldukça kuvvetli ($r=.124$) ve istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişkinin olduğuna işaret etmektedir ($p<.01$). Buna göre, bireylerin gelir durumu arttıkça çevreye ilişkin gelişmelerin takibine olan ilgi de artmakta fakat bu durum onların çevre sorunlarından endişe duymalarında veya bu sorunlara karşı davranış sergilemelerinde etkili olmamaktadır. Elde edilen bulgular, *"gelir düzeyi yüksek bireylerin çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip edeceği ($H18_a$)",* şeklinde ileri sürülen hipotezi desteklerken, *"gelir düzeyi arttıkça çevre sorunlarının abartılmadığına ve aksine bu sorunların ciddi*

bir kriz olduğuna dair inancın da artacağı ($H18_b$)", "gelir düzeyi arttıkça çevre sorunlarından endişe duyma düzeyinin de artacağı ($H18_c$)" ve "*gelir düzeyi arttıkça çevre sorunlarına karşı çevreci davranışlarda bulunmanın etkili olacağına yönelik inancın da artacağı ($H18_d$)"* şeklindeki hipotezleri ise doğrulamamaktadır. Ayrıca bulgular, Arcury'nin (1990) yaptığı araştırmanın bulgularıyla paralellik arz etmektedir.

3.4. DİNDARLIK VE DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER

3.4.1. Dindarlık ve Cinsiyet

Dindarlıkla ilgili daha önce yapılmış pek çok çalışmada genel olarak kadınların erkeklerden daha dindar oldukları tespit edilmiştir (Yapıcı, 2007, s. 301; Koç, 2010, s. 226; Ayten, 2013, s. 18; Uysal, 2015, s. 46; Şentepe & Güven, 2015, s. 35). Diğer yandan, erkeklerin lehine sonuçların alındığı çalışmalar olmakla birlikte (Kula, 2001, s. 151; Mehmedoğlu, 2004, s. 162; Onay, 2004, s. 103), bazı çalışmalarda cinsiyetin dindarlık için önemli bir yordayıcı olmadığına yönelik bulgular elde edilmiştir (Ayten, 2004, s. 84; Taş, 2004, s. 65; Yapıcı, 2006, s. 86; Kavas, 2013, s. 11). Yapılan çalışmalardan hareketle, dindarlık üzerinde cinsiyetin mutlak manada bir etkisinin olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim yapılan araştırmalarda dindarlığın belli veçhelerinde kadınlar ön plana çıkarken, bazılarında ise erkekler daha baskın görünmektedir. Örnek vermek gerekirse, Uysal (2006)'da yaptığı araştırmada kadınlar ve erkekler arasında inanç bakımından farklılık görülmemekle birlikte, ibadetlerin yerine getirilmesi, dini bilgi ve dini tecrübe boyutlarına ilişkin erkekler lehine anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Araştırmada ayrıca, erkeklerin kadınlara nazaran daha geleneksel bir dini inancı benimsedikleri de saptanmıştır.

Bu araştırmada mevcut literatür ışığında, *kadınların erkeklerden daha dindar olacağı (H19)* ileri sürülmüş, hipotezin testi için t-test analizi yapılmıştır. Elde edilen bulgular tablo-26'da sunulmaktadır.

Tablo 26: Dindarlık ve Cinsiyet Arasındaki İlişkiler (t-test)						
Faktörler	**Cinsiyet**	***N***	***M***	***SD***	***T***	***P***
Dindarlık (Genel)	Kadın	369	3,9	,98069	3,436	,001
	Erkek	249	3,61	1,12452		
İnanç-Etki Boyutu	Kadın	369	3,79	1,09767	2,424	,000
	Erkek	249	3,56	1,27002		
Bilgi-İbadet Boyutu	Kadın	369	4,03	,94512	4,543	,013
	Erkek	249	3,66	1,05574		

Dindarlık ve alt boyutlarının cinsiyet ile ilişkisine yönelik yukarıdaki tabloda verilen bulgulara göre, kadınların hem genel dindarlıkta (*M*=3,9) hem de dindarlığın iki alt boyutu olan *inanç-etki boyutundan* (*M*=3,79) ve *bilgi-ibadet boyutundan* (*M*=4,03) erkeklere (*genel dindarlık*=3,61; *inanç-etki boyutu*=3,56; *bilgi-ibadet boyutu*=3,66) nazaran daha yüksek puan almışlardır. Gruplar arasındaki bu fark, dindarlık ve alt boyutları için istatistiksel açıdan anlamlıdır ($p<.05$). Yani, kadınlar erkeklere nazaran daha dindardırlar. Aynı zamanda kadınlar, ibadetleri yerine getirme ve dini inancı daha yoğun hissetme bakımından erkeklerden daha önde görünmektedir. Bu bulgu, "*kadınların erkeklere nazaran daha dindar olacağına (H19)*" yönelik hipotezimizi desteklemekte ve dindarlık ile cinsiyet ilişkisine dair daha öncesinde yapılmış araştırmaların bulgularıyla uyuşmaktadır (Yapıcı, 2007, s. 301; Koç, 2010, s. 226; Ayten, 2013, s. 18; Uysal, 2015, s. 46; Şentepe & Güven, 2015, s. 35).

Kadınların erkeklere nazaran daha dindar olmalarının sebeplerinden biri, toplumda bu iki cinse atfedilen sosyal rollerdir. Toplumda kadınların üzerinde daha fazla baskı kurulması, dinî değerlerin kadınlar tarafından daha kolay içselleştirilmesine vesile olmaktadır. Aynı şekilde, ibadetlerin yerine getirilme noktasında kadınların ön plana çıkması, iş hayatında daha az bulunmalarından kaynaklanıyor olabilir. Çünkü, bu durumda ibadetlerin ifası için daha geniş imkân bulmaktadırlar (Kurt, 2009, s. 9).

3.4.2. Dindarlık ve Yaş

Yaş faktörü, hem fiziksel hem de psikolojik açıdan dinamik bir yapıya sahip insanın gelişimi için mühim bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim yaş aldıkça, gelişime bağlı olarak bireyin bakış açısı da değişmekte ve hayatı sürekli bir dönüşüm içerisinde seyretmektedir. Hayatın her çehresini saran dinin de bireyin hayatında bir yönüyle yaşa bağlı olarak şekillendiği malumdur. Dini konu edinen çalışmalarda da genellikle yaş faktörü ele alınmakta ve çoğunda tek başına olmasa da yaşın anlamlı bir faktör olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yapılan çalışmalardan hareketle, yaşın dindarlığı olumlu veya olumsuz ne şekilde etkilediği noktasında kesin konuşmak mümkün değildir. Her ne kadar literatürde dindarlığın yaşla birlikte arttığını (Köktaş, 1993, s. 214; Kayıklık, 2003, s. 159; Taş, 2004, s. 67-68; Kavas, 2013, s. 12) bulgulayan çalışmalar çoğunlukta olsa da dindarlık ve yaş arasında ters yönde bir ilişki tespit eden çalışmalar da mevcuttur (Yapıcı, 2006, s. 91; Uysal, 2015, s. 47; Onay, 2004, s. 108-109). Yapıcı (2007)'nın çalışmasında ise yaş ile dindarlık arasında herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir. Çalışmada, *son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, yaşça küçük olan bireylerden daha dindar olacağı (H20)* öngörülmekte ve yaş dönemleri arasındaki ilişkiyi test edilmesi amacıyla ANOVA, Scheffe ve LSD testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, tablo-27'de sunulmaktadır.

Tablo 27: Dindarlık ve Yaş Dönemleri Arasındaki İlişki (Anova, Scheffe ve LSD Testi)

Faktörler	Yaş Dönemleri	*N*	*M*	*SD*	*F*	*P*	Farklar
Dindarlık (Genel)	a) Ergenlik Dönemi (18-21)	134	3,53	1,00686	4,466	,004	b-a
	b) İlk Yetişkinlik Dönemi (22-34)	363	3,86	1,00569			
	c) Orta Yetişkinlik Dönemi (35-49)	88	3,92	1,06714			
	d) Son Yetişkinlik Dönemi (50-84)	33	3,55	1,43358			
İnanç-Etki Boyutu	a) Ergenlik Dönemi (18-21)	134	3,41	1,14204	4,570	,004	b-a
	b) İlk Yetişkinlik Dönemi (22-34)	363	3,8	1,11265			
	c) Orta Yetişkinlik Dönemi (35-49)	88	3,82	1,24446			
	d) Son Yetişkinlik Dönemi (50-84)	33	3,45	1,54618			
Bilgi-İbadet Boyutu	a) Ergenlik Dönemi (18-21)	134	3,68	,97303	3,481	,016	a-b,c
	b) İlk Yetişkinlik Dönemi (22-34)	363	3,94	,97351			
	c) Orta Yetişkinlik Dönemi (35-49)	88	4,04	,96233			
	d) Son Yetişkinlik Dönemi (50-84)	33	3,68	1,42937			

Yukarıda verilen tablodaki bulgulara göre, orta yetişkinlik dönemindeki bireyler, *dindarlıkta* (*M*=3,92) ve onun alt boyutlarından (*inanç-etki boyutu*=3,82, *bilgi-ibadet boyutu*=4,04) en yüksek ortalamaya sahip olmuşlardır. Onları sırasıyla, ilk yetişkinlik dönemi, son yetişkinlik dönemi ve ergenlik dönemi bireyleri takip etmektedir. Yaş dönemleri arasındaki bu farkın, *dindarlıkta (genel)* ilk yetişkinlik dönemindekiler (*M*=3,86) ile ergenlik dönemindekiler (*M*=3,53) arasında, birinci grup lehine; *inanç-etki boyutunda* ilk yetişkinlik dönemindeki bireyler (*M*=3,8) ile ergenlik dönemindekiler (*M*=3,41) arasında, yine birinci grup lehine anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($p<.01$). Dindarlığın *bilgi-ibadet boyutunda* ise ergenler ile ilk yetişkinlik ve ergenler ile orta yetişkinlik dönemindeki bireyler arasındaki farkın anlamlı olduğu ($p<.05$) ve ergenlerin bu iki gruba nazaran dine daha az ilgili olduğu görülmektedir. Buradan hareketle, 22-34 yaş grubunun, 18-21 yaşlarındaki ergenlere nazaran daha dindar olduklarını, bireysel hayatlarında dinin etkisini daha çok hissederek ibadetleri yerine getirmede daha dikkatli olduklarını söylemek mümkündür. 35-49 yaş grubundakiler ise ergenlere sadece dinin ibadetleri yerine getirme boyutunda üstünlük sağlamıştır. Bu bulgu, "*son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, yaşça küçük olan bireylerden daha dindar olacağına (H20)*" yönelik hipotezimizi kısmen desteklemektedir. Ayrıca bu bulgular, literatürdeki çalışmalarla büyük oranda benzerlik göstermektedir (Köktaş, 1993, s. 214; Kayıklık, 2003, s. 159; Taş, 2004, s. 67-68; Kavas, 2013, s. 12)

Son yetişkinlik dönemindeki bireylerin ortalamasının ilk yetişkinlik ve orta yetişkinlikteki bireylere nazaran düşük olması, fiziksel birtakım problemlerin baş göstermesinden kaynaklı olabilir. Ergenlerin hem dindarlıktan hem de alt boyutlarından en düşük puanı almasının sebebi ise, bireylerin ergenlik döneminde dışarıdan gelen uyarılara daha fazla açık olması ile açıklanabilir. Çünkü bu dönemde bireyler, benliğini oluşturma çabası içindedirler (Cüceloğlu, 2016, s. 359-364).

3.4.3. Dindarlık ve Medeni Durum

Bireylerin medeni durumları, onların düşünce, tutum ve davranışlarını etkileyen faktörlerden biridir. Dindarlık ve medeni durum ilişkisini konu edinen araştırmalar genel olarak, evli olanların bekârlara göre daha dindar olduklarına işaret etmektedir (Köktaş, 1993, s. 109; Taş, 2004, s. 75; Uysal, 2006, s. 147; Baynal, 2015, s. 214). Bu araştırmada

da *evlilerin bekârlara kıyasla daha dindar olacağı (H21)* öngörülmüş ve hipotezin testi için t-test uygulanmıştır. Analiz sonucunda elde edilen bulgular, tablo-28'de sunulmaktadır.

Tablo 28: Dindarlık ve Medeni Durum Arasındaki İlişki (t-test)						
Faktörler	**Medeni Durum**	***N***	***M***	***SD***	***F***	***P***
Dindarlık (Genel)	a) Evli	200	4,12	,82760	26,530	,000
	b) Bekâr	418	3,62	1,10680		
İnanç-Etki Boyutu	a) Evli	200	4,06	,97732	20,862	,000
	b) Bekâr	418	3,53	1,22205		
Bilgi-İbadet Boyutu	a) Evli	200	4,19	,78857	28,798	,000
	b) Bekâr	418	3,74	1,06692		

Elde edilen bulgularda, evlilerin hem genel dindarlıkta (*M*=4,12) hem de dindarlığın *inanç-etki (M*=4,06) ve *bilgi-ibadet boyutunda* (*M*=4,19) bekârlara göre daha yüksek ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Bekârlar genel dindarlıktan *M*=3,62, *inanç-etki boyutundan M*=3,53 ve *bilgi-ibadet boyutundan M*=3,74 ortalama puan almışlardır. Analiz sonucunda gruplar arasındaki bu farklılığın istatistiksel açıdan anlamlı olduğu (*p*<.000) saptanmıştır. Buna göre, evlilerin bekârlara nazaran daha dindar olduklarını ve dinî inançlarını hayatlarına yansıtarak ibadetleri daha fazla yerine getirdiklerini söylemek mümkündür. Böylelikle "*evlilerin bekârlara kıyasla daha dindar olacağı (H21)*" şeklindeki araştırma hipotezi desteklenmekte ve daha önce yapılan araştırma bulgularıyla da paralellik arz etmektedir (Köktaş, 1993, s. 109; Taş, 2004, s. 75; Uysal, 2006, s. 147; Baynal, 2015, s. 214).

Evli olanların bekârlardan daha dindar olmasının diğer bir deyişle, dinî inançlarını hayatlarının birçok yönüne yansıtabilmelerinin sebeplerinden biri olarak, evlilik kurumunun bireysel iyi oluşun ötesinde aileyi oluşturan diğer bireylerin de iyiliğini düşünmeyi ve daha fazla kişinin sorumluluğunu almayı gerektirmesi gösterilebilir. Bununla birlikte, evli olanların ibadetleri yerine getirme noktasında da

bekârlardan daha önde olmasıyla ilgili, evliliğin bireylere düzenli bir hayat biçimi sağlaması ve bu sebeple ibadetlerin daha kolay yerine getirilebilmesi söylenebilir.

3.4.4. Dindarlık ve Eğitim Düzeyi

Dindarlık üzerinde etkisini hissettiren diğer bir faktör de eğitim düzeyidir. Yapılan araştırmaların çoğunda eğitim düzeyinin artmasıyla birlikte dindarlığın azaldığı, yani ikisi arasında ters bir ilişkinin olduğu bulgulanmıştır (Mehmedoğlu, 2004, s. 135-141, 191; Taş, 2004, s. 73-74; Kavas, 2013, s. 13; Uysal, 2015, s.48; Baynal, 2015, s. 216). Bu araştırmada da *ilkokul-ortaokul ve lise mezunlarının üniversite ve lisansüstü mezunlarına nazaran daha dindar olacağı (H22)* öngörülmüştür. Hipotezin testi için ANOVA testi uygulanmış ve elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur.

Tablo 29: Dindarlık ve Eğitim Düzeyi Arasındaki İlişki (Anova Testi)

Faktörler	**Eğitim Düzeyi**	***N***	***M***	***SD***	***F***	***P***
Dindarlık (Genel)	a) İlkokul, Ortaokul ve Lise	98	3,9	1,10380	,859	,424
	b) Üniversite	432	3,75	,99807		
	c) Lisansüstü	88	3,8	1,22668		
İnanç-Etki Boyutu	a) İlkokul, Ortaokul ve Lise	98	3,93	1,23191	2,283	,103
	b) Üniversite	432	3,65	1,11881		
	c) Lisansüstü	88	3,71	1,34962		
Bilgi-İbadet Boyutu	a) İlkokul, Ortaokul ve Lise	98	3,87	1,02561	,095	,910
	b) Üniversite	432	3,88	,96423		
	c) Lisansüstü	88	3,93	1,18645		

Tablo-29'da görüldüğü üzere, ilkokul-ortaokul ve lise mezunları, *genel dindarlık* (*M*=3,9) ve *inanç-etki boyutundan* (*M*=3,93) diğer iki gruba nazaran daha yüksek; *bilgi-ibadet boyutundan* (*M*=3,87) ise daha az puan almışlardır. Geriye kalan iki grup arasında ise lisansüstü mezunları, *genel dindarlık* (*M*=3,8), *inanç-etki* (*M*=3,71) ve *bilgi-ibadet boyutunda* (*M*=3,93) üniversite mezunlarından daha yüksek bir ortalamaya sahip olmuşlardır. Gruplar arasındaki bu farklılık ise, anlamlı görünmemektedir ($p>.05$).

Buna göre, eğitim düzeyinin bireylerin dindarlıkları üzerinde etkili bir faktör olmadığı söylenebilir. Bu bulgu, "*ilkokul-ortaokul ve lise mezunlarının üniversite ve lisansüstü mezunlarına nazaran daha dindar olacağına (H22)*" yönelik hipotezi desteklememektedir.

3.4.5. Dindarlık ve Sosyal Çevre

Hayatın geçirildiği yer, insanların karakterini, zihin dünyasını kısacası hayata bakışını ve davranışlarını şekillendiren başat faktörlerden biridir. Söz konusu bireylerin dini hayatları ise, bu çok daha mühim olabilmektedir. Çünkü din, toplumdaki hâkim geleneksel yapıya yön vermekte ve yerleşmiş birçok adet için bir nevi geçerliliğini dayandırdığı bir dayanak noktası olmaktadır. Kırsal bölgelerde şehirlere nazaran geleneksel yapının güçlü bir otorite teşkil etmesi sebebiyle köy ve kasabada yaşayanlar, ilçelerde ve şehirlerde yaşayanlara oranla daha dinî bir hayat yaşayabilmektedir. Bununla beraber, küreselleşme ile kentsel ve kırsal bölge arasındaki farklılıklar da gittikçe yok olmaktadır. Bu ve burada zikredilemeyecek kadar çok daha bir sürü gelişme araştırmalara da yansımış ve kimi araştırmalarda kırsalda yaşayan bireylerin dindarlık düzeyi kentte yaşayanlardan daha yüksek çıkarken (Uysal, 2015, s. 48), kimi araştırmalarda ise iki değişken arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir (Ayten, 2013, s. 22). Taş'ın (2004) yaptığı araştırmada ise, yaşanılan yerin, dindarlığın inanç boyutu üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Fakat ibadetleri yerine getirmede ve dinî inancın sosyal hayata yansıtılması noktasında kırsal bölgelerde yaşayanlar, kentte yaşayanlardan daha aktif görünmektedir.

Bu araştırmada, *hayatının çoğunu kırsal bölgede geçirmiş bireylerin kenttekilere nazaran daha dindar olacağı (H23)* öngörülmüş ve hipotezin testi için ANOVA, Scheffe testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda elde edilen bulgular tablo-30'da sunulmaktadır.

Tablo 30: Dindarlık ve Sosyal Çevre Arasındaki İlişki (ANOVA, Scheffe Testi)						
Faktörler	**Yaşanılan Yer**	***N***	***M***	***SD***	***F***	***P***
Dindarlık (Genel)	Köy/Kasaba	45	3,61	1,09575	1,681	,187
	İlçe	114	3,92	,82669		
	İl	459	3,76	1,09243		
İnanç-Etki Boyutu	Köy/Kasaba	45	3,57	1,24186	1,409	,245
	İlçe	114	3,86	,96198		
	İl	459	3,67	1,21413		
Bilgi-İbadet Boyutu	Köy/Kasaba	45	3,66	1,03512	1,946	,144
	İlçe	114	4	,81906		
	İl	459	3,88	1,04330		

Dindarlık ve sosyal çevre ilişkisine yönelik bulgular, ilçede yaşayanların genel dindarlık (*M*=3,92) ile inanç-etki boyutu (*M*=3,86) ve bilgi-ibadet boyutu (*M*=4) ortalamaları, il ve köy/kasaba sakinlerinin ortalamalarından yüksektir. Hem genel dindarlık (*M*=3,61) hem de dindarlık alt boyutlarında (*inanç-etki boyutu*=3,57; *bilgi-ibadet boyutu*=3,66) en düşük ortalama ise, köy/kasabada yaşayan bireylere aittir. Yapılan analiz sonucunda gruplar arasındaki bu farklılıklar anlamlı düzeye ulaşmamıştır (*p*>.05). Diğer bir deyişle, yaşanılan sosyal çevre dindarlık üzerinde etkili bir faktör değildir. Elde edilen bu bulgu, "*hayatının çoğunu kırsal bölgede geçirmiş bireylerin kenttekilere nazaran daha dindar olacağı (H23)*" şeklinde ileri sürülen hipotez desteklememekte ve daha önce yapılan araştırmaların bulgularıyla uyuşmaktadır (Ayten, 2013, s. 22).

3.4.6. Dindarlık ve Ekonomik Durum

Modern dünya insanını psikolojik ve sosyolojik hatta bazen fiziksel birçok açıdan etkileyen ekonomik durum, onların dinî yaşamlarına da yön vermektedir. Nitekim yapılan araştırmalardaki bulgular, bireylerin ekonomik düzeylerindeki artışla dindarlık düzeylerinin azaldığını yani iki değişken arasında olumsuz bir ilişkinin olduğu yönündedir (Yapıcı, 2006, s. 88; Yapıcı, 2007, s. 185). Bununla birlikte, ikisi arasında bir ilişkinin tespit edilmediği çalışmalar da mevcuttur (Koç, 2010, s. 228; Kavas, 2013, s. 13; Baynal, 2015, s. 217). Bu araştırmada, *gelir düzeyi ile dindarlık arasında anlamlı ve*

olumsuz bir ilişki vardır (H24) şeklinde ileri sürülen hipotezin testi için Pearson Korelasyon testi uygulanmış, bulgular tablo-31'de sunulmuştur.

Tablo 31: Dindarlık ve Ekonomik Durum Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)

Sorular	Değerler	Ekonomik Durum
Dindarlık (Genel)	***r***	-,042
	p	,295
	N	618
İnanç-Etki Boyutu	***r***	-,039
	p	,328
	N	618
Bilgi-İbadet Boyutu	***r***	-,042
	p	,303
	N	618

Ekonomik durumun bireyin dindarlık düzeyine etkisini ölçmek amacıyla yapılan analiz sonuçları yukarıdaki tabloda verilmiştir. Buna göre, ekonomik durum ile dindarlık ve alt boyutları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir ($p>.05$). Elde edilen bulgular, ekonomik durumun dindarlık üzerinde olumlu veya olumsuz herhangi bir etkisinin olmadığına işaret etmektedir. Bunda araştırma grubunun çoğunluğunu dindar bireylerin oluşturması etkili olmuş olabilir. Neticede bu bulgu ile, "*gelir düzeyi ile dindarlık arasında anlamlı ve olumsuz bir ilişki vardır (H24)*" şeklindeki hipotezin desteklenmediği görülmektedir. Ayrıca bu bulgu, daha önce yapılan çalışmaların bulgularıyla örtüşmektedir (Koç, 2010, s. 228; Kavas, 2013, s. 13; Baynal, 2015, s. 217).

4. ÇEVREYE DUYARLI ÜRÜN SATIN ALMA, ÇEVREYE KARŞI SAHİP OLMA YÖNELİMİ, ÇEVRE BİLİNCİ SORULARI VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ

Bu bölümde, çevre duyarlı ürün satın alma, çevreye karşı sahip olma yönelimi, çevre bilinci ve dindarlık olguları arasındaki ilişki ele alınacak ve ileri sürülen hipotezler test edilecektir. Hipotezlerin testi için Pearson korelasyon ve aşamalı çoklu regresyon (multiple regression-stepwise method) analizleri uygulanmıştır.

4.1. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi İlişkisi

Çevreye duyarlı ürün satın almayı etkileyen faktörlerden biri, bireyin çevreye karşı geliştirdiği yönelimdir. Çevreye karşı sahip olma yönelimi yüksek olan bireyler, çevrenin kendileri için var olduğuna inandıklarından ona verilen zararı pek umursamaz ve insanların faydası için bunun bir noktada gerekli olduğunu düşünürler. Dolayısıyla çevreye karşı sahip olma yöneliminin çevre dostu ürün satın alma davranışına olumsuz yönde etki edeceği düşünülmektedir. Bu ön kabulden hareketle, *çevreye karşı sahip olma yönelimi arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma davranışının azalacağı (H25)* ileri sürülmüş, iki değişken arasındaki ilişkinin tespiti için Pearson Korelasyon analizine başvurulmuştur. Analiz sonucunda elde edilen değerler aşağıda tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 32: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ile Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)

Faktörler	Değerler	Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma
Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi	***r***	-,080*
	p	,046
	N	618

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Tablo-32'de çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevreye duyarlı ürün satın alma arasındaki ilişkiye ait bulgular verilmektedir. Bulgular, çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevreye duyarlı ürün satın alma arasında olumsuz ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir (p<.05). Diğer bir deyişle, insanın çevrenin hâkimi olduğu ve onun isteği doğrultusunda çevrenin tahrip edilebileceği inancı arttıkça, çevreyi kirletmeyen, tasarruf sağlayan, canlıların sağlığına zararlı olmayan ve geri dönüşümlü ürün satın alma davranışında azalma görülmektedir. Bu bulgu, "*çevreye karşı sahip olma yönelimi arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma davranışının azalacağı (H25)*" şeklindeki hipotezi desteklemektedir.

Çevreye karşı yönelim ile çevreye duyarlı ürün satın alma ilişkisi birçok kez incelenmiştir. Yapılan araştırmalardan elde edilen bulgulara bakıldığında, çoğunlukla çevreye karşı olan olumlu tutumun, çevre dostu ürün satın alma üzerinde önemli bir faktör olduğu bulgulanmıştır (Roberts, 1996, s. 224; Yılmaz, vd., 2010, s. 136). Aynı şekilde, bu araştırmada elde edilen bulgular, daha önce yapılan araştırmaların bulgularıyla paralellik arz etmektedir.

4.2. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Çevre Bilinci Soruları İlişkisi

Çevre dostu ürünlerin kullanımına yönelik yapılan araştırmalarda, bu ürünleri tercihe iten temel motivasyonlardan birinin çevre sorunlarının farkında olma ve akıbetinden endişe duyma ile buna engel olmak amacıyla gösterilen bireysel çabayı içeren çevre bilinci olduğu görülmektedir (Delener, 1990, s. 35; Roberts & Bacon, 1997, s. 86; Straughan & Roberts, 1999, s. 566; Ay & Ecevit, 2005, s. 256; Tanrıkulu, 2015, s. 129; Alkaya vd., 2016, s. 131; Sarıtaş, 2018, s. 61; Khan ve Kirmani, 2017, s. 517; Üstündağlı & Güzeloğlu, 2015, s. 355). Nitekim, McCarty ve Shrum'ın (2001) yaptığı araştırmada, tüketiciler bireysel çabanın etki edebileceğine inanmaları çevreci davranışlarda bulunma eğilimlerini de arttırmaktadır. Khan ve Kirmani (2017) ise, çevre sorunları karşısında endişe duyan ve çevre konusuna ilgili olup okuma yapan bireylerin çevreye duyarlı ürünlere karşı tutumlarının diğerlerine göre daha olumlu olduğunu tespit etmiştir. Yine buna benzer bir bulgu, Hamarat ve diğerleri tarafından (2014) yapılan araştırmadan elde edilmiştir. Araştırma sonucunda, çevre sorunlarını tehdit olarak algılayan bireylerin daha çok çevreci davranışlarda bulunduğu gözlenmiştir. Samarasinghe ve diğerlerinin (2013)

yaptığı araştırmada ise, çevre bilincinin çevre dostu ürün satın almada herhangi bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Literatürdeki çalışmalardan hareketle, bu çalışmada, *çevreyle ilgili gelişmeleri takip etmenin, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını arttıracağı ($H26_a$), çevre sorunlarının abartıldığını düşünmenin, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını azaltacağı ($H26_b$), çevre sorunlarından dolayı endişe duymanın, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını arttıracağı ($H26_c$)* ve *çevre sorunları karşısında ahlâkî sorumluluk alma eğilimi arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma davranışının artacağı ($H26_d$)* öngörülmüştür. Hipotezlerin testi amacıyla aşamalı çoklu regresyon analizi (multiple regression-stepwise method) yapılmış, analiz sonucu aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 33: Çevre Bilinci Soruları ile Çevreye Duyarlı Satın Alma Arasındaki İlişkiler (Çoklu Regresyon-Stepwise Metot)

Adımlar	Bağımsız Değişkenler	*β*	P	R^2	ΔR^2
Adım 1	Çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim.	,361	,000	,131	,129
Adım 2	-Çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim. -Günümüzde karşı karşıya kaldığımız çevre sorunlarından dolayı endişe duyuyorum.	,333 ,154	,000 ,000	,153	,151
Adım 3	-Çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim. -Günümüzde karşı karşıya kaldığımız çevre sorunlarından dolayı endişe duyuyorum. -Çevre kirliliğine ya da kaynak problemine karşı bir kişinin gayreti herhangi bir şey ifade etmediğinden ben ne yaparsam yapayım bir şey değişmez. [a]	,327 ,143 ,114	,000 ,000 ,002	,166	,162

Bağımsız Değişkenler: Çevre Bilinci Soruları

Bağımlı Değişken: Çevreye Duyarlı Ürün Kullanımı

[a] Recode yapıldı.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi çevre sorunlarının abartılmadığı düşüncesine ait ifade bir yordayıcı olarak modele dahil olmamıştır. Bağımsız değişkenlerden çevreyle ilgili gelişmelerin takibi, anlamlı bir yordayıcı olarak tek başına çevreye duyarlı ürün satın almanın yaklaşık %13'ünü açıklamaktadır (Adım 1 ΔR^2=.129; p=,000). Çevreyle ilgili gelişmelerin takibi ile çevre sorunlarından endişe duyma birlikte,

çevreye duyarlı ürün satın almanın %15,1'ini açıklamaktadır (Adım 2 ΔR^2=.151; *p*=,000). Çevreyle ilgili gelişmelerin takibi, çevre sorunlarından endişe duyma ve bu sorunlar karşısında ahlaki sorumluluk alma ise birlikte, çevreci ürün satın almanın %16,2'sini açıklamaktadır (Adım 3 ΔR^2=.162; *p*=,000). Beta katsayıları, çevre bilincine ait bu üç soru ile çevreye duyarlı ürün satın alma arasında olumlu bir ilişkinin olduğuna işaret etmektedir (Adım 3 sırasıyla, *ß(p)*=,114 (,002), *t*=3,067; *ß(p)*=,143 (,000), *t*=3,810; *ß(p)*=,327(,000), *t*=8,709). Buna göre, bireylerin çevreye ilişkin gelişmelerden haberdar olma, çevre sorunlarından ötürü endişe duyma ve bu sorunlar karşısında ahlaki olarak sorumluluk alma eğilimleri arttıkça, çevreye duyarlı ürün satın alma oranları da artmaktadır. Bu bulgular, "*çevreyle ilgili gelişmeleri takip etmenin, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını arttıracağı ($H26_a$)", "çevre sorunlarının abartıldığını düşünmenin, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını azaltacağı ($H26_b$)", "çevre sorunlarından dolayı endişe duymanın, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını arttıracağı ($H26_c$)"* ve "*çevre sorunları karşısında ahlâkî sorumluluk alma eğilimi arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma davranışının artacağı ($H26_d$)"* şeklindeki hipotezleri doğrulamaktadır. Ayrıca elde edilen bulgular, daha önce yapılan çalışmaların (Delener, 1990, s. 35; Roberts & Bacon, 1997, s. 86; Straughan & Roberts, 1999, s. 566; McCarty & Shrum, 2001, s. 101; Ay & Ecevit, 2005, s. 256; Hamarat vd., 2014, s. 52; Tanrıkulu, 2015, s. 129; Alkaya vd., 2016, s. 131; Sarıtaş, 2018, s. 61; Khan ve Kirmani, 2017, s. 517; Üstündağlı & Güzeloğlu, 2015, s. 355) bulgularıyla paralellik arz etmektedir.

4.3. Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma ve Dindarlık İlişkisi

Dindarlık ve çevreye duyarlı ürünler satın alma arasındaki ilişkiye yönelik yapılan çalışmalar, genellikle Lynn White'ın (1967) Yahudi ve Hristiyan inancının insanı çevrenin hâkimi yaptığı şeklinde ileri sürdüğü tez doğrultusunda Hristiyanlar ve Yahudiler üzerinde yapılmıştır (Islam & Chandrasekaran, 2016, s. 96-98). Yapılan araştırmalara bakıldığında dindarlığın mutlak manada olumlu veya olumsuz olduğunu söylemenin mümkün olmadığı görülmektedir (Felix & Braunsberger, 2016, s. 146-147; Graafland, 2017, s. 131; Peifer, Khalsa, & Ecklund, 2016, s. 682-683). Aynı durum Müslümanlar nezdinde yapılan araştırmalar için de geçerlidir. Nitekim, Islam ve

Chandrasekaran'ın (2015) Müslümanlar üzerinde yaptığı araştırmada, bireylerin dinlerinin çevreye duyarlı ürün satın alma davranışına olumlu etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde Baydaş ve Berdibek'in (2020) yaptığı araştırmada, İslam dini hakkında yeterince bilgiye sahip olan bireylerin çevre dostu ürünleri diğerlerine oranla daha fazla kullandıkları tespit edilmiştir. Bunun aksine, Hassan (2014) araştırmasında dindarlığın, çevreci ürünlere olan yönelimlerinde ve yaklaşımlarında herhangi bir etkisinin olmadığını saptamıştır. Paylan ve Varinli'nin (2015) Türk tüketiciler ile yabancı tüketiciler üzerinde yaptığı araştırmada ise dindarlık, yabancı tüketicilerin çevreci satın alma davranışlarında etkili bir faktör iken, Türk tüketicilerin satın alma sürecinde anlamlı bir etkiye sahip değildir.

Bu araştırmada, dindarlık ve çevreye duyarlı ürün kullanımı değişkenleri arasındaki ilişki Pearson Korelasyon Testi kullanılarak incelenmiş ve *bireylerin dindarlık düzeyi arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma davranışları da artacaktır (H27), dindarlığın inanç-etki boyutu ile çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki vardır (H27$_a$)* ve *dindarlığın bilgi-ibadet boyutu ile çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki vardır (H27$_b$)* şeklindeki hipotezler test edilmiştir. Analiz sonucunda elde edilen bulgular aşağıda tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 34: Dindarlık ve Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)

Sorular	Değerler	Çevreye Duyarlı Ürün Satın Alma
Dindarlık (Genel)	***r***	,154**
	p	,000
	N	618
İnanç-Etki Boyutu	***r***	,153**
	p	,000
	N	618
Bilgi-İbadet Boyutu	***r***	,138**
	p	,001
	N	618

Tablo-34'te görüldüğü üzere, dindarlık ve iki alt boyutu ile çevreye duyarlı ürün satın alma arasında oldukça kuvvetli, olumlu ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (p<.01). Buna göre, bireylerin dindarlık düzeyinin artmasıyla birlikte, çevreye duyarlı ürün satın

alma eğilimleri de artmaktadır. Elde edilen bu bulgular, "*bireylerin dindarlık düzeyi arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma davranışları da artacaktır (H27)", "dindarlığın inanç-etki boyutu ile çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki vardır (H27$_a$)"* ve "*dindarlığın bilgi-ibadet boyutu ile çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki vardır (H27$_b$)"* şeklinde ileri sürülen hipotezleri desteklemekte ve daha önce yapılan araştırmalarla paralellik arz etmektedir (Islam & Chandrasekaran, 2015, s. 25; Paylan & Varinli, 2015, s. 165; Baydaş & Berdibek, 2020, s. 932).

Çevreye duyarlı ürünler, üretiminde fazla ve çevreye zararlı ambalaj kullanılmayan, uzun süre kullanımı ve tasarrufu hedefleyen aynı zamanda zararlı kimyasallar içermemesi sebebiyle sağlığa da zararlı olmayan ürünlerdir. Kur'an'da sıklıkla geçen israf konusu ve sağlık faktörü sebebiyle bu ürünlerin dindarlar tarafından daha fazla tercih edildiği söylenebilir. Nitekim Karaca'nın (2013) yaptığı araştırmada çevre dostu ürünleri kullanma sebepleri olarak katılımcılar, ilk sırada bu ürünlerin sağlıklı olmasını göstermiştir. Onu sırasıyla çevreyi korumak ve çevreye duyarlı ürünlerin kaliteli olması gibi sebepler takip etmiştir.

4.4. Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Çevre Bilinci Soruları İlişkisi

Çevreye karşı sahip olma yönelimi, çevreyi insanın menfaati uğruna tahrip etmeyi olağan bir şey olarak görmeyi ifade eder. Dolayısıyla böylesine bir yönelime sahip bir bireyin çevreye karşı duyarlı ve bilinçli olmasını beklemek mümkün görünmemektedir. Nitekim yapılan araştırmaların çoğu, bu öngörüye paralel sonuç vermektedir (Özmen vd., 2005, s. 337-338; Ünver vd., 2015, s. 284). Buradan hareketle, bu araştırmada *çevreye karşı sahip olma yönelimi fazla olan bireylerin, çevreyle ilgili gelişmeleri daha az takip edeceği (H28$_a$), çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevre sorunlarının abartıldığını düşünme eğilimi arasında, pozitif ve anlamlı bir ilişki olacağı (H28$_b$), çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevre sorunlarından endişe duyma arasında negatif ve anlamlı bir ilişki olacağı (H28$_c$)* ve *çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevre sorunları karşısında gösterilen bireysel çabanın yetersiz kalacağını düşünme arasında, pozitif ve anlamlı bir ilişki olacağı (H28$_d$)* öngörülmektedir. Hipotezlerin testi için Pearson Korelasyon analizi yapılmış, elde edilen bulgulara aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 35: Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi ve Çevre Bilinci Soruları Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)		
Sorular	**Değerler**	**Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi**
Çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim.	***r***	-,105**
	p	,009
	N	618
İnsanların içinde bulunduğu ekolojik kriz (küresel ısınma, ormanların kaybı vb.) denilen olay çok abartılıyor.	***r***	,333**
	p	,000
	N	618
Günümüzde karşı karşıya kaldığımız çevre sorunlarından dolayı endişe duyuyorum.	***r***	-,181**
	p	,000
	N	618
Çevre kirliliğine ya da kaynak problemine karşı bir kişinin gayreti herhangi bir şey ifade etmediğinden ben ne yaparsam yapayım bir şey değişmez.	***r***	,323**
	p	,000
	N	618
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).		

Çevre bilinci ile çevreye karşı sahip olma arasındaki ilişkinin ölçüldüğü analiz sonuçları, çevreyle ilgili gelişmelerin takibi ve bu sorunlar sebebiyle endişe duyma ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında oldukça kuvvetli, olumsuz ve anlamlı (p<.01); çevre sorunlarının abartıldığını düşünme ve bu sorunlar karşısında gösterilen bireysel çabanın yetersiz kalacağına inanma ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında oldukça kuvvetli, olumlu ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir (p<.01). Diğer bir deyişle, çevreye karşı sahip olma yönelimi arttıkça, çevreyle ilgili konuları takip etme ve çevre sorunlarından dolayı endişe duyma eğilimi azalmakta, buna mukabil olarak, ekolojik krizin abartıldığını düşünme ve çevre sorunlarına yönelik ahlâkî sorumluluk alma eğilimi artmaktadır. Buradan hareketle, çevre konusunda daha bilinçli olan bireylerin çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin zayıf olduğu söylenebilir. Elde edilen bulgular, "*çevreye karşı sahip olma yönelimi fazla olan bireylerin, çevreyle ilgili gelişmeleri daha az takip edeceğini ($H28_a$)", "çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevre sorunlarının abartıldığını düşünme eğilimi arasında, pozitif ve anlamlı bir ilişki olacağını ($H28_b$)", "çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevre sorunlarından endişe duyma arasında negatif ve anlamlı bir ilişki olacağını ($H28_c$)"* ve "*çevreye karşı sahip olma*

yönelimi ile çevre sorunları karşısında gösterilen bireysel çabanın yetersiz kalacağını düşünme arasında, pozitif ve anlamlı bir ilişki olacağını ($H28_d$)" öngören araştırma hipotezlerini doğrulamaktadır. Ayrıca bu bulgular, daha önce yapılan çalışmalardan elde edilen bulgular ile paralellik arz etmektedir (Özmen vd., 2005, s. 337-338; Ünver vd., 2015, s. 284)

4.5. Dindarlık ve Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi

Birçok dinde tabiat, Tanrı'nın varlığının bir delili olarak sunulmaktadır. Bu nedenle çevreye verilen zarar kınanmış ve tabiatın insanlara emanet olarak verildiğinin vurgusu çok kez yapılmıştır. Dini metinlerdeki bu emir ve tavsiyeler doğrultusunda dindar olan bireylerin çevreye olan yaklaşımının daha az tahripkâr olacağı beklenmektedir. Diğer yandan Lynn White (1967), Hristiyan ve Yahudi geleneğinin insanı tabiata hâkim kıldığına yani çevrenin tahribatını meşrulaştırdığına yönelik ileri sürdüğü tez üzerine birçok araştırma yapılmış ve bu tez test edilmiştir. Bazı araştırmalar, White (1967) tarafından ileri sürülen bu tezi desteklerken (Eckberg & Blocker, 1989, s. 516; Kanagy & Willits, 1993, s. 682), kimisi iki olgu arasında herhangi bir ilişkinin olmadığı yönünde sonuç vermiştir (Woodrum & Hoban, 1994). Hristiyanlık ve Yahudilik dini nezdinde yapılan bu araştırmaların yanı sıra, Müslümanların çevreye karşı yönelimlerinin ölçüldüğü araştırmalar mevcuttur. Ayten'in (2010) Müslümanlar üzerinde yaptığı araştırmada dindarların çevreye karşı olan yönelimlerinin emanet görme odaklı olduğunu ve dindarlık ile sahip olma yönelimi arasında olumsuz bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir. Yine buna benzer bir bulgu, Hassan (2014) tarafından yapılan araştırmadan elde edilmiştir.

Bu araştırmada, *bireylerin dindarlık düzeyi arttıkça çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin azalacağı (H29), dindarlığın inanç-etki boyutu ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında olumsuz ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağı ($H29_a$) ve dindarlığın bilgi-ibadet boyutu ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında olumsuz ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağı ($H29_b$)* ileri sürülmüş, hipotezlerin testi için Pearson Korelasyon analizine başvurulmuştur. Analiz sonucu elde edilen bulgular aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 36: Dindarlık ve Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)		
Faktörler	**Değerler**	**Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi**
Dindarlık (Genel)	***r***	,121**
	p	,003
	N	618
İnanç-Etki Boyutu	***r***	,128**
	p	,001
	N	618
Bilgi-İbadet Boyutu	***r***	,097*
	p	,016
	N	618
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed). *. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).		

Tablo-36'da verilen bulgular, dindarlık ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. *Dindarlık (genel)* ve *inanç-etki boyutu* ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında oldukça kuvvetli, olumlu (p<.01) ve anlamlı; *bilgi-ibadet boyutu* ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında ise zayıf, olumlu ve anlamlı (p<.05) bir ilişki vardır. Yani bireylerin dindarlık düzeyleri arttıkça çevreye karşı sahip olma yönelimleri de artmaktadır. Bu bulgular, "*bireylerin dindarlık düzeyi arttıkça çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin azalacağı (H29)", "dindarlığın inanç-etki boyutu ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında olumsuz ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağı ($H29_a$)" ve "dindarlığın bilgi-ibadet boyutu ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında olumsuz ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağı ($H29_b$)"* şeklindeki hipotezleri, her ne kadar dindarlığın çevreye karşı yönelimi şekillendirmede önemli bir faktör olarak ön plana çıkması bakımından desteklese de bu iki değişken arasındaki ilişkinin beklenilenin aksi yönde çıkması sebebiyle doğrulamamaktadır.

Dindarların çevreye olan yönelimlerinin sahip olma özelliği göstermesi, çevreyi kendilerine verilen ve kendi menfaatleri doğrultusunda kullanabilecekleri bir varlık

olarak gördüklerini göstermektedir. Bu durum akla insanların Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak nitelendirilmiş olmasını getirmektedir. Görünen o ki, halife kavramı yüzeysel bir okuma ile yanlış yorumlanmış ve çevre bağlamında insanlara verilen bir hâkim olma yetkisi olarak algılanmıştır. Oysa bu kavram detaylıca incelendiğinde, insanlara aslında istediklerini yapabilecekleri bir serbestliğin değil, aksine yeryüzünü imar etme görevi gibi ciddi bir sorumluluğun verildiği anlaşılmaktadır.

4.6. Dindarlık ve Çevre Bilinci Soruları

Dini metinlerdeki emir ve tavsiyeler çevreye karşı olumlu tutumu gerektirdiğinden, dindarların çevre bilinçli bireyler olmaları beklenmektedir. Bununla birlikte Lynn White (1967), Hristiyanlığın mensuplarını doğaya hâkim kılması sebebiyle çevre sorunlarının yolunun açıldığını ve insanların çevreyi tahrip etmeyi normal karşılamaya başladığını ileri sürmüştür (White, 1967, s. 1205). Bu iki farklı argümandan hareketle Batı'da yapılan araştırmalarda net bulgular elde edilememiştir. Bazı çalışmalar iki değişken arasında olumlu ilişki tespit ederken (Weigel, 1977, s. 44), bazıları ise olumsuz ilişki tespit etmiştir (Eckberg & Blocker, 1989, s. 516; Woodrum & Hoban, 1994, s. 200). Nitekim Hand and Van Liere'ın (1984) yaptıkları araştırmadan elde edilen bulgulara göre, Yahudi-Hristiyanların, çevre sorunlarına karşı diğerlerine nazaran daha az ilgili ve endişeli olduğu tespit edilmiştir. Müslümanların araştırma konusu yapıldığı çalışmalarda ise, yine farklı bulgular elde edildiği görülmektedir. Çoğunluğu olumlu olmakla birlikte (Hassan, 2014, s. 389), iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin tespit edilemediği çalışmalar da mevcuttur. Nitekim Kirmani ve Khan'ın (2016) Müslüman Hintliler üzerinde yaptığı araştırmada, dindarlığın çevre sorunlarından dolayı endişe duymada etkisinin olmadığını bulgulamıştır.

Buradan hareketle, *dindarlık ve alt boyutları ile çevreyle ilgili gelişmeleri takip etme arasında olumlu ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki vardır ($H30_a$), dindarlık ve alt boyutları ile çevre sorunlarının abartıldığını düşünme eğilimi arasında olumsuz ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki vardır ($H30_b$), dindarlık ve alt boyutları ile çevre sorunlarından dolayı endişe duyma eğilimi arasında olumlu ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki vardır ($H30_c$)* ve *dindarlık ve alt boyutları ile çevre sorunlarına karşı gösterilen bireysel gayretin etkili olacağını düşünme arasında olumlu ve istatistikî*

bakımdan anlamlı bir ilişki vardır ($H30_d$) şeklinde ileri sürülen hipotezlerin testi için Pearson Korelasyon analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda elde edilen bulgulara aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 37: Çevre Bilinci Soruları ile Dindarlık ve Boyutları Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Testi)

Sorular	Değerler	Dindarlık (Genel)	İnanç-Etki Boyutu	Bilgi-İbadet Boyutu
Çevreyle ilgili gelişmeleri takip ederim.	***r***	,024	-,001	,059
	p	,547	,970	,142
	N	618	618	618
İnsanların içinde bulunduğu ekolojik kriz (küresel ısınma, ormanların kaybı vb.) denilen olay çok abartılıyor.	***r***	,177**	,168**	,171**
	p	,000	,000	,000
	N	618	618	618
Günümüzde karşı karşıya kaldığımız çevre sorunlarından dolayı endişe duyuyorum.	***r***	-,134**	-,130**	-,126**
	p	,001	,001	,002
	N	618	618	618
Çevre kirliliğine ya da kaynak problemine karşı bir kişinin gayreti herhangi bir şey ifade etmediğinden ben ne yaparsam yapayım bir şey değişmez.	***r***	-,048	-,037	-,059
	p	,229	,353	,142
	N	618	618	618

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Tablo-37'de çevre bilinci ve dindarlık ile boyutları arasındaki ilişkiye ait bulgular sunulmaktadır. Çevreyle ilgili gelişmelerin takibi ve çevre sorunları karşısında ahlâkî sorumluluk alma ile dindarlık (genel) ve alt boyutları arasında herhangi bir ilişki tespit edilememiştir ($p>.05$). Çevre sorunlarının abartılmayıp ciddiye alınması gerektiği ve bu sorunlardan dolayı endişe duyma ile dindarlık (genel) ve alt boyutları arasındaki ilişki ise oldukça kuvvetli, olumsuz ve anlamlıdır ($p<.01$). Başka bir deyişle, bireylerin dindarlık düzeyi arttıkça çevre sorunlarının abartıldığını düşünme ve bu sorunlara duyarsızlaşma eğilimi artmaktadır. Bütün bu bulgular, *"dindarlık ve alt boyutları ile çevre sorunlarının abartıldığını düşünme eğilimi arasında olumsuz ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağına ($H30_b$)"* ve *"dindarlık ve alt boyutları ile çevre sorunlarından dolayı endişe duyma eğilimi arasında olumlu ve istatistikî bakımdan*

anlamlı bir ilişki olacağına (H30$_c$)" yönelik hipotezleri kısmen desteklemektedir. "*Dindarlık ve alt boyutları ile çevreyle ilgili gelişmeleri takip etme arasında olumlu ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağına (H30$_a$)",* ve "*dindarlık ve alt boyutları ile çevre sorunlarına karşı gösterilen bireysel gayretin etkili olacağını düşünme arasında olumlu ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağına (H30$_d$)"* yönelik araştırma hipotezleri ise doğrulanmamaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çevreye duyarlı ürün satın alma ve dindarlık ilişkisini konu edinen bu araştırmada, bireylerin dinî tutum ve davranışlarının çevreye karşı yönelimleri, çevre sorunları konusundaki bilinç düzeyleri ve çevreye duyarlı ürün satın alma sürecindeki rolü incelenmiştir. Bununla birlikte, çevreye karşı yönelim ve çevre bilincinin çevreye duyarlı ürün satın alma üzerinde nasıl ve ne yönde bir etkisinin olduğu sorgulanmıştır. Araştırmada ayrıca, cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, medeni durum, yaşanılan sosyal çevre ve ekonomik durum gibi sosyo-demografik değişkenlerle çevreye duyarlı ürün satın alma, çevreye karşı sahip olma yönelimi, çevre bilinci ve dindarlık düzeyi arasındaki ilişkiler irdelenmiştir. Araştırma, Türkiye genelinden 18 yaş ve üstü, 618 kişilik bir araştırma grubu üzerinde, Google Drive aracılığıyla anket tekniği kullanılarak yapılmıştır. Araştırmada temel olarak, cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, yaşanılan sosyal çevre, ekonomik durum ile çevreye duyarlı ürün satın alma, çevreye karşı sahip olma yönelimi, çevre bilinci ve dindarlık arasında bir ilişki var mıdır? Çevre bilinci ile çevreye duyarlı ürün satın alma ve dindarlık arasında bir ilişki var mıdır? Çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevreye duyarlı ürün satın alma ve dindarlık arasındaki ilişki nasıldır? Çevreye duyarlı ürün satın alma ve dindarlık arasındaki ilişki nasıldır? sorularına cevap aranmıştır. Araştırmaya öncelikle, katılımcıların çevreye duyarlı ürün satın alma alışkanlıkları, çevreye karşı sahip olma yönelimleri, çevre sorunları konusundaki bilinç düzeyleri ve dindarlık düzeyleri tespit edilerek başlanmış, daha sonrasında ise, katılımcıların sosyo-demografik özellikleri ile çevreye duyarlı ürün satın alma alışkanlıkları, çevreye karşı sahip olma yönelimleri, çevre konusundaki bilinç düzeyleri ve dindarlık düzeyleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan analizler neticesinde elde edilen bulgular araştırmada izlenen sıra dikkate alınarak aşağıda sunulmuştur.

Araştırma bulgularına göre, katılımcılar çevre sorunları karşısında oldukça bilinçlilerdir. Araştırma grubu, çevreyle ilgili gelişmeleri takip eden, çevre sorunlarından endişe duyan, küresel ısınma gibi ekolojik krizin abartılmadığını düşünen ve çevre sorunları karşısında bireysel sorumluluk alabilen bireylerden oluşmaktadır. Bu bulgulara paralel olarak, katılımcıların çevreye karşı sahip olma yönelimleri ortalamanın altında olduğu tespit edilmiştir. Buna göre araştırma grubunun, insanoğlunun çevrenin hâkimi

olduğu ve insanların daha konforlu bir yaşam sürebilmesi için çevrenin tahrip edilmesinin olağan karşılanması gerektiği şeklindeki sahip olma odaklı çevre yönelimleri zayıftır. Araştırma grubunun çevre ile ilgili bu genel profili, çevreye duyarlı ürün satın alma alışkanlıklarına da yansımıştır. Nitekim, çevreye duyarlı ürünleri satın alma ölçeğinden aldıkları puan ortalamanın üzerindedir. Buna göre, katılımcıların çevreye duyarlı ürünlere günlük hayatlarında sıklıkla yer verdikleri anlaşılmaktadır. Diğer yandan, araştırma grubunun genel olarak dindarlık düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bilhassa, dinî gerekliliklerin bireysel ve sosyal hayata yansımasından ziyade ibadetlerin îfâsı noktasında gösterilen titizlik dikkat çekicidir. Her ne kadar dindarlığın bu iki boyutu arasında ciddi bir fark olmasa da araştırma grubunun namaz kılma, oruç tutma, dua etme ve Kur'an okuma gibi bizzat birey tarafından yerine getirilen dinî ritüellerde, yeme-içme ve giyim ile arkadaşlık seçimi ve sosyal aktivitelere katılım gibi sosyal hayata ilişkin etkinliklerde dinî inanca yer vermeye nazaran daha aktif oldukları görünmektedirler.

İnsanoğlu, sahip olduğu bireysel nitelikler kadar içerisinde yaşadığı sosyal çevreden de etkilenmekte ve kişilik yapısını bu şekilde oluşturmaktadır. Öyle ki, birey yaş, cinsiyet gibi nitelikler üzerinden toplumun kendisine biçtiği rolleri bir şekilde kabul etmekte ve duygu, düşünce ve davranışlarını bu sosyal roller doğrultusunda inşa etmektedir. Bu sebeple, insan ile ilgili yapılan pek çok araştırmada sosyo-demografik özelliklerin etkisi görülmekte ve böylelikle konunun daha bütüncül bir şekilde ele alınması amaçlanmaktadır. Bu araştırmada da her bir olgunun sosyo-demografik özellikler göz önünde bulundurularak incelenmesi gerektiği düşünülmüştür.

Cinsiyet faktörünün çevreye duyarlı ürün satın almada etkisinin ölçüldüğü analiz neticesinde, kadınlar ve erkeklerin ortalamalarının birbirine oldukça yakın olduğu, nitekim aradaki küçük farkın da anlamlılık seviyesine ulaşmadığı tespit edilmiştir. Buradan hareketle, kadınlar ve erkeklerin çevreye duyarlı ürün satın alma bakımından birbirlerine oldukça benzer tutum ve davranışlara sahip olduklarını söylemek mümkündür. Elde edilen bu bulgu, "*kadınlar, erkeklere oranla çevreye duyarlı ürünleri daha fazla satın almaktadır (H1)*" şeklindeki hipotezimizi desteklememektedir.

Çevreye dost ürün kullanımı-yaş ilişkisine yönelik yapılan analizde daha önceki çalışmalara paralel bulgular elde edilmiştir. Araştırmada çevreci ürün satın almada bütün

yaş grupları ortalamanın üzerinde bir puana sahip olmuşlardır. Bununla birlikte, orta yetişkinlik ile son yetişkinlik dönemindeki bireylerin diğerlerine nazaran daha yüksek bir ortalama aldıkları tespit edilmiştir. Gruplar arasındaki fark ise, yalnızca ilk yetişkinlik dönemindeki bireyler ve ergenler ile orta yetişkinlik dönemindeki bireyler arasında, orta yetişkin bireyler lehine istatistiksel açıdan anlamlılık düzeyine ulaşmıştır. Buna göre, yaşın artmasıyla birlikte çevreye duyarlı ürünleri satın alma alışkanlığı da artmaktadır. Elde edilen bulgular, "*son yetişkinlik ile orta yetişkinlik dönemindeki bireylerin, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere kıyasla daha fazla çevreye duyarlı ürün satın alacağına (H2)*" yönelik hipotezimizi kısmen doğrulamaktadır. Orta ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin ergenlere ve 22-34 yaşları arasındaki ilk yetişkinlik dönemi bireylerine nazaran çevreye duyarlı ürünleri daha fazla tercih etmesinde yaşla birlikte bireysel meselelerden ziyade toplumsal sorunlara olan odağın artmasından kaynaklanıyor olabilir. Diğer yandan çevreci ürünlerin diğer ürünlerden farklı olarak daha az kimyasal madde içermesi ve sağlığı tehdit etmemesi, fiziksel problemlerin baş gösterdiği orta ve son yetişkinlik döneminde, bireylerin bu ürünlere ilgi göstermesinde etkili olmaktadır.

Evlilik, hayatın pek çok yönüne etki eden önemli eşiklerden biridir. Dolayısıyla insanların tutum ve davranışları evlilikle birlikte değişebilmektedir. Bu bakımdan çevreye duyarlı ürün satın alma davranışında da medeni duruma bağlı olarak değişeceği öngörülmüştür. Yapılan analiz neticesinde, evlilerin bekârlara nazaran daha fazla çevreci ürün satın aldıkları tespit edilmiştir. Fakat evliler ve bekârlar arasındaki bu farklılık, anlamlı değildir. Bu bulgu, "*evlilerin bekârlara göre daha fazla çevreye duyarlı ürün satın alacakları (H3)*" şeklinde ileri sürülen araştırma hipotezini desteklememektedir.

Çevreye duyarlı ürün kullanımının eğitim düzeyine göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiş, ilkokul-ortaokul-lise ve lisansüstü mezunlarının, üniversite mezunlarına oranla bu ürünleri daha çok satın aldığı, fakat her bir grubun ortalamasının birbirine oldukça yakın olduğu tespit edilmiştir. Nitekim, gruplar arasındaki bu farkın anlamlı olmadığı saptanmıştır. Buna göre, eğitim düzeyinin çevreye duyarlı ürün satın almada etkili olmadığı söylenebilir. Elde edilen bulgular, "*lisans ve lisansüstü mezunu bireylerin, ilkokul-ortaokul-lise mezunu bireylere nazaran daha fazla çevreye duyarlı ürün satın alacağına (H4)*" yönelik hipotezi desteklememektedir.

Çevre sorunları her yerde aynı şekilde hissedilmemektedir. Büyük şehirlerdeki fabrika ve taşıt kullanımından kaynaklı olarak salınan zehirli gazların sebep olduğu kirli hava, yeşil alanın daha az olması gibi sebeplerden ilde yaşayanlar çevre sorunlarını köy/kasaba veya ilçede yaşayanlara oranla daha fazla hissedebilmektedir. Ayrıca şehirde yaşayanların yiyecek ve içeceklerini üretebilme imkânı olmamaktadır. Bu sebeple, şehirdekilerin ürün seçiminde daha titiz davranarak alışveriş yapmaları daha olasıdır. Nitekim yapılan analiz sonucunda ilde yaşayanların köy/kasaba ve ilçe sakinlerine nazaran daha az kimyasal madde içeren, geri dönüşümlü, tasarruf sağlayan, çevreyi kirletmeyen çevreci ürünleri daha fazla tercih ettikleri tespit edilmiştir. Gruplar arasındaki bu fark, yalnızca ilde yaşayanlar ile köy/kasabada yaşayanlar arasında anlamlıdır. Bu bulgu, "*ilde yaşayan bireyler, çevreyi duyarlı ürünleri köy/kasaba ve ilçe sakinlerine kıyasla daha fazla satın almaktadır (H5)*" şeklindeki araştırma hipotezini kısmen desteklemektedir.

Çevreye duyarlı ürünler, üretiminin meşakkatli olmasından ötürü diğer ürünlere nazaran yüksek fiyatlarla piyasaya sürülmektedir. Dolayısıyla bu ürünlerin satın alımında ekonomik durum etkili olmaktadır. Nitekim, bu iki olgu arasındaki ilişkinin incelendiği analiz sonucunda gelir düzeyindeki artışla birlikte bu ürünleri satın alma davranışının da arttığı tespit edilmiştir. Bu bulgu, "*gelir düzeyinin artmasıyla birlikte çevreye duyarlı ürünleri satın alma davranışının da artacağı (H6)*" yönünde ileri sürülen hipotezi desteklemektedir.

Çevreye karşı sahip olma yönelimi ve cinsiyet arasındaki ilişkinin tespiti amacıyla yapılan analiz neticesinde elde edilen bulgulara bakıldığında, kadınların çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin erkeklere nazaran daha zayıf olduğu tespit edilmiş fakat bu fark anlamlı çıkmamıştır. Dolayısıyla bulgular, *"erkeklerin çevreye karşı sahip olma yönelimleri kadınlarınkinden fazladır (H7)"* şeklindeki hipotezin desteklenmediğini göstermektedir.

Çevreye karşı sahip olma yönelimi bakımından yaş grupları karşılaştırıldığında, son yetişkinlik dönemindeki bireyler ile ergenlerin çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin en az oldukları tespit edilmiş, buna mukabil ilk yetişkinlik ve orta yetişkinlik dönemindeki bireylerin çevreye karşı sahip olma yönelimi ölçeğinden

diğerlerine nazaran daha yüksek puan aldıkları saptanmıştır. Fakat yaş grupları arasındaki bu farkın anlamlı olmadığı bulgulanmıştır. Böylelikle, *"ergenlik ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylerin çevreye karşı sahip olma yönelimleri, orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindekilerden daha fazladır (H8)*" şeklindeki hipotezin desteklenmediği görülmektedir. Bu bulgulardan hareketle, yaş gruplarına göre bireylerin benzer eğilimlere sahip olduğu söylenebilir.

Araştırma grubunun medeni durumları ile çevreye karşı sahip olma yönelimleri arasındaki ilişkiye bakıldığında, evlilerin bekârlardan daha yüksek bir ortalamaya sahip olduğu bulgulanmıştır. Fakat evliler ile bekârlar arasındaki bu farkın anlamlı olmadığı saptanmıştır. Buna göre, medeni durumları bakımından katılımcıların çevreye karşı sahip olma yönelimleri benzerlik göstermektedir. Elde edilen bu bulgu, "*evlilerin, bekârlara nazaran çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin daha zayıftır (H9)*" şeklinde ileri sürülen hipotezi desteklememektedir.

Araştırmada, çevreye karşı sahip olma yönelimi-eğitim düzeyi ilişkisi açısından daha önceki araştırmalara paralel bulgular elde edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireyler ile üniversite-lisansüstü mezunu bireyler arasında birinci grup lehine anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, katılımcıların genel olarak eğitim düzeyleri yükseldikçe çevreye karşı sahip olma yönelimleri azalmaktadır. Bu bulgular, "*lisans ve lisansüstü mezunu bireylerin ilköğretim-ortaokul* ve *lise mezunu bireylere nazaran çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin daha az olacağına (H10)*" yönelik hipotezi desteklemektedir. Çevreye olan yaklaşımın daha sağlıklı olmasında eğitim önemli bir faktördür. Nitekim, çevrenin tam olarak ne olduğu, insanın çevreye olan münasebetinin nasıl olması gerektiğine ilişkin pek çok konunun bireylere aktarma yollarından biri eğitimdir. Bu bakımdan eğitim düzeyinin artmasıyla çevreyi insanın güdümünde bir varlık olarak görme eğiliminin azalması bu şekilde açıklanabilir.

Yaşanılan sosyal çevrenin çevreye karşı sahip olma yönelimine etkisini incelemek amacıyla yapılan analiz sonucunda, ilde yaşayanların köy/kasaba ve ilçe sakinlerine nazaran sahip olma yönelimlerinin daha az olduğu saptanmıştır. Bununla birlikte, çevreye karşı sahip olma yöneliminden köy/kasaba sakinleri ilçede

yaşayanlardan daha yüksek bir ortalama almışlardır. Ancak gruplar arasındaki bu fark anlamlı değildir. Diğer bir deyişle, katılımcıların içinde yaşadıkları sosyal çevrenin, onların çevreye karşı sahip olma yönelimleri üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Bulgular, "*hayatının çoğunu ilçe, köy ve kasabada geçiren bireyler şehirde geçiren bireylere nazaran daha olumlu bir çevre yönelimine sahiptir (H11)*" şeklindeki hipotezi desteklememektedir.

Çevreye karşı sahip olma yönelimi ile ekonomik durum ilişkisi incelendiğinde, bu iki faktör arasında olumlu veya olumsuz anlamlı herhangi bir ilişki tespit edilememiştir. Başka bir deyişle, bireylerin ekonomik durumları onların çevreye karşı sahip olma yönelimlerini etkilememektedir. Bu bulgu, "*bireylerin ekonomik düzeyi arttıkça çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin de artacağını (H12)*" öngören hipotezi desteklememektedir.

Çevre bilinci-cinsiyet ilişkisine yönelik yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular daha önce yapılan pek çok araştırma ile paralellik arz etmektedir. Kadınlar çevreyle ilgili gelişmeleri takip etme, artık ciddi bir krize dönüşen çevre sorunlarının abartılmadığını düşünme ve bundan dolayı endişe duyma ile çevre sorunları karşısında bireysel çabanın fayda sağlayacağını düşünme konusunda erkeklerden daha olumlu duygu, düşünce ve davranışlara sahiptirler. Bununla birlikte, erkeklerin çevre bilincini ölçmeye yönelik sorulardan aldıkları puanlar ortalamanın üstündedir. Elde edilen bu bulgular, *"kadınlar, çevre sorunlarını erkeklerden daha fazla ciddiye almaktadır ($H13_b$)", "kadınlar, erkeklere kıyasla çevre sorunlarından dolayı daha fazla endişe duymaktadır ($H13_c$)"* ve "*kadınlar, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına, erkeklerden daha fazla inanmaktadır ($H13_d$)"* şeklinde ileri sürülen hipotezleri doğrulamaktadır. "*Kadınların, çevre ile ilgili meseleleri erkeklerden daha fazla takip ettiğini ($H13_a$)"* öngören hipotez ise aksi yönde desteklenmektedir. Kadınlar ve erkekler arasındaki bu fark, büyük oranda her iki cinsiyetin duygusal yapılarının aynı olmamasından kaynaklanmaktadır. Kadınlar genellikle erkeklere nazaran duygusal açıdan daha duyarlı olmaktadırlar. Dolayısıyla kadınların çevre bilinçlerinin daha yüksek olmasının sebeplerinden birinin bu olduğunu söylemek mümkündür.

Çevre bilinci bakımından yaş grupları arasındaki farklar incelendiğinde, çevreyle ilgili gelişmeleri takip etmede yaşla birlikte artış görülmekte, fakat çevre sorunlarından endişe duyma, bu sorunların abartılmadığını düşünme ve ahlâkî sorumluluk alabilme noktasında yaşça küçük bireylerin büyüklere nazaran daha olumlu tutum ve davranışlara sahiptirler. Bununla birlikte, yaş grupları arasında bulunan farklılık istatistikî bakımdan anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır. Elde edilen bulgular, "*orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere nazaran çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip edeceğine ($H14_a$)", "orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye alacağına ($H14_b$)", "orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere kıyasla çevre sorunlarından dolayı daha fazla endişe duyacağına ($H14_c$)"* ve *"orta yetişkinlik ve son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına, ergenler ve ilk yetişkinlik dönemindeki bireylere nazaran daha fazla inandığına ($H14_d$)"* yönelik hipotezleri doğrulamamaktadır.

Katılımcıların medenî durumlarının çevre bilinçlerini ne şekilde etkilediğine bakıldığında, bekârların yalnızca çevre sorunlarından endişe duyma sorusundan evlilere oranla daha yüksek puan aldıkları; çevreyle ilgili gelişmeleri takip etme, ekolojik krizin abartıldığını düşünme ve çevre sorunlarına karşı gösterilen bireysel gayretin yeterli olmayacağını düşünme sorularından ise evlilerin bekârlardan daha önde oldukları tespit edilmiştir. Gruplar arasındaki bu farklılıklar, hiçbir soruda anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır. Buradan hareketle, evliler ile bekarların çevre bilinçliliği konusunda benzer bir tutuma sahip oldukları söylenebilir. Elde edilen bulgular, "*evlilerin, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına, bekârlara nazaran daha fazla inandığına ($H15_d$)"* "*evlilerin, bekârlara nazaran çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip ettiğine ($H15_a$)", "evlilerin, bekârlara kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye aldığına ($H15_b$)"* ve *"evlilerin, bekârlara kıyasla çevre sorunlarından dolayı daha fazla endişe duyduğuna ($H15_c$)"* yönelik hipotezleri doğrulamamaktadır.

Eğitim düzeyi, çevre sorunları konusunda bilinçli olmayı etkileyen önemli bir faktördür. Çünkü çevre hakkındaki bilgi-birikim çevreye karşı yönelime etki ettiği gibi bireylerin sorunlar karşısında daha duyarlı olmasını sağlamaktadır. Nitekim daha önceki pek çok araştırmada eğitim düzeyi yüksek bireylerin çevre bilinçlerinin daha yüksek olduğu saptanmıştır. Bu araştırmada da önceki araştırmalara kısmen benzer bulgular elde edilmiş ve eğitim düzeyinin artmasıyla birlikte çevre bilincinin arttığı tespit edilmiştir. Ekolojik krizin abartıldığını düşünmede lisansüstü ve üniversite mezunları ile ilkokul-ortaokul-lise mezunları arasında ikinci grup lehine; çevre sorunları karşısında ahlâkî sorumluluk almanın yetersiz olduğunu düşünmede, lisansüstü ve üniversite mezunları ile ilkokul-ortaokul-lise mezunları arasında yine ikinci grup lehine anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Çevreyle ilgili gelişmeleri takip etme ve çevre sorunlarından dolayı endişe duyma noktasında ise, eğitim düzeyinin anlamlı bir yordayıcı olmadığı saptanmıştır. Buna göre, üniversite ve lisansüstü mezunlarının çevre sorunlarının tehlikeli boyutlara eriştiğini düşünerek gösterilen bireysel çabaların etkili olabileceğini düşünme ve sorumluluk alabilme eğilimi bakımından, ilkokul-ortaokul ve lise mezunlarına nazaran daha bilinçli olduğu söylenebilir. Elde edilen bulgular, *"üniversite ve lisansüstü mezunu bireyler, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere kıyasla çevre sorunlarını daha fazla ciddiye almaktadır ($H16_b$)"* ve *"üniversite ve lisansüstü mezunu bireyler, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere nazaran daha fazla inanmaktadır ($H16_d$)"* şeklindeki hipotezleri desteklemektedir. "*Üniversite ve lisansüstü mezunu bireylerin, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere nazaran çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip edeceğine ($H16_a$)"* ve *"üniversite ve lisansüstü mezunu bireylerin, ilkokul-ortaokul ve lise mezunu bireylere kıyasla çevre sorunları karşısında daha fazla endişe duyacağına ($H16_c$)"* yönelik hipotezler ise desteklenmemektedir.

Çevre bilinci ve hayatın büyük çoğunluğunun geçirildiği sosyal çevre arasındaki ilişkiye bakıldığında, gruplar arasındaki farklılıkların anlamlı olmadığı tespit edilmiştir. Yani katılımcıların yaşadıkları sosyal çevre onların çevre bilinç düzeylerine etki etmemektedir. Elde edilen bulgular, "*ilde yaşayan bireylerin, ilçe ve köy/kasaba sakinlerine kıyasla çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip edeceğini ($H17_a$)", "ilde yaşayan bireylerin, ilçe ve köy/kasaba sakinlerine kıyasla çevre sorunlarını daha fazla*

ciddiye alacağını ($H17_b$)", "ilde yaşayan bireylerin, ilçe ve köy/kasaba sakinlerine kıyasla çevre sorunları karşısında daha fazla endişe duyacağını ($H17_c$)" ve *"ilde yaşayan bireylerin, çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluğun etkili olacağına köy/kasaba sakinlerine nazaran daha fazla inanacağını ($H17_d$)"* öngören hipotezleri desteklememektedir. Her şeyin daha kolay ulaşılabilir olduğu günümüz dünyasında, köy, ilçe veya şehir arasındaki mesafeler de büyük oranda ortadan kalkmış ve buralarda yaşayan insanlar gittikçe birbirine daha çok benzer olmuştur. Bu durum çevre sorunları ilgili gelişmelerden haberdar olma gibi konularda da kendini hissettirmektedir. Nitekim, araştırmada bulgulandığı üzere sosyal çevrenin anlamlı bir yordayıcı olamamasını bu şekilde açıklamak mümkündür.

Ekonomik durumun çevre bilinci üzerinde etkili bir faktör olup olmadığına yönelik yapılan analiz sonucunda, çevreyle ilgili konulara ilgi duyma ile ekonomik durum arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, ekonomik durumun iyiye gitmesiyle birlikte çevreye ve çevre sorunlarına ilişkin ilgi ve alaka artmaktadır. Diğer yandan, ekolojik krizin olduğunu düşünme, çevre sorunlarından dolayı endişe duyma ve bu sorunlara karşı bireysel sorumluluk alabilme açısından ekonomik durumun etkili olmadığı bulgulanmıştır. Böylelikle, *"gelir düzeyi yüksek bireylerin çevreyle ilgili meseleleri daha fazla takip edeceği ($H18_a$)",* şeklinde ileri sürülen hipotez desteklenirken, *"gelir düzeyi arttıkça çevre sorunlarının abartılmadığına ve aksine bu sorunların ciddi bir kriz olduğuna dair inancın da artacağına ($H18_b$)", "gelir düzeyi arttıkça çevre sorunlarından endişe duyma düzeyinin de artacağına ($H18_c$)"* ve "*gelir düzeyi arttıkça çevre sorunlarına karşı çevreci davranışlarda bulunmanın etkili olacağına yönelik inancın da artacağına ($H18_d$)"* yönelik ileri sürülen hipotezler ise desteklenmemektedir. Ekonomik durumu daha iyi olan bireylerin çevreyle ilgili gelişmeleri takip etmelerine karşın bunu davranışa dönüştürememeleri, çevre sorunlarının kaynaklandığı fazla tüketim, israf gibi davranışlardan vazgeçmek istememelerinden kaynaklanıyor olabilir.

Dindarlık-cinsiyet ilişkisinin tespiti amacıyla yapılan analiz sonucunda, kadınların erkeklerden daha dindar oldukları tespit edilmiştir. Bununla birlikte, kadınlar ibadetleri yerine getirme ve dinî inancı bireysel ve sosyal hayata yansıtma bakımından

erkeklerden daha duyarlı oldukları bulunmuştur. Bu bulgu, "*kadınların erkeklere nazaran daha dindar olacağına (H19)*" yönelik hipotezimizi desteklemektedir. Kadınların erkeklerden daha dindar olmalarında toplumsal rollerin etkili olduğu söylenebilir. Bilhassa arkadaş seçimi, giyim kuşam ve sosyal aktivitelere katılmada kadınların erkeklere oranla baskı altında oldukları malumdur. Dolayısıyla kadınlar tarafından dinin bu konulardaki emirlerin yerine getirilmesi ve içselleştirilmesi daha kolay olmaktadır. Diğer yandan, ibadetlerin yerine getirilmesinde kadınların erkeklere nazaran daha baskın olmasında da kadınların iş hayatında daha az bulunması sebep olarak gösterilebilir.

Dindarlık düzeyleri bakımından orta yetişkinlik dönemindeki bireyler hem genel dindarlık hem de dindarlık alt boyutlarından diğer yaş gruplarına nazaran daha yüksek ortalamaya sahip olmuşlardır. Onları sırasıyla ilk yetişkinlik dönemi, son yetişkinlik dönemi ve ergenlik dönemi bireyleri takip etmiştir. Yaş dönemleri arasındaki bu fark, *dindarlıkta (genel)* ilk yetişkinlik dönemindekiler ile ergenlik dönemindekiler arasında, birinci grup lehine; *inanç-etki boyutunda* ilk yetişkinlik dönemindeki bireyler ile ergenlik dönemindekiler arasında, yine birinci grup lehine anlamlıdır. Dindarlığın *bilgi-ibadet boyutunda* ise ergenler ile ilk yetişkinlik ve orta yetişkinlik dönemindeki bireyler arasındaki farkın anlamlı olduğu ve ergenlerin bu iki gruba nazaran dine daha az ilgili olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, ilk yetişkinlik dönemindeki bireyler ergenlere göre daha dindar oldukları ve yeme-içme ve giyim ile arkadaşlık seçimi ve sosyal aktivitelere katılımda dinin etkisini daha çok hissederek ibadetlerin ifasında daha titiz davrandıkları söylenebilir. Orta yetişkinlik dönemindeki bireyler ise, ergenlerden ibadetlerin yerine getirilmesi bakımından daha önde görünmektedir. Elde edilen bu bulgular, "*son yetişkinlik dönemindeki bireylerin, yaşça küçük olan bireylerden daha dindar olacağına (H20)*" yönelik hipotezimizi kısmen desteklemektedir. Son yetişkinlik dönemindeki bireylerin ilk yetişkinlik ve orta yetişkinlik dönemindekilere göre daha düşük ortalamalara sahip olmalarının sebebi, yaşlılık döneminde olması muhtemel birtakım sağlık problemleri olabilir. Ergenlerin dindarlık düzeylerinin düşük olması ise, ergenlik döneminde yaşanan kimlik problemi gibi benliği oluşturma sürecinde yaşanan ve aşılması beklenen birtakım problemlerden kaynaklı olabilmektedir.

Dindarlık-medeni durum ilişkisi incelendiğinde, evlilerin bekârlara nazaran daha dindar oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca evliler hem ibadetlerin yerine getirmede hem de yeme-içme ve giyim ile sosyal aktivitelere katılma ve arkadaşlık kurma gibi faaliyetlerde dinî inançlarını gözetmede bekârlardan daha duyarlı oldukları saptanmıştır. Elde edilen bu bulgular, "*evlilerin bekârlara kıyasla daha dindar olacağı (H21)*" şeklindeki araştırma hipotezi desteklemektedir. Evli olanların dindarlık bakımından bekârlardan daha baskın olmalarında evliliğin getirdiği daha düzenli hayat biçiminin ve özgeci eğilimlerin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Eğitim düzeyinin dindarlık üzerindeki yordayıcılığını ölçmek amacıyla yapılan analiz sonucunda, ilkokul-ortaokul ve lise mezunlarının genel dindarlık ve *inanç-etki boyutundan* üniversite ve lisansüstü mezunlarına nazaran daha yüksek puan almışlardır. Dindarlığın *bilgi-ibadet boyutunda* ise en yüksek ortalamaya, lisansüstü mezunları sahip olmuştur. Onları sırasıyla üniversite mezunları ve ilkokul-ortaokul-lise mezunları takip etmiştir. Gruplar arasındaki bu farklılık anlamlı görünmemektedir. Diğer bir deyişle, bireylerin eğitim düzeyleri onların dindarlıklarına etki etmemektedir. Bu bulgu, "*ilkokul ve ortaokul/lise mezunlarının üniversite ve lisansüstü mezunlarına nazaran daha dindar olacağına (H22)*" yönelik hipotezi kısmen desteklemektedir.

İlçede yaşayanların hem dindarlık düzeylerinden hem de dindarlık alt boyutlarından ilde ve köy/kasabada yaşayan bireylerden daha yüksek ortalamaya sahip olmuşlardır. Onları sırasıyla ilde yaşayanlar ve köy/kasaba sakinleri takip etmiştir. Fakat gruplar arasındaki bu fark istatistikî açıdan anlamlılık seviyesine ulaşmamıştır. Bu bulgu, "*hayatının çoğunu kırsal bölgede geçirmiş bireylerin kenttekilere nazaran daha dindar olacağını (H23)*" öngören hipotez doğrulamamaktadır.

Ekonomik durum ve dindarlık ilişkisine yönelik yapılan daha önceki araştırmalara paralel olarak bu araştırmada da bu iki olgu arasında bir anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Yani, ekonomik durumun iyi veya kötü olması dindarlığı etkilememektedir. Elde edilen bu bulgu, "*gelir düzeyi ile dindarlık arasında anlamlı ve olumsuz bir ilişki vardır (H24)*" şeklindeki hipotezi doğrulamamaktadır. Araştırma grubunun genelinin dindarlık düzeyleri yüksek bireylerden oluşmasının sonuca etki etmiş olabileceği söylenebilir.

Araştırmada çevreye duyarlı ürün satın alma, çevreye karşı sahip olma yönelimi, çevre bilinci ve dindarlık ile demografik değişkenler arasındaki ilişkiler incelendikten sonra, çevreye duyarlı ürün satın alma, çevreye karşı sahip olma yönelimi, çevre bilinci ve dindarlık ile arasındaki ilişki incelenmiş, dindarlığın çevre bilinci ve çevreye karşı sahip olma yönelimi üzerindeki rolü tespit edilmiştir.

İnsanların çevre sorunları karşısında endişe duyarak harekete geçmeleri, onların çevreyi insanoğlunun hâkim olduğu değersiz bir varlık olarak görmeyerek bu doğrultuda duygu, düşünce ve tutum geliştirebilmelerine bağlıdır. Bunun aksi olarak çevre, insanların istedikleri şekilde kullanabilecekleri bir maddeler yığını gibi görüldüğü sürece, çevre sorunlarının önüne geçebilmek mümkün görünmemektedir. Bu bakımdan çevreye karşı sahip olma yöneliminin zayıf olması, bireylerin çevre ve çevre sorunları konusunda bilinçli olmaları ve bu sayede çevreci ürün kullanımı gibi davranışlar sergilemeleri noktasında önemli bir etkiye sahip olmaktadır. Bu araştırmada da, çevreye karşı sahip olma yönelimi az olan bireylerin hem çevre bilinci yüksek hem de çevreye duyarlı ürün kullanımı konusunda daha duyarlı oldukları öngörülmüş ve bu olgular arasındaki ilişki incelenmiştir.

Çevreye duyarlı ürün satın almada çevreye karşı sahip olma yönelimin etkisinin incelendiği analiz sonucunda, çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevreci ürün satın alma arasında zayıf, olumsuz ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre, çevreye karşı sahip olma yönelimi az olan bireyler, çevreyi kirletmeyen, tasarruf sağlayan, canlıların sağlığına zararlı olmayan ve geri dönüşümlü ürünleri daha fazla satın almaktadır. Bu bulgu, "*çevreye karşı sahip olma yönelimi arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma davranışının azalacağı (H25)*" şeklindeki hipotezi desteklemektedir.

Çevreye duyarlı ürün satın almada çevreye karşı olumlu bir tutumun yanı sıra, çevrenin tahribatından haberdar olma ve bundan dolayı endişe duyarak bu sorunlar karşısında sorunluluk alarak davranış ortaya koyma gibi pek çok faktör etkili olmaktadır. Bu doğrultuda çevre bilincinin çevreci ürünleri satın alma sürecinde ne düzeyde etkili olduğu incelenmiş, çevreyle ilgili gelişmelerin takibi, anlamlı bir yordayıcı olarak tek başına çevreye duyarlı ürün kullanımının yaklaşık %13'ünü; çevreyle ilgili gelişmelerin takibi ile çevre sorunlarından endişe duyma birlikte çevreye duyarlı ürün kullanımının

%15,1'ini; çevreyle ilgili gelişmelerin takibi, çevre sorunlarından endişe duyma ve bu sorunlara karşı ahlaki sorumluluk alma ise birlikte çevreci ürün kullanımının %16,2'sini açıkladığı tespit edilmiştir. Buna göre, çevre bilincinin artmasıyla çevreye duyarlı ürün satın alma eğilimleri artmaktadır. Bu bulgular, "*çevreyle ilgili gelişmeleri takip etmenin, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını arttıracağı ($H26_a$)", "çevre sorunlarının abartıldığını düşünmenin, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını azaltacağı ($H26_b$)", "çevre sorunlarından dolayı endişe duymanın, çevreye duyarlı ürün satın alma davranışını arttıracağı ($H26_c$)"* ve "*çevre sorunları karşısında ahlâkî sorumluluk alma eğilimi arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma davranışının artacağı ($H26_d$)"* şeklindeki hipotezleri doğrulamaktadır.

Çevreye duyarlı ürün satın alma ve dindarlık arasındaki ilişkisine yönelik yapılan analizde, dindarlık ve alt boyutları ile çevreye duyarlı ürün satın alma arasında oldukça kuvvetli, olumlu ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre, bireylerin dindarlık düzeyleri arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma eğilimleri artmaktadır. Bireylerin "önemli karar anlarında, yeme-içme ve giyim, arkadaşlık seçimi ve sosyal aktivitelere katılma" gibi faaliyetlerde dinî inançlarını daha yoğun hissetmeleri ve bu doğrultuda davranış sergilemeleri ile "namaz kılma, oruç tutma, dua etme ve Kur'an okuma" gibi dinî ibadetleri yerine getirmede gösterdikleri hassasiyet, onların çevreye duyarlı ürün satın alma davranışlarına olumlu yönde etki etmektedir. Elde edilen bu bulgular, "*bireylerin dindarlık düzeyi arttıkça çevreye duyarlı ürün satın alma davranışları da artacaktır (H27)", "dindarlığın inanç-etki boyutu ile çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki vardır ($H27_a$)"* ve "*dindarlığın bilgi-ibadet boyutu ile çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki vardır ($H27_b$)"* şeklinde ileri sürülen hipotezleri doğrulamaktadır. Çevreye duyarlı ürünlerin vaat ettiği tasarruf, uzun süre kullanım ve dolayısıyla israf etmeme, sağlığa daha az zararlı olma gibi dinî gelenekte fazlasıyla övülen ve tavsiye edilen davranışların, dindarların bu ürünleri tercih etmesine etki ettiği söylenebilir.

Çevreye karşı sahip olma yönelimi-çevre bilinci arasındaki ilişkiye bakıldığında, çevre konularına ilgi duyma ve çevre sorunlarından dolayı endişe duyma ile çevreye karşı

sahip olma yönelimi arasında oldukça kuvvetli, olumsuz ve anlamlı; çevre sorunlarının abartıldığını düşünme ve bu sorunlar karşısında gösterilen bireysel çabanın yetersiz olacağını düşünme ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında ise oldukça kuvvetli, olumlu ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle, çevreyle ilgili gelişmelerden haberdar olan ve çevre sorunlarının olumsuz etkilerinden ötürü endişe duyan bireylerin çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin az, buna mukabil ekolojik krizin abartıldığını ve çevreci davranışların etkili olmayacağını düşünen bireylerin ise çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin fazla olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, "*çevreye karşı sahip olma yönelimi fazla olan bireylerin, çevreyle ilgili gelişmeleri daha az takip edeceğini ($H28_a$)", "çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevre sorunlarının abartıldığını düşünme eğilimi arasında, pozitif ve anlamlı bir ilişki olacağını ($H28_b$)", "çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevre sorunlarından endişe duyma arasında negatif ve anlamlı bir ilişki olacağını ($H28_c$)"* ve "*çevreye karşı sahip olma yönelimi ile çevre sorunları karşısında gösterilen bireysel çabanın yetersiz kalacağını düşünme arasında, pozitif ve anlamlı bir ilişki olacağını ($H28_d$)"* öngören araştırma hipotezlerini doğrulamaktadır.

Çevre, insanoğlunun yaşamını idame ettirebilmesi için muhtaç olduğu bir varlıktır. İnsanoğlunun hava, su ve toprak gibi doğal kaynaklar olmadan yaşayabilmesi mümkün değildir. Diğer yandan, çevre bir yaratıcının varlığına delil teşkil etmesi sebebiyle de kutsal sayılmaktadır. Bu yüzdendir ki, bütün dinler çevrenin korunması gerektiğini belirtmiş, insanlara çevreyle iç içe ve uyumlu bir hayat sürmeleri salık verilmiştir. Buradan hareketle, dindarların çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin az olması, dolayısıyla çevre sorunlarına karşı daha duyarlı ve bilinçli olmaları beklenmektedir. Ayrıca çevreye zarar vermeden üretilen ürünlerin dindarlar tarafından daha çok tercih edileceği öngörülmektedir. Araştırmada, bu öngörülerin doğru olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Dindarlığın çevreye karşı sahip olma yönelimine ne yönde etki ettiğine ilişkin yapılan analizde, dindarlık ve *inanç-etki boyutu* ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında oldukça kuvvetli, olumlu ve anlamlı; *bilgi-ibadet boyutu* ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında ise zayıf, olumlu ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Diğer bir

deyişle, dindarlık düzeyi arttıkça çevreye karşı sahip olma yönelimi artmaktadır. Bu bulgular, "*bireylerin dindarlık düzeyi arttıkça çevreye karşı sahip olma yönelimlerinin azalacağı (H29)", "dindarlığın inanç-etki boyutu ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında olumsuz ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağı (H29$_a$)" ve "dindarlığın bilgi-ibadet boyutu ile çevreye karşı sahip olma yönelimi arasında olumsuz ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağı (H29$_b$)"* şeklindeki hipotezleri, doğrulamamaktadır. Dindarların çevreye karşı yönelimlerinin sahip olma odaklı olması, Kur'an'da insanın Allah'ın halifesi olarak nitelendirilmesinden, daha doğrusu insana verilen bu sorumluluğun yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. İnsanlar, bu kavramdan hareketle, yeryüzüne hâkim olduklarını ve çevreyi istekleri doğrultusunda kullanabileceklerini düşünmektedirler. Oysa Kur'an'da insanlara çevre üzerinde keyfî davranış hakkının verilmesi şöyle dursun, bunun aksi olarak onlara var olan hassas dengeyi bozmadan yaşama gibi son derece zor bir sorumluluğun yüklendiği görülmektedir.

Dindarlığın çevre bilinci üzerindeki yordayıcılığını ölçen analiz neticesinde, dindarlık ve iki alt boyutu ile ekolojik krizin abartıldığını düşünme arasında oldukça kuvvetli, olumlu ve anlamlı; dindarlık ve iki alt boyutu ile çevre sorunları karşısında endişe duyma arasında ise oldukça kuvvetli, olumsuz ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Yani bireylerin dindarlık düzeyleri arttıkça çevre sorunlarının ciddi boyutlara ulaştığına ilişkin haberlerin abartı olduğunu düşünme ve bu sorunlara duyarsızlaşma eğilimi artmaktadır. Çevreyle ilgili gelişmelerin takibi ve çevre sorunlarına karşı alınan ahlâkî sorumluluk almada ise dindarlık etkili bir faktör olmadığı görülmektedir. Elde edilen bu bulgular, *"dindarlık ve alt boyutları ile çevre sorunlarının abartıldığını düşünme eğilimi arasında olumsuz ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağına (H30$_b$)"* ve *"dindarlık ve alt boyutları ile çevre sorunlarından dolayı endişe duyma eğilimi arasında olumlu ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağına (H30$_c$)"* yönelik hipotezleri kısmen desteklemektedir. "*Dindarlık ve alt boyutları ile çevreyle ilgili gelişmeleri takip etme arasında olumlu ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağına (H30$_a$)",* ve "*dindarlık ve alt boyutları ile çevre sorunlarına karşı gösterilen bireysel gayretin etkili olacağını düşünme arasında olumlu ve istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki olacağına (H30$_d$)"* yönelik araştırma hipotezleri ise doğrulanmamaktadır. Dindarların çevreyle ilgili

üzerlerine sorumluluk almadıklarını söylemek mümkündür. Çevreden faydalanmakla birlikte, çevrede meydana gelen olaylardan ve çevreye verdikleri tahribatla ilgilenmemişler, gerisini adeta Allah'a bırakmışlardır. Nitekim, çevredeki tahribatın son derece büyük olduğuna inanmamışlar ve bundan dolayı endişelenmemişler, iman ettikleri yaratıcının bunu önleyeceğini düşünmüşlerdir. Kısacası dindarların çevre konusunda kaderci bir yaklaşıma sahip oldukları söylenebilir.

Sonuç olarak bütün bu bulgulardan hareketle, çevreye karşı geliştirilen sahip olma yöneliminin güçlü olmasının çevre dostu ürünlerin satın alınmasına olumsuz yönde; çevre bilincinin artmasının ise çevre dostu ürünlerin satın alınmasına olumlu yönde etki ettiği söylenebilir. Dindarlık ise, hem çevreye karşı sahip olma yönelimini tetiklemekte hem de çevre bilincinin azalmasına sebep olmaktadır. Beklenenin aksi olan bu durum, Kur'an'daki ideal insan-çevre ilişkisinin yanlış yorumlandığına ve dine ilgisi çok olan bireylerin çevre konusunda üzerlerine sorumluluk almadığına işaret etmektedir. Bununla birlikte, dindarlığın artmasıyla birlikte çevreci ürünlerin satın alma davranışının da artması çelişki gibi görünmektedir. Fakat dindarların bu ürünleri satın almasında "çevreye zarar vermeme" düşüncesinden ziyade, tasarruflu olma, tekrar kullanılabilir ambalajla üretilme, geri dönüştürülebilir olma, daha az kirliliğe yol açma ve sağlık açısından tehlikeli olan kimyasalları içermeme gibi ürünün bünyesinde bulunan diğer özelliklerin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Çevreye duyarlı ürün satın alma davranışı ile dindarlık ilişkinin incelendiği bu araştırma, Türkiye'de yapılmış nadir çalışmalardan biri olduğundan bazı sınırlılıklar içermektedir. Bu bakımdan konuyla ilgili ileride yapılacak araştırmalara şu önerilerde bulunmak faydalı olacaktır:

- Araştırma kısıtlı sayıda katılımcı ile yapılmıştır. Aynı zamanda, araştırmaya katılan katılımcıların sayısı cinsiyet, yaş gibi faktörler açısından eşit şekilde dağılmamaktadır. Dolayısıyla konuyla ilgili olarak daha geniş örneklem grubuyla yapılacak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.
- Bu araştırmada çevreye karşı temel yaklaşımı belirlemek amacıyla "Çevreye Karşı Sahip Olma Yönelimi Ölçeği" ile çevre bilinci başlığı altında verilen ve bireylerin çevre sorunları konusundaki genel fikirlerini öğrenmeye yönelik dört

soru (çevreye ilişkin gelişmelerin takibi, çevre sorunları konusunda endişe duyma, küresel düzeyde etkili olan bu sorunların vahametine ilişkin düşünce ve çevre sorunları karşısında bireysel gayret gösterme) kullanılmıştır. Bireyleri çevreye duyarlı ürün satın almaya teşvik eden ve dindarlık ile ilişkisini daha açık bir şekilde açıklanmasını sağlayacak değişkenlerin de araştırılmasına ihtiyaç vardır.

- Dindarlığın çevreye karşı sahip olma yönelimi ile olan olumlu ilişkisi ve çevre bilinci üzerindeki ket vurucu etkisinin detaylıca araştırılması, gerekirse mülakat yöntemi ile bireylerden detaylı açıklamaların alınması gerekmektedir.
- Çevre karşı sahip olma yöneliminin çevreye duyarlı ürün satın almayı olumsuz yönde etkilediği ve çevreye ilişkin gelişmeleri takip etme, çevre sorunlarından dolayı endişe duyma ile çevre konusunda bireysel gayretler gösterme davranışının çevreye duyarlı ürün satın alma konusunda bireyleri motive edici bir gücü olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, çevreye karşı sahip olma yönelimi ile olumlu, çevre bilinci sorularıyla ise olumsuz bir ilişkisi olan dindarlığın, çevreye duyarlı ürün satın alma konusunda bireyleri teşvik etmesi epey ilginçtir. İleride yapılacak araştırmalar ile bu durumun incelenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Adam, B. (2018) (a). Din Hakkında Genel Bilgiler. B. Adam (Ed.), *Dinler Tarihi* içinde. (s. 35-58). Ankara: Grafiker Yayınları.

Adam, B. (2018) (b). Dinler Tarihi Bilimi. B. Adam (Ed.), *Dinler Tarihi* içinde. (s. 19-32). Ankara: Grafiker Yayınları.

Adam, B. (2018) (c). Yahudilik. B. Adam (Ed.), *Dinler Tarihi* içinde. (s. 61-131). Ankara: Grafiker Yayınları.

Adi, P. H. & Rabiatul Adawiyah, W. (2018). The Impact of Religiosity, Environmental Marketing Orientation and Practices on Performance: A Case of Muslim Entrepreneurs in Indonesia. Journal of Islamic Marketing, 9(4), 841-862.

Akarsu, B. (1994). İnsan ve Çevre. *Cogito Dergisi,* (2), 27-30.

Akdur, R. (2009). Hava Kirliliği ve Çözümler. D. Aslan, *Halk Sağlığı İle İlgili Güncel Sorunlar ve Yaklaşımlar* içinde. (s. 151-155). Ankara: Ankara Tabip Odası Yayını.

Akın, M., & Akın, G. (2007). Suyun Önemi, Türkiye'de Su Potansiyeli, Su Havzaları ve Su Kirliliği. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 47*(2), 105-118.

Akyüz, E. (2020). *Çevre Biliminin ABC'si.* Ankara: Seçkin Akademik ve Mesleki Yayınlar.

Akyüz, H. (2014). "Çevre Dostu Bir Elçi: Hz. Muhammed". M. D. Karacoşkun (Ed.), *Çevre ve Ahlak Sempozyumu*. (s. 35-62). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi.

Alagöz, B. (2007). "Çevre Sorunları, Teknoloji ve Değişen Öncelikler". *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi). 1*, (s. 43-52). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Alkaya, A., Çoban, S., Tehci, A., & Ersoy, Y. (2016). Çevresel Duyarlılığın Yeşil Ürün Satın Alma Davranışına Etkisi: Ordu Üniversitesi Örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* (47), 121-134.

Alnıaçık, Ü. (2010). Çevreci Yönelim, Çevre Dostu Davranış ve Demografik Özellikler: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 507-532.

Alpagut, B. (2016). "Doğal Çevre ve İnsanın Evrimi". R. Keleş (Haz.), *İnsan, Çevre, Toplum* içinde. (s. 41-46). Ankara: İmge Kitabevi.

Altıkat, A., Ekmekyapar Torun, F., & Turan Bayram, T. (2011). Küresel Kirlilik: Dünya, Avrupa Birliği. *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 27*(2), 134-149.

Ankaya, F., Gülgün Arslan, B., & Türkyılmaz Tahta, B. (2017). An Investigation of Determination of Environmental Awareness Level: A Case Study in the City of Izmir. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 54 (4)*, 419-427.

Arbuckle, M. B., & Konisky, D. M., (2015). The Role of Religion in Environmental Attitudes. *Social Science Quarterly*, *96*(5), 1244-1263.

Arcury, T. A. (1990). Environmental Attitude and Environmental Knowledge. *Human Organization, 49*(4), 300-304.

Arcury, T. A., Johnson, T., & Scollay, S. (1986). Ecological Worldview and Environmental Knowledge: The "New Environmental Paradigm". *The Journal of Environmental Education, 17*(4), 35-40.

Armağan, E., & Karatürk, H. (2014). Yeşil Pazarlama Faaliyetleri Çerçevesinde Aydın Bölgesindeki Tüketicilerin Çevreye Duyarlı Ürünleri Kullanma Eğilimlerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Organizasyon Ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 6*(1), 1-17.

Arslan, H. (2011). Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları. *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 4*(7), 39-61.

Avcı, M. (2014). "Çevre, İnsan ve Kültürü Birbirine Bağlayan Etmen: Su". M. D. Karacoşkun (Ed), *Çevre ve Ahlak Sempozyumu.* (s. 485-497). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi.

Ay, C., & Ecevit, Z. (2005). Çevre Bilinçli Tüketiciler. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi, 10*, 238-263.

Aylan, F. K. (2019). *Otel İşletmelerinde Yeşil Pazarlama.* Konya: Eğitim Yayınevi.

Ayten, A. (2010). 'Sahip Olma' Mı 'Emanet Görme' Mi? -Çevre Bilinci ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma-. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 10*(2), 203-233.

Ayten, A. (2013). Din ve Sağlık: Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 13*(3), 7-31.

Ayten, A. (2017). *Psikoloji ve Din-Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri.* İstanbul: İz Yayıncılık.

Ayten, A., & Hussain A. (2017). The Relationship between Religiosity, Environmental Orientation and Environmental Behaviors: An Empirical Study with Turkish and British Muslim Samples. *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, *53*, 27-44.

Babaoğlu, A. (2002). *Psikiyatri Tarihi.* İstanbul: Okuyan Us Yayın.

Bartolomeus, H. A.-H., Hertzberg, A., & Khalid, F. (2005). "Religion and Nature: The Abrahamic Faiths' Concepts of Creation". D. Cooper, & J. Palmer (Ed.), *Spirit Of The Environment-Religion, Value and Environmental Concern* içinde. London: Routledge Publication.

Batchelor, M., & Brown, K. (1994). *Buddhism and Ecology.* Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.

Baydaş, A., & Berdibek, U. (2020). Yeşil Ürün Satın Alma Davranışı İle Dini Değerlerin İlişkilendirilmesi: Bingöl İli Örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17*(2), 922-943.

Baynal, F. (2015). Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 4*(1), 206-231.

Bayrakdar, M. (1997). *İslam ve Ekoloji.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Bayram, H., Dörtbudak, Z., & Fişekçi, F. (2006). "Hava Kirliliğinin İnsan Sağlığına Etkileri, Dünyada, Ülkemizde ve Bölgemizde Hava Kirliliği Sorunu" Paneli Ardından. *Dicle Tıp Dergisi, 33*(2), 105-112.

Berger, P. L. (1969). *The Social Reality of Religion.* London: Faber & Faber.

Berkes, F. (2001). Religious Traditions and Biodiversity. *Encyclopaedia of Biodiversity, 5*, 109-120.

Bilgiç, D. E., & Hosny, E. (2019). Din ve İnançlarda Suyun Önemi ve Mimariye Yansıması El Hamra Sarayı Örneği. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6*(20), 59-76.

Bilimoria, P. (2005). "Indian Religious Traditions". D. Cooper, & J. Palmer (Ed.), *Spirit of The Environment-Religion, Value and Environmental Concern* içinde. London: Routledge Publication.

Bookchin, M. (1996). *Ekolojik Bir Topluma Doğru.* A. Yılmaz (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bozloğan, R. (2005). Sürdürülebilir Gelişme Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 50, 1011-1028.

Boztepe, A. (2012). Green Marketing and Its Impact on Consumer Buying Behavior. *European Journal of Economic and Political Studies, 5*(1), 5-21.

Bozyiğit, A. (2016). İslam Ahlak Öğretisinde Çevre Bilinci. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3*(2), 9-23.

Bozyiğit, S. (2019). Dini Değerlerin Takıntılı Satın Alma Eğilimi ve Çevreye Yönelik Tutum Üzerindeki Etkisine Yönelik Bir Araştırma. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, *9*(18), 319-337.

Böke, E. G. (2019). İslâm Hukukunda Çevre Bilinci Algısı Üzerine. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8*(16), 229-251.

Capra, F. (1992). *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası.* M. Armağan (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları.

Cavkaytar, O., Soyer, O., & Şekerel, B. (2013). Türkiye'de Hava Kirliliğinden Kaynaklanan Sağlık Sorunları. *Hava Kirliliği Araştırmaları Dergisi, 2*, 105-111.

Ceritli, I. (1997). Türkiye'nin Toprak Sorunu. *Ekoloji Çevre Dergisi,* (22), 4-8.

Cüceloğlu, D. (2016). *İnsan ve Davranışı-Psikolojinin Temel Kavramları.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Çabuk, S., Nakıboğlu, B., & Keleş, C. (2008). Tüketicilerin Yeşil (Ürün) Satın Alma Davranışlarının Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17*(1), 85-102.

Çalışkan, C., Boğan, E., & Dedeoğlu, B. (2019). Yeni Çevresel Paradigma: Turizm Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research, 3*(4), 517-52.

Çelik, H., Bengül, S., & Acarer, T. (2019). Çevreci Satın Alma Eğilimini Etkileyen Faktörler: İç ve Dış Cephe Boyalarını Satın Alma Bağlamında Bilecik İlinde Bir Uygulama (Araştırma). *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi,* (24), 349-383.

Çepni, O., & Aksoy, B. (2016). "Dünya Çevre Sorunları". F. Aydın (Ed.), *Günümüz Dünya Sorunları* içinde. Ankara: Pegem Akademi.

Çetin, T., Turan, M., Aytekin, P., & Yurdusev, M. (2020). Üniversite Öğrencilerinin Çevresel Yaklaşımlarını Ölçmeye Yönelik Bir Araştırma: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Örneği. *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi, 6*(1), 12-23.

Daryal, A. M. (1997). Maddenin Varolma Hakkı: "Çevre Kirlenmesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 131-142.

Davari, A., Iyer, P. & Strutton, D. (2017). Investigating Moral Links Between Religiosity, Altruism, and Green Consumption. *Journal of Nonprofit & Public Sector Marketing*, 29(4), 385-414.

Değirmenci, B. (2020). Çevresel Bilinç ile Çevresel Bağlılık İlişkisinin "Demografik Özellikler" Bağlamında İncelenmesi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(4), 1-13.

Delener, N. (1990). The Effects Of Religious Factors On Perceived Risk In Durable Goods Purchase Decisions. *The Journal of Consumer Marketing, 7*(3).

Demirli, E. (2008). "Sûfilerin Âlem ve Tabiat Görüşü: Her Şey Tanrı'ya İşaret Eden Canlı Bir Âyettir". F. Kayadibi (Ed.), *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*. (s. 67-72). İstanbul: Yalın Yayıncılık.

Dilek, Y., & Bahar, H. (2019). Eski Mezopotamya Dininde ve Ritüellerinde Nesnelerin Kutsallığı ve Önemi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* 6(3), 1340-1372.

Djupe, P. A. & Hunt, P. K. (2009). Beyond the Lynn White Thesis: Congregational Effects on Environmental Concern. *Journal for the Scientific Study of Religion, 48*(4), 670–686.

Duru, M. N. & Şua, E. (2013). Yeşil Pazarlama ve Tüketicilerin Çevre Dostu Ürünleri Kullanma Eğilimleri. *Ormancılık Dergisi*, 9(2), 126-136.

Eckberg, D. L., & Blocker, T. (1989). Varieties of Religious Involvement and Environmental Concerns: Testing the Lynn White Thesis. *Journal for the Scientific Study of Religion,* (28:4), 509-517.

Eliade, M. (1963). *The Sacred and the Profane.* W. Trask (çev.), New York: A Harvest Book.

Engin, N. (1989). Hava Kirlenmesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 79-88.

Erbaşlar, G. (2012). Yeşil Pazarlama. *Mesleki Bilimler Dergisi, 1*(2), 94-101.

Erbil, D. D. & Babaoğlu, M. (2018). "Sürdürülebilir/Yeşil Tüketim Çerçevesinde Bazı Pazarlama Uygulamaları ve Tüketici Davranışları". Algan, N., Pınar, N. M. Özel Demiralp, D., Çörtoğlu, F. S.(Ed.), *İnsanların Doğayla Kenetlenmesi-Kentte ve Doğal Alanda, Kutuplardan Ekvatora Uluslararası Sempozyum*. (s. 177-204). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Erdem, Ü. (2016). "İnsan mı Çevreden, Çevre mi İnsandan". R. Keleş (Haz.), *İnsan, Çevre, Toplum* içinde. (s. 73-89). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Erer, S. (1990). *Coğrafi Ekolojide Çevre Sorunları Bozulma (Degradasyon) Aşamaları ve Önlemler.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Erten, S. (2004). Çevre Eğitimi Ve Çevre Bilinci Nedir, Çevre Eğitimi Nasıl Olmalıdır? *Çevre ve İnsan Dergisi,* (65/66), 1-13.

Evkuran, M. (2008). "Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine". F. Kayadibi (Ed.), *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu.* C.2, (s. 35-48). İstanbul: Yalın Yayıncılık.

Felix, R. & Braunsberger, K. (2016). I Believe Therefore I Care The Relationship Between Religiosity, Environmental Attitudes, and Green Product Purchase in Mexico. *International Marketing Review*, 33(1), 137-155.

Fossey, K. (2003). "Buddhism". M. Palmer, & V. Finlay (Ed.), *Faith in Conservation-New Approaches to Religions and the Environment* içinde. (s. 77-82). Washington, D.C.: The World Bank.

Fromm, E. (2019). *Psikanaliz ve Din.* E. Erten (çev.), İstanbul: Say Yayınları.

Fromm, E. (2019). *Sahip Olmak Ya Da Olmak - İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme.* A. Arıtan (çev.), İstanbul: Say Yayınları.

Geertz, C. (2004). "Religion as a Cultural System". M. Banton (Ed.), *Anthropological Approaches to the Study of Religion* içinde. London: Tavistock Publications.

Genç, M., & Genç, T. (2013). Sınıf Öğretmenliği Öğrencilerinin Çevreye Yönelik Tutumlarının Belirlenmesi. *Asya Öğretim Dergisi, 1*(1), 9-19.

Ghazali, E. M., Mutum, D. S. & Ariswibowo, N. (2018). Impact of Religious Values and Habit on an Extended Green Purchase Behaviour Model. *International Journal of Consumer Studies*, 42(6), 439-454.

Ghoshal, M. (2011). Green Marketing-A Changing Concept in Changing Time. *BVIMR Management Edge, 4*(1), 82-92.

Ginsberg, J. M. & Bloom, P. N. (2004). Choosing the Right Green Marketing Strategy. *MIT Sloan Manegement Review*, 46, 79-84.

Guénon, R. (2019). *Modern Dünyanın Bunalımı.* M. Kanık (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları.

Guth, J. L., Green, J. C., Kellstedt, L. A., Smidt, C. E. (1995). Faith and the Environment: Religious Beliefs and Attitudes on Environmental Policy. *American Journal of Political Science*, *39*(2), 364-382

Güler, Ç. (2013). *Büyük Çevre Sözlüğü.* Ankara: Yazıt Yayıncılık.

Güler, Ç., & Zakir Çobanoğlu. (1997). *Toprak Kirliliği.* Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı.

Günden, C., & Miran, B. (2008). Yeni Çevresel Paradigma Ölçeğiyle Çiftçilerin Çevre Tutumunun Belirlenmesi: İzmir İli Torbalı İlçesi Örneği. *Ekoloji Dergisi,* (69), 41-50.

Graafland, J. (2017). Religiosity, Attitude, and the Demand for Socially Responsible Products. *Journal of Business Ethics*, 144, 121–138.

Greeley, A. (1993). Religion and Attitudes Toward the Environment. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *32*(1), 19-28.

Haktanır, K. (2016). "Yeryüzünün Gizemli Örtüsü Toprak". R. Keleş (Haz.), *İnsan, Çevre, Toplum* içinde. (s. 129-171). Ankara: İmge Kitabevi.

Hand, C. M. & Liere, K. D. (1984). Religion, Mastery-Over-Nature, and Environmental Concern. *Oxford University Press*, 63(2), 555-570.

Harizan. S. H., Abdul Rahman. W. A. W. (2016). Spirituality of Green Purchase Behavior: Does Religious Segmentation Matter?. *Journal of Research in Marketing*, 6(3), 473-484.

Harper, C. L. (2008). Religion and Environmentalism. *Journal of Religion & Society*, 5-26.

Harris, F. (2012). "Human-Environment Interactions". F. Harris (Ed.), *Global Environmental Issues* içinde. Chichester: Wiley-Blackwell Publications.

Hassan, S. H. (2014). The Role of Islamic Values On Green Purchase Intention. *Journal of Islamic Marketing, 5*(3), 379-395.

Hayes, B. C., Marangudakis, M. (2000). Religion and Environmental Issues Within Anglo-American Democracies. *Review of Religious Research*, *42*(2), 159-174.

Hayes, B. C., Marangudakis, M. (2001). Religion and Attitudes Towards Nature in Britain. *52*(1), 139-155.

Hökelekli, H. (1996). *Din Psikolojisi.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hun, E. (2016). "Tarih Boyunca İnsan-Çevre İlişkisi". R. Keleş (Haz.), *İnsan, Çevre, Toplum* içinde. (s. 47-55). Ankara: İmge Kitabevi.

Husseın, A. T., & Cankül, D. (2010). Üniversite Öğrencilerinin Yeşil Pazarlama Faaliyetleri Kapsamında Çevreye İlişkin Davranışlarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi,* (1), 50-67.

Iftikhar, A., Azam, F., Ashraf, S., Tahir, H. M. (2017). Exploring the Relationship between Religiosity, Brand Trust and Green Purchase Intention as a Catalyst of Attitude. *International Journal of Multidisciplinary and Current Research*, *5*, 1485-1493.

Islam, T., & Chandrasekaran, U. (2016). Effect of Religiosity on Ecologically Conscious Consumption Behaviour. *Journal of Islamic Marketing*, 7(4), 495-507.

Islam, T., & Chandrasekaran, U. (2015). Religiosity and Ecologically Conscious Consumption Behaviour. *Asian Journal of Business Research, 5*(2), 18-30.

İbadullayeva, J., Jumaniyazova, K., Azimzadeh, S., Canıgür, S., & Esen, F. (2019). Çevre Kirliliğinin İnsan Sağlığı Üzerindeki Etkileri. *Türk Tıp Öğrencileri Araştırma Dergisi, 1*(3), 52-58.

İlkılıç, C., & Behçet, R. (2006). Hava Kirliliğinin İnsan Sağlığı ve Çevre Üzerindeki Etkisi. *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi, 5*(1), 66-72.

İpek, M. (2013). Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu. *Ekev Akademi Dergisi, 17*(57), 435-448.

Kalafatis, S. P., Pollard, M., East, R., & Tsogas, M. (1999). Green Marketing and Ajzen's Theory of Planned Behaviour: A Cross-Market Examination. *Journal of Consumer Marketing , 16*(5), 441-460.

Kallek, C. (2001). "İsraf". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA).* C.23, (s. 178-180). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kanagy, C. L. & Nelsen. H. M. (1995). Religion and Environmental Concern: Challenging the Dominant Assumptions. *Review of Religious Research*, *37*(1), 33-45.

Kanagy, C. L., & Willits, F. (1993). A "Greening" of Religion? Some Evidence from a Pennsylvania Sample. *Social Science Quarterly, 74*(3), 674-683.

Kanbak, A. (2015). Üniversite Öğrencilerinin Çevresel Tutum ve Davranışları: Farklı Değişkenler Açısından Kocaeli Üniversitesi Örneği. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 30*, 77-90.

Kandemir, F. (2020). İçsel Dinî Motivasyon Bağlamında Dindarlık ve Çevre İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, *11*(1), 287-305.

Karabıçak, M., & Armağan, R. (2004). Çevre Sorunlarının Ortaya Çıkış Süreci, Çevre Yönetiminin Temelleri ve Ekonomik Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9*(2), 203-228.

Karaca, A., & Turgay, O. (2012). Toprak Kirliliği. *Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Dergisi, 1*(1), 13-19.

Karaca, Ş. (2013). Tüketicilerin Yeşil Ürünlere İlişkin Tutumlarının İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 13(1), 99-11.

Karaer, F., & Gürlük, S. (2003). Gelişmekte Olan Ülkelerde Tarım-Çevre-Ekonomi Etkileşimi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi, 4*(2), 197-206.

Karahan, M. (2017). İşletme Yöneticilerinin Çevre Duyarlılığı ve Farkındalık Düzeylerinin Belirlenmesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6*(4), 359-374.

Karpuzcu, M. (1991). *Çevre Kirlenmesi ve Kontrolü.* İstanbul: Özal Matbaası.

Kavalcı, H. N. (2019). Çevreci Davranışlarda Bulunma ve Dindarlık İlişkisi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kavas, E. (2013). Demografik Değişkenlere Göre Dini Tutum. *Akademik Bakış Dergisi,* (38), 1-20.

Kayapınar, P. Y., Kayapınar, O., & Ergan, S. (2019). Tüketicilerin Yeşil Ürün Satın Alma Davranışlarının Kuşaklar Bakımından İncelenmesi. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 11*(18), 2055-2070.

Kayhan, M. (2017). Çevre Olgusu Bağlamında Evrensel Dinler, Felsefî Sistemler ve Kimi İdeolojilerin Çevre Telakkileri Üzerine. *Turkish Studies, 12*(35), 295-322.

Kayıkçı, M. (2016). Çevre ve Din. R. Keleş (Haz.), *İnsan, Çevre, Toplum* içinde. (s. 525-535). Ankara: İmge Kitabevi.

Kayıklık, H. (2003). *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler.* Adana: Baki Kitabevi.

Kaynak, R., & Ekşi, S. (2011). Ethnocentrism, Religiosity, Environmental and Health Consciousness: Motivators for Anti-Consumers. *Eurasian Journal of Business and Economics, 4*(8), 31-50.

Keleş, R., Hamamcı, C., & Çoban, A. (2012). *Çevre Politikası.* Ankara: İmge Kitabevi Yayını.

Kim, Y. & Choi, S. M. (2005). Antecedents of Green Purchase Behavior: an Examination of Collectivism, Environmental Concern, and Pce. *Advances in Consumer Research*, 32, 592-599.

Kirman, M. A. (2008). Religious And Secularist Views Of The Nature And The Environment. *1(3)*, 267-277.

Kirmani, M. D., & Khan, M. (2016). Environmental Concern to Attitude Towards Green Products: Evidences From India. *Serbian Journal of Management, 11*(2), 159-179.

Kocataş, A. (2014). *Ekoloji, Çevre Biyolojisi.* Bursa: Dora Yayıncılık.

Koç, M. (2010). Demografik Özellikler İle Dindarlık Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 19*(2), 217-248.

Köktaş, M. E. (1993). *Türkiye'de Dinî Hayat-İzmir Örneği.* İstanbul: İşaret Yayınları.

Köse, A. (2019). *Freud ve Din.* İstanbul: İz Yayıncılık.

Köse, A., & Ayten, A. (2016). *Din Psikolojisi.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Kula, N. (2001). *Kimlik ve Din: Ergenler Üzerine Bir Araştırma.* İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Kurt, A. (2009). Dindarlığı Etkileyen Faktörler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18*(2), 1-26.

Kutluer, İ. (1995). "Fesad". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.12, (s. 421-422). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Lau, C. T. & Tan, B. C. (2009). Religiosity As An Antecedent Of Attitude Towards Green Products: An Exploratory Research On Young Malaysian Consumers. *Asean Marketing Journal*, 1(1), 29-36.

Liere, K. D., & Dunlap, R. (1981). Environmental Concern: Does it Make a Difference How it's Measured? *Environment and Behavior, 13*(6), 651-676.

Liere, K. D., & Dunlap, R. (1981). The Social Bases of Environmental Concern: A Review of Hypotheses, Explanations and Empirical Evidence. *Public Opinion Quarterly, 44*(2), 181-197.

Lin, P.-C., & Huang, Y.-H. (2012). The Influence Factors on Choice Behavior Regarding Green Products Based on the Theory of Consumption Values. *Journal of Cleaner Production, 22*, 11-18.

Ling-Yee, L. (1997). Effect of Collectivist Orientation and Ecological Attitude on Actual Environmental Commitment. *Journal of International Consumer Marketing, 9*(4), 31-53.

Liobikienė, G., Niaura, A., Mandravickaitė, J., Vabuola, Ž. (2016). Does Religiosity Influence Environmental Attitude And Behaviour? - The Case Of Young Lithuanians. *European Journal of Science and Theology*, *12*(1), 81-96.

Maltaş, A. (2015). Ekoloji Ekseninde İnsan-Doğa İlişkisi ve Özne Sorunu. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 17*(29), 1-8.

Mazar, N., & Zhong, C.-B. (2010). Do Green Products Make Us Better People? *Psychological Science, 21*(4), 494–498.

McCarty, J. A., & Shrum, L. (2001). The Influence of Individualism, Collectivism, and Locus of Control on Environmental Beliefs and Behavior. *Joumal of Public Policy & Marketing, 20*(1), 93-104.

McDaniel, S. W., & Rylander, D. (1993). Strategic Green Marketing. *Journal of Consumer Marketing, 10*(3), 4-10.

Mehmedoğlu, A. U. (2004). *Kişilik ve Din.* İstanbul: Dem Yayınları.

Mehmedoğlu, A. U. (2013) (a). C. G. Jung'un Tanrı Anlayışı. *Toplum Bilimleri Dergisi, 7*(14), 15-26.

Mehmedoğlu, A. U. (2013) (b). *İnanç Psikolojisine Giriş.* İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Menteşe, S. (2017). Çevresel Sürdürülebilirlik Açısından Toprak, Su ve Hava Kirliliği: Teorik Bir İnceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10*(53), 381-389.

Minton, E. A., Kahle, L. R., Kim, C. H. (2015). Religion and Motives for Sustainable Behaviors: A Cross-Cultural Comparison and Contrast. *Journal of Business Research*, 68(9), 1937-1944.

Morrison, M., Duncan, R., Parton, K. (2015). Religion Does Matter for Climate Change Attitudes and Behavior. *PLoS ONE*, *10*(8), 1-16.

Nargül, V. (2014). "İslam Hukukunun Çevre Koruma Algısı Üzerine". M. D. Karacoşkun (Ed.), *Çevre ve Ahlak Sempozyumu,* (s. 115-130). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi.

Nasr, S. H. (1988). *İnsan ve Tabiat.* N. Avcı (çev.), İstanbul: İşaret Yayınları.

Ocak, H. (2016). Yaratılış/Fıtrat Kavramı Çerçevesinde İnsan-Çevre İlişkisinin Ahlaki Boyutu. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi,* (2), 57-72.

Onay, A. (2004). *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim.* İstanbul: Dem Yayınları.

Özcan, H., & Özgül, B. (2019). Yeşil Pazarlama ve Tüketicilerin Yeşil Ürün Tercihlerini Etkileyen Faktörler. *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi, 1*(1), 1-18.

Özdemir, İ. (1998). Çevre Sorunlarının Antroposentrik Karakteri. *Felsefe Dünyası,* (27), 68-80.

Özdemir, I., & Yükselmiş, M. (1995). *Çevre Sorunları ve İslam.* Ankara: DİB Yayınları.

Özdemir, S. (2014). "Sûfî Düşünceye Göre Çevre Bilincinin Ontolojik Temelleri". M. D. Karacoşkun (Ed.), (s. 381-387). Çevre ve Ahlak Sempozyumu. Gaziantep: *Gaziantep Üniversitesi Basımevi*.

Özden, M. (2008). Environmental Awareness and Attitudes of Student Teachers: An Empirical Research. *International Research in Geographical and Environmental Education, 17*(1), 40-55.

Özel, M. (2007). Çağımız Çevre Sorunlarının Düşünsel Temelleri Üzerine Bir Yaklaşım. *Gazi Üniversitesi iktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9*(1), 207-226.

Özey, R. (2009). *Çevre Sorunları.* İstanbul: Aktif Yayınevi.

Özmen, D., Çetinkaya, A., & Nehir, S. (2005). Üniversite Öğrencilerinin Çevre Sorunlarına Yönelik Tutumları. *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni, 4*(6), 330-344.

Özsağır, A., & Bayar, I. (2014). Ahlâksız İktisatın Neden Olduğu Negatif Dışsallıklar. M. D. Karacoşkun (Ed.), (s. 615-629). *Çevre ve Ahlak Sempozyumu.* Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi,

Özsoy, S. (2009). Su ve Yaşam: Suyun Toplumsal Önemi. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Paloutzian, R. F., & Park, C. (2013). "Bugünkü Din Psikolojisi Biliminin Bütünleyici Konuları". R. F. Paloutzian, & C. Park (der.), *Din ve Maneviyat Psikolojisi-Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları* içinde. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Paylan, M. A., & Varinli, İ. (2015). Çevreye Duyarlı Satın Alma Davranışını Belirleyen Etkenler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma. *10*(1), 153-176.

Peifer, J. L., Khalsa, S., Ecklund, E.H. (2016). Political Conservatism, Religion, and Environmental Consumption in the United States. *Environmental Politics*, 25(4), 661-689.

Peker, H. (2012). Kur'an'a Göre Dindarlığın Boyutları. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12*(2), 41-49.

Polonsky, M. J. (1994). An Introduction To Green Marketing. *Electronic Green Journal, 1*(2), 388-412.

Polonsky, M. J., & Rosenberger, P. (2001). Reevaluating Green Marketing: A Strategic Approach. *Business Horizons, 44*(5), 21-30.

Rao, S. (2003). "Hinduism". M. Palmer, & V. Finlay (Ed.), *Faith in Conservation-New Approaches to Religions and the Environment* içinde. (s. 91-96). Washington, D.C.: The World Bank.

Roberts, J. (1996). Green Consumers in the 1990's: Profile and Implications for the Advertising. *Journal of Business Research, 36*(3), 217-231.

Roberts, J., & Bacon, D. (1997). Explaning the Subtle Relationship Between Environmental Concern and Ecologically Conscious Consumer Behaviour. *Journal of Business Research, 40*(1), 79-89.

Samarasinghe, G. D., & Samarasinghe, D. (2013). Green Decisions: Consumers' Environmental Beliefs and Green Purchasing Behaviour in Sri Lankan Context. *Int. J. Innovation and Sustainable Development, 7*(2), 172-184.

Sarıtaş, A. (2018). Yeşil Satın Alma Davranışının Algılanan Tüketici Etkinliğine Etkisinde Çevresel Kaygının Aracılık Rolü. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi, 4*(5), 47-71.

Schumacher, E. F. (1973). *Small is Beautiful.* England: Abakus.

Schwepker, C. H. & Cornwell, T. B. (1991). An Examination of Ecologically Concerned Consumers and Their Intention to Purchase Ecologically Packaged Products. *Journal of Public Policy & Marketing*, 10(2), 77-101.

Sezer, Ö. (2007). Küresel Konferanslar ve Çevre Sorunları: Çevre Kalkınma ve Etik Açısından Eleştirel Bir Değerlendirme. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38)*, 10-15.

Sharma, N., Lal, M., Deshwal, P. (2020). Being Spiritually Green: Investigating the Impact of Spiritually Motivated Environmentalism on Green Purchasing Intentions. *International Journal of Service Science, Management, Engineering, and Technology*, 11(4), 101-121.

Sönmez, E., & Yerlikaya, Z. (2017). Ortaokul Öğrencilerinin Çevresel Bilgi Düzeyleri ve Çevreye Yönelik Tutumları Üzerine Bir Alan Araştırması: Kastamonu İli Örneği. *Kastamonu Eğitim Dergisi, 25*(3), 1239-1249.

Sönmez, N. (2016). Çevre, Toprak ve İnsan. R. Keleş içinde, *İnsan, Çevre, Toplum.* Ankara: İmge Kitabevi.

Sönmez, O. A. (2016). Dindarlığın Ölçülebilirliği Üzerine Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri. *SEFAD, (36)*, 557-578.

Sözen, N. (2016). "Yeşil Saygısının Evrensel Kuralları". R. Keleş (Haz.), *İnsan, Çevre, Toplum* içinde. (s. 257-273). Ankara: İmge Kitabevi.

Stiglitz, J. E. (1981). *Kamu Kesimi Ekonomisi.* Ö. Batırel (çev.) İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

Straughan, R., & Roberts, J. (1999). Environmental Segmentation Alternatives: A Look at Green Consumer Behavior in the New Millennium. *Journal of Consumer Marketing, 16*(6), 558-575.

Şahin, C. (1989). Hava Kirliliği ve Hava Kirliliğini Etkileyen Doğal Çevre Faktörleri. *Coğrafya Araştırmaları, 1*(1), 25-47.

Şama, E. (2003). Öğretmen Adaylarının Çevre Sorunlarına Yönelik Tutumları. *G. Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 23*(2), 99-110.

Şentepe, A., & Güven, M. (2015). Kişilik Özellikleri ve Dindarlık İlişkisi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17*(31), 27-44.

Tanrıkulu, C. (2015). Çevresel Kaygı, Algılanan Tüketici Etkinliği Ve Kollektivizmin, Tüketicilerin Yeşil Satın Alma Davranışlarındaki Rolü Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 29*(1), 121-136.

Taş, K. (2004). Dindarlığa Etki Eden Faktörler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* (13), 63-83.

Tayfun, N. Ö. & Öçlü, B. (2016). Çevreci Ürünlerin Tüketicilerin Satın Alma Kararlarındaki Yeri Üzerine Bir Uygulama. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9*(3), 185-198.

Tsen, C.-H., Phang, G., Hasan, H. & Buncha, M. R. (2006). Going Green: A Study of Consumers' Willingness to Pay for Green Products in Kota Kinabalu. *International Journal of Business and Society*, 7(2), 40-54.

Topuz, İ. (2011). Dindarlık Tipolojilerini Belirleme Ölçeği: Geliştirilmesi, Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması -Gazali'nin Anlayışına Göre- . *Marife Dergisi*, 175-189.

Torunoğlu, E. (2016). "Doğal Yaşam, Çevre Sorunları ve Halk Sağlığı". R. Keleş (Haz.), *İnsan, Çevre, Toplum* içinde. (s. 187-210). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Tuna, M. (2006). *Türkiye'de Çevrecilik: Türkiye'de Çevreye İlişkin Toplumsal Eğilimler.* Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Tümer, G. (1994). "Genel Olarak Din". *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA),* C.9, (s. 312-320). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Uyanık, G. (2016). Öğretmen Adaylarının Çevre Sorunlarına İlişkin Bilgi Düzeylerinin ve Tutumlarının İncelenmesi. *Online Fen Eğitimi Dergisi, 1*(1), 30-41.

Uysal, V. (2006). *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın.* İstanbul: Dem Yayınları.

Uysal, V. (2015). Genç Yetişkinlerde Affetme Eğilimleri ve Dinî Yönelim/Dindarlık. *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 48*, 35-56.

Ünver, S., Avcıbaşı, I., & Kızılcık Özkan, Z. (2015). Üniversite Hastanesinde Çalışan Hemşirelerin Çevre Tutumu Ve Farkındalık Düzeylerinin Belirlenmesi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi, 18*(4), 282-286.

Ünverdi, M. (2014). Küresel Etkileşimler Bağlamında Müslümanlar ve Çevre Bilinci. *Çevre ve Ahlak Sempozyumu,* (s. 239-260). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi.

Üstündağlı, E., & Güzeloğlu, E. (2015). Gençlerin Yeşil Tüketim Profili: Farkındalık, Tutum ve Davranış Pratiklerine Yönelik Analiz. *Global Media Journal TR Edition, 5*(10), 341-362.

Weigel, R. H. (1977). Ideological and Demographic Correlates of Proecology Behavior. *The Journal of Social Psychology, 103*, 39-47.

White, L. (1967). The Historical Roots of Our Ecological Crisis. *Science, 155*(3767), 1203-1207.

Wilkes, R. E., Burnett, J., & Howell, R. (1986). On the Meaning and Measurement of Religiosity in Consumer Research. *Journal of the Academy of Marketing Science, 14*(1), 47-56.

Woodrum, E., & Hoban, T. (1994). Theology and Religiosity Effects on Environmentalism. *Religious Research Association, 35*(3), 193-206.

Yalçın, Z. (2017). *Yeşil Büyüme-Çevre Kirliliği ve Eşitsizliklere Karşı Yeni Bir Büyüme Paradigması.* Ankara: Ekin Yayınevi.

Yapıcı, A. (2006). Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6*(1), 65-115.

Yapıcı, A. (2007). *Ruh Sağlığı ve Din :Psikososyal Uyum ve Dindarlık.* Adana: Karahan Kitabevi.

Yaşar, L. D. (2019). Çevre Bilinci ve Çevreci Ürün Satın Alma Davranışında Demografik Faktörlerin Etkisi: Van İli Örneği. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4*(8), 126-143.

Yeniçeri, T. (2009). Tüketicilerin Çevre Bilinci ve Çevreye Duyarlı Satın Alma Davranışlarına Yönelik Bir Pilot Araştırma. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 311-326.

Yıldırım, M. (2020). "Semavi Dinler Geleneğinde Sürdürülebilir Bir Çevre Anlayışının Teolojik Temelleri". İ. Koyuncu, İ. Demir, E. Debik , & H. Karan (Ed.), *Çevre ve Ahlak* içinde. İstanbul: Çevre Vakfı.

Yıldırım, M. Z. (2019). İnsanın Doğal Çevre Üzerindeki Değiştirici Rolü ve Dini İnançların Etkisi. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldız, N. D., Yılmaz, H., Demir, M., & Toy, S. (2011). Effects of Personal Characteristics on Environmental Awareness; a Questionnaire Survey with University Campus People in a Developing Country, Turkey. *Scientific Research and Essays, 6*(2), 332-340.

Yılmaz, V., Aktaş, C., & Yağızer, C. (2010). Effect of Environmental Sensitivity and Attitude in Ecological Food Purchasing Behavior. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20*(2), 127– 140.

Yiğit, E. A. (2009). Çevre Sorunları. V. Sevinç (Ed.), *Genel Çevre Bilimi* içinde. Ankara: Maya Akademi Yayıncılık.

Yitik, A. İ. (2018). "Budizm". B. Adam (Ed.), *Dinler Tarihi* içinde. (s. 357-385). Ankara: Grafiker Yayınları.

Yücedağ, C., & Kaya, L. (2016). Hava Kirleticilerin Bitkilere Etkileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 7*(1), 67-74.

Yücel, M., & Ekmekçiler, Ü. (2008). Çevre Dostu Ürün Kavramına Bütünsel Yaklaşım; Temiz Üretim Sistemi, Eko-Etiket, Yeşil Pazarlama. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 7*(26), 320-333.

Zinkhan, G. M. & Carlson, L. (1995). Green Advertising and the Reluctant Consumer. *Journal of Advertising*, 24(2), 1-6.

Zinnbauer, B. J. & Pargament, K. (2013). Dindarlık ve Maneviyat. R. F. Paloutzian, & C. L. Park (der.), *Din ve Maneviyat Psikolojisi* içinde. (s. 61-102). Ankara: Phoenix Yayınevi.

www.tuik.gov.tr

EKLER

Ek-1: Anket Formu

Saygıdeğer Katılımcı,

Ankette çeşitli konularda sizin görüşlerinize başvurulmaktadır. Soruları cevaplandırma hususunda göstereceğiniz gayret ve samimiyet araştırma sonuçlarının sağlıklı olması için son derece önemlidir. Dolayısıyla bütün soruları dikkatle okuyarak seçeneklerden görüşlerinizi en iyi yansıtan ifadeyi işaretleyiniz. Lütfen hiçbir soruyu cevapsız bırakmayınız.

Anket sorularına vereceğiniz cevaplar tamamen bilimsel bir amaç için kullanılacaktır. Lütfen anket formuna isim veya herhangi bir rumuz yazmayınız. Değerli görüşlerinizi bizimle paylaşmak suretiyle araştırmaya yapmış olduğunuz önemli katkıya ve ilginize en içten dileklerimle teşekkür ederim.

Şule Çiçek

1. Yaşınız……
2. Cinsiyetiniz Kadın (…) Erkek (….)
3. Medeni Durumunuz? Evli ( ) Bekar ( ) Diğer ( )
4. Eğitim durumunuz?
   İlkokul ( ) Ortaokul/Lise ( ) Üniversite ( ) Lisansüstü ( )
5. Gelir durumunuz (lütfen rakam olarak yazınız ……..)
6. Hayatınızın çoğunu nerede geçirdiniz?
   Köy, Kasaba ( ) İlçe ( ) İl ( )

Lütfen aşağıdaki ifadeleri okuyarak sizin için uygun olan şıkları işaretleyiniz.	***Tamamen Katılıyorum***	***Katılıyorum***	***Kararsızım***	***Katılmıyorum***	***Hiç Katılmıyorum***
Tabiat, bitmez tükenmez bir doğal kaynaktır.					
Tabiat, insana sağladığı fayda oranında değerlidir.					
İnsan kendi faydası için bazen tabiata zarar verebilmelidir.					
İnsan doğal çevrenin hâkimidir.					
İnsan doğal çevreye zarar verdiğini bilse de teknolojinin sunduğu imkânları kullanmalıdır.					
Böcekler ve diğer haşaratlar gereksiz varlıklardır.					

Lütfen aşağıdaki ifadeleri okuyarak sizin için uygun olan şıkları işaretleyiniz.	***Her zaman***	***Çoğu Zaman***	***Bazen***	***Nadiren***	***Hiçbir Zaman***
Önemli karar anlarında dinî inancınız ne kadar etkilidir?					
Ne giyeceğiniz konusunda dinî inancınız ne kadar etkilidir?					
Ne yiyeceğiniz ve içeceğiniz konusunda dinî inancınız ne kadar etkilidir?					
Kiminle arkadaşlık kuracağınız konusunda dini inancınız ne kadar etkilidir?					
Hangi sosyal aktivitelere katılacağınız konusunda dinî inancınız ne kadar etkilidir?					

Beş vakit namaz.					
Ramazan orucu					
Dua					
Yüzünden ya da ezbere Kuran okuma (Türkçe, Arapça dâhil)					

Lütfen aşağıdaki ifadeleri okuyup sizin için uygun olan şıkları işaretleyiniz.	***Her zaman***	***Çoğu Zaman***	***Bazen***	***Nadiren***	***Hiçbir Zaman***
Çamaşırlarım için düşük fosfatlı bir deterjan (veya sabun) kullanırım.					
Ailemi ve arkadaşlarımı çevreye zararlı ürünler almayacak şekilde ikna etmeye çalışırım.					
Daha az kirliliğe neden olduğu için satın aldığım ürün olmuştur.					
Aerosol (ozon tabakasına zarar veren sprey gazları) kaplarında ürün satın almam.					
Mümkün olduğunca, tekrar kullanılabilir malzemelerle paketlenmiş ürünleri satın alırım.					
Daha az miktarda çevreyi kirleten ürünleri satın almak için her zaman bilinçli bir çaba gösteririm.					
İki eşit ürün arasından seçim yaparken, her zaman başkalarına ve çevreye zararsız olanı satın alırım.					
Geri dönüşümlü kağıttan üretilmiş tuvalet kağıdı satın alırım.					
Geri dönüşümlü kağıttan üretilmiş kağıt mendil satın alırım.					
Geri dönüşümlü kağıttan üretilmiş kağıt havlu satın alırım.					
Çevreye saygılı olmayan işletmelerin ürünlerini satın almam.					
Daha pahalı ama enerji tasarruflu ampuller satın alırım.					
Sadece geri dönüştürülebilen ürünleri satın almaya çalışırım.					

Petrol bağımlılığımızı azaltmak için, toplu taşımayı tercih ederim.					
Genelde toplum üzerindeki etkisine bakmaksızın en düşük fiyatlı ürünü satın alırım.					
Çevreye zarar veren ev ürünleri satın almam.					
Evimdeki ampulleri, enerji tasarruflu ampullerden seçerim.					
Enerji tasarrufu için yüksek verimli ampuller satın alırım.					

Anket Linki

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSee_6sehOYXoBcBcmrJHMutE1896QRr6h01U1S5z1ldJQiBYQ/viewform?usp=sf_link